لطان را ازین سخن دل بهم برآمد و آب در دیده بگردانید و گفت هلاک من
لی ترکه خونِ چنین بیگناهے ریختن" سر و چشمش ببوسید و در کنار گرفت و
ست بے اندازه بخشید و آزادش کرد - گویند که هم در آن روز ملک شفا یافت

۷۲۶۱

قطعه

همچنان در فکرِ این یتیم که گفت — پیلبانے بر لبِ دریاے نیل
زیر پایت گر بدانی حالِ مور — همچو حالِ تست زیر پاے پیل

حکایت ۲۴

ے از بندگانِ عمرو لیث گریخته بود - کسان در عقبش رفتند و باز آوردند -
یر را باوے غرضے بود - اشارت بکشتن کرد دیگر بندگان چنین حرکت نکنند -
ه پیشِ عمرو لیث سر بر زمین نهاد و گفت

بیت

ه رود بر سرم چون تو پسندی رواست — بنده چه دعوے کند حکم خداوند راست

للہ بموجبِ آن که پرورده نعمتِ این خاندانم نخواهم که در قیامت
ن من گرفتار آئی - اگر بیگناه بنده را خواهی کشت بارے بتاویلِ شرعی
تا بقیامت ماخوذ نباشی" گفت تاویل چگونه کنم؟ گفت اجازت دهم تا من وزیر
شم - آنگه بقصاص او کشتن بفرما تا بحق کشته باشی" ملک بخندید و وزیر را گفت
لحت می بینی؟ گفت اے خداوند این شوخ دیده را بصد قهر گوید رت آزاد کن تا مرا

ہم در بلا نیفگند اگناہ از من است کہ قول حکما را معتبر ندا شتم کہ گفتہ اند

قطعہ

چو کردی با گلوخ انداز پیکار — سر خود را بنادانی شکستی
چو تیر انداختی بر روے دشمن — حذر کن کاندر آماجش نشستی!

حکایت ۲۵

ملکِ زوزن را خواجۂ بود کریم النفس و نیک محضر کہ ہمگنان را در مواجہ حرمت داشتے و در غیبت نیکو گفتے۔ اتفاقاً از وے حرکتے صادر شد کہ در نظرِ سلطان ناپسندیدہ آمد۔ مصادرہ فرمود و عقوبت کرد۔ سرہنگانِ پادشاہ بسوابقِ انعام معترف بودند و بشکرِ آن مرتہن۔ در مدتِ توکیل او رفق و ملاطفت کردندے وز جرو معاتبت روا نداشتندے۔

قطعہ

صلح با دشمنِ خود کن وگرت روزے او — در قفا عیب کند در نظرش تحسین کن
سخن آخر بدہان میگذرد موذی را — سخنش تلخ نخواہی دہنش شیرین کن

تا آنچہ مضمونِ خطابِ ملک بود از عہدۂ بعضے ازان بدر آمد و بہ یقینیت در زندان بماند۔

یکے از ملوکِ نواحی در خفیہ پیامش فرستاد کہ ملوکِ آن طرف قدرِ چنان بزرگوار ندانستند و بیعزتی کردند۔ اگر خاطرِ عزیز فلان را (اَحْسَنَ اللّٰہُ خَلَاصَہٗ)

درویش! سلطانِ روے زمین بر تو گذر کرد۔ چرا خدمت نکردی و شرطِ ادب بجا نیاوردی"؟ گفت "سلطان را بگو تو قعِ خدمت از کسے دار کہ تو قعِ نعمت از تو دارد۔ دیگر آنکہ ملوک از بہرِ پاسِ رعیت اند نہ رعیت از بہرِ طاعتِ ملوک۔

قطعات

۱ پادشہ پاسبانِ درویش است — گر چہ نعمت بفرِّ دولتِ اوست
گو سپند از برائے چوپان نیست — بلکہ چوپان برائے خدمتِ اوست

۲ گر یکے را تو کامران بینی — دیگرے را دل از مجاہدہ ریش
روزکے چند باش تا بخورد — خاک مغزِ سرِ خیال اندیش
فرقِ شاہی و بندگی برخاست — چون قضائے بہشت آمد پیش
گر کسے خاکِ مردہ باز کند — نشناسد تو انگر از درویش

ملک را گفتارِ درویش استوار آمد۔ گفت "از من چیزے بخواہ"۔ گفت "آن میخواہم کہ دیگر بار زحمتم ندہی"۔ گفت "مارا پندے دہ"۔ گفت

بیت

دُر یاب کنون کہ نعمت ہست بدست — کین دولت و ملک میرود دست بدست

حکایت ۳۰

وگفت "اگر من خدا را چنین پرستیدمے کہ تو سلطان را۔ از جملۂ صدیقان بودمے"

قطعہ

گر نبودے امیدِ راحت و رنج — پاے درویش بر فلک بودے
ور وزیر از خدا بترسیدے — ہمچنان کز ملک ملک بودے

حکایت ۳۱

پادشاہے بکشتنِ بیگناہے اشارت کرد۔ گفت "اے ملک! بموجبِ خشمے کہ ترا بر من است آزارِ خود مجوے" گفت "چگونہ"؟ گفت "این عقوبت بر من بیک نفس بسر آید و بزۂ آن بر تو جاوید بماند"

رباعی

دورانِ بقا چو بادِ صحرا بگذشت — تلخی و خوشی و زشت و زیبا بگذشت
پنداشت ستمگر کہ جفا بر ما کرد — بر گردنِ او بماند و بر ما بگذشت

ملک را نصیحتِ او سودمند آمد و از سرِ خونِ او درگذشت۔

حکایت ۳۲

وزراے نوشیروان در مہمے از مصالحِ مملکت اندیشہ ہمیکردند و ہر یک بر وفقِ دانشِ خود رائے میزد۔ ملک نیز ہمچنین تدبیرے اندیشہ کرد۔ [illegible]ے ملک اختیار آمد۔ وزیرانِ دیگر در نہانش گفتند کہ راے

مَلِک را چہ مزیّت دیدی بر فکر چندین حکیم؟ گفت "بموجبِ آنکہ انجامِ کا
معلوم نیست ورائے ہمگنان در مشیّت است کہ صواب آید یا خطا۔ پس
موافقتِ رائے مَلِک اولیٰ تر است تا اگر خلافِ صواب آید بعلّتِ متابع
اُواز مُعاتبت ایمن باشیم کہ گفتہ اند

مثنوی

خلافِ رائے سلطان رائے جستن — بخونِ خویش باید دست شستن
اگر شہ روز را گوید شب است این — بباید گفت اینک ماہ و پروین

حکایت ۳۳

سیّاحے گیسوان بتافت و گفت کہ من علویّم و با قافلۂ حجاز بشہرے در
وچنان نمود کہ از حجّ می آیم و قصیدۂ نیکو پیشِ مَلِک بُرد و دعوے کرد
گفتہ ام۔ یکے از ندماے مَلِک در آن سال از سفرِ دریا آمدہ بود۔ گفت
اورا در عیدِ اضحیٰ بمصر دیدہ ام۔ حاجی چگونہ باشد؟ دیگرے گفت "م
می شناسم۔ پدرش نصرانی بود در ملاطیہ۔ علوی چگونہ باشد
وشعرش در دیوانِ انوری یافتند۔ مَلِک فرمود تا بزنندش و گفت
تا چندین دروغ چرا گفت؟ گفت "اے خداوندِ روے زمین! من
دیگر دارم۔ اگر راست نباشد ہر عقوبت کہ فرمائی سزاوارم"۔ گفت
"آن چیست"؟ گفت

قطعہ

"غریبے گرت ماست پیش آورد دو پیمانہ آب است یک چمچہ دوغ
گر از بندہ لغوے شنیدی مرنج جہاندیدہ بسیار گوید دروغ"

ملک بخندید و گفت "ازیں راست ترسخنے نگفتی" بفرمود تا آنچہ ماموُلِ او بود پیش داشتند۔

حکایت ۳۴

یکے از وُزرا بر زیردستان رحمت آوردے و اصلاحِ ہمگنان بخیر توسُّط کردے اتفاقاً بخطابِ ملک گرفتار آمد۔ ہمگنان در استخلاصِ او سعی کردند۔ وموکلان بمعاقبتش ملاطفت نمودند و بزرگانِ دیگر سیرتِ نیکِ او در افواہ گفتند ملک از سرِ خطاے او در گذشت۔ صاحبدلے برین حال اطّلاع یافت و گفت

قطعہ

"تا دلِ دوستان بدست آری بوستانِ پدر فروختہ بہ
بختنِ دیگِ نیک خواہان را ہر چہ رختِ سراست سوختہ بہ
با بداندیش ہم نکوئی کن دہنِ سگ بلقمہ دوختہ بہ"

حکایت ۳۵

یکے از پسرانِ ہارون الرشید پیشِ پدر آمد خشم آلودہ و گفت "فلان سر ہنگ زادہ مرا دشنام مادر داد" ہارون الرشید ارکانِ دولت را گفت "جزاے

چنین کس چہ باشد؟" یکے اشارت بکشتن کرد و دیگرے بزبان بریدن و دیگرے بمصادرہ۔ ہارون گفت اُسے پسر اکرم آن است کہ عفو کنی و اگر نتوانی تو نیز ش دشنام مادر دہ۔ نہ چندان کہ انتقام از حد بگذرد۔ آنگاہ ظلم از طرف تو باشد و دعوے از قبل خصم۔"

مثنویات

۱ کہ بابیل و مان پیکار جوید — نہ مرد است آن بنزدیک خردمند
کہ چون خشم آید ش باطل نگوید — بلے مرد آنکس است از روے تحقیق

۲ تحمل کرد و گفت آے نیک فرجام — یکے را زشت خوئے داد دشنام
کہ دانم عیب من چون من ندانی — بتر زانم کہ خواہی گفت "آنی"

حکایت ۳۶

باطائفۂ بزرگان در کشتی نشستہ بودم۔ زورقے در پے ما غرق شد۔ دو برادر در گرداب اُفتادند۔ یکے از بزرگان ملّاح را گفت کہ بگیر این ہر دو غریق را کہ پنجاہ دینار بہر یک میدہم۔ ملّاح یکے را برہانید و آن دیگرے جان بحق تسلیم کرد۔ گفتم "بقیت عمرش نماندہ بود۔ ازان در گرفتن تقصیر کردی۔" ملّاح بخندید و گفت "آنچہ تو گفتی یقین است و دیگر میل خاطر من بہ رہانیدن این بیشتر بود۔ بسبب آنکہ وقتے در راہے ماندہ بودم۔ این مرا بر شتر خود نشاندہ و از دست آن دیگر نانے نہ خوردہ بودم۔" گفتم صَدَقَ اللّٰہُ العَظِیْمُ

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَيْهَا۔"

قطعہ

تا توانی دروں کس مخراش! کاندریں راہ خار ہا باشد
کارِ درویشِ مستمند برآر کہ ترا نیز کار ہا باشد

حکایت ۳۷

دو برادر بودند۔ یکے خدمتِ سلطان کردے و دیگرے بسعیِ بازو نان خوردے
بارے آن تواناگر درویش را گفت کہ چرا خدمت نکنی تا از مشقتِ کار کردن
برہی؟ گفت "تو چرا کار نکنی تا از مذلّتِ خدمت رستگاری یابی؟ کہ خردمندان
گفتہ اند۔ نانِ جَو خوردن و بر زمین نشستن بہ از کمرِ زرّین بستن و بخدمت ایستادن"۔

بیت

بدست آہکِ تفتہ کردن خمیر بہ از دست بر سینہ پیشِ امیر

قطعہ

عُمرِ گرانمایہ درین صرف شد تا چہ خورم صیف و چہ پوشم رشتا
اَے شکمِ خیرہ بنانے بساز! تا نکنی پشت بخدمت دوتا

حکایت ۳۸

یکے مژدہ پیشِ نوشیروانِ عادل بُرد و گفت کہ فلان دشمنِ ترا خدائے عزّوجلّ
برداشت۔ گفت "ہیچ شنیدی کہ مرا فرد خواہد گذاشت"؟

فرد

مرا بمرگِ عدو جائے شادمانی نیست که زندگانیِ ما نیز جاودانی نیست

حکایت ۳۹

گروہے از حکما در بارگاہِ کسریٰ بمصلحتے سخن ہمیگفتند۔ بزرجمہر خاموش بود۔ گفتند "چرا درین بحث با ما سخن نگوئی؟" گفت "وزرا بر مثالِ اطبّا اند و طبیب دارو ند ہد مگر بسقیم۔ پس چون بینم کہ رائے شما بر صواب است مرا در آن سخن گفتن حکمت نباشد"۔

قطعہ

چو کارے بے فضولِ من برآید مرا در وے سخن گفتن نشاید
وگر بینم کہ نابینا وچاہ است اگر خاموش بنشینم گناہ است

حکایت ۴۰

ہارونُ الرّشید را چون ملکِ مصر مسلّم شد۔ گفت "بخلافِ آن طاغی کہ بغرورِ ملکِ مصر دعویِ خدائی کرد بے نبخشم این مملکت را مگر بخسیس ترینِ بندگانِ خویش"۔ سیاہے داشت نامِ او خُصَیب۔ ملکِ مصر بوے ارزانی داشت۔ آوردہ اند کہ عقل و فراستِ او بحدّے بود کہ سالے طائفۂ از حرّاثِ مصر شکایت بنزدیکِ او آوردند کہ پنبہ کاشتہ بودیم بر کنارِ رود نیل۔ باران بیوقت آمد۔ جملہ تلف شد۔ گفت "پشم بایستے کاشتن تا تلف نشدے"۔ حکیمے

بشنید۔ بخندید و گفت

مثنویات

اگر روزی بدانش برفزودے ۱ ز نادان تنگ تر روزی نبودے
بنادان آنچنان روزی رساند کہ دانا اندر آن حیران بماند
بخت دولت بکاردانی نیست ۲ جز بتائیدِ آسمانی نیست
او فتادست در جہان بسیار بے تمیز ارجمند و عاقل خوار
کیمیا گر بغصہ مردہ ورنج ابلہ اندر خرابہ یافتہ گنج

حکایت ۱۴

اسکندر را پرسیدند کہ دیارِ مشرق و مغرب را بچہ گرفتی کہ ملوکِ پیشین را خزائن و عمر و لشکر بیش از تو بود و چنین فتحے میسر نشد۔ گفت "بعونِ اللہِ تعالے ہر مملکت را کہ گرفتم رعیتش را نیازردم و نامِ پادشاہانِ پیشین جز بنیکوئی نبردم۔

بیت

بزرگش نخوانند اہلِ خرد کہ نامِ بزرگان بزشتی برد

قطعہ

این ہمہ ہیچ است چون می بگذرد بخت و تخت و امر و نہی و گیر و دار
نامِ نیکِ رفتگان ضائع مکن تا بماند نامِ نیکت برقرار

بابِ چہارم

در فوائدِ خاموشی

حکایت ۱

یکے را از دوستان گفتم کہ اِمتناعِ سخن گفتنم بعلّتِ آن اختیار آمدہ است کہ غالبِ اوقات در سخنِ نیک و بد اِتّفاق می اُفتد و دیدۂ دشمنان جز بر بدی نمی اُفتد، گفت "دشمن آن بہ کہ نیکی نہ بیند۔"

ابیات

وَاَخُو الْعَدَاوَةِ لَا یَمُرُّ بِصَالِحٍ ۱ اِلَّا وَیَلْمِزُہٗ بِکَذَّابٍ اَشِرٍ

ہُنَر بچشمِ عداوت بزرگتر عیبے ست ۲ گُلست سعدی و در چشمِ دشمنان خارست

نُورِ گیتی فروزِ چشمۂ ہور ۳ زِشت باشد بچشمِ مُوشکِ کور

حکایت ۲

بازرگانے را ہزار دینار خسارت اُفتاد۔ پسر را گفت "نباید کہ با کسے این سخن در میان نہی۔" گفت "اے پدر! فرمان تُراست نگویم ولیکن باید کہ مرا بر فائدۂ این مُطّلع گردانی کہ مصلحت در نہان داشتن چیست۔" گفت "تا مُصیبت دو نشود۔ یکے نقصانِ مایہ و دوم

پوستینی برآن مزید کرد و درمے چند بداد۔

حکایت ۱۱

خطیبے کریہُ الصّوت خود را خوش آواز پنداشتے و فریاد بیہودہ برداشتے۔ گفتی نَعِیقُ غُرَابِ الْبَیْنِ در پردۂ الحانِ اوست۔ یا آیتِ اِنَّ اَنْکَرَ الْاَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِیْرِ درشانِ او۔

گریہ کی آواز سے زیادہ خراب ہے

بیت

اِذَا نَهَقَ الْخَطِیْبُ اَبُو الْفَوَارِسِ لَهٗ صَوْتٌ یَهُدُّ اَصْطَخْرَ فَارِسِ

مَردمِ قریہ بعلّتِ جاہے کہ داشت۔ بلیّتش ہمیکشیدند واذیّتش مصلحت نمیدیدند تا یکے از خُطَبائے آن اقلیم کہ با او عداوتِ نہانی داشت بارے بپرسش آمدہ بودش۔ گفت "ترا خوابے دیدہ ام"۔ گفت "خیر باد چہ دیدۂ"؟ گفت "چنان دیدہ ام کہ آوازِ خوش داشتی و مَردم از انفاسِ تو در راحت بودند"۔ خطیب لختے اندیشید وگفت "مبارک خوابست کہ دیدی کہ مرا بر عَیبِ خود واقف گردانیدی"۔ معلوم شد کہ آوازِ ناخوش دارم وخلق از من در رنجند۔ عہد کردم کہ پس ازین خطبہ نخوانم۔

قطعہ

از صحبتِ دوستان بَرَم نجم کاخلاقِ بَدم حسن نمایند
عَیبم ہنر و کمال بینند خارم گل و یاسمن نمایند

دلبر دیدہ

کو دشمنِ شوخ چشمِ بے باک تا عیبِ مرا بمن نمایند

حکایت ۱۲

یکے در مسجدِ سنجار بانگِ نماز گفتے بآوازے کہ مستمعانرا از و نفرت آمدے و صاحبِ آن مسجد امیرے بود عادل و نیک سیرت۔ نخواستش کہ دل آزردہ گردد۔ گفت "اے جوانمرد! این مسجد را مؤذنانِ قدیمند کہ ہر یکے را پنج دینار مرسوم مقرر داشتہ ام۔ اکنون ترا دہ دینار میدہم تا بجاے دیگر بروی۔ بریں اتفاق افتاد و برفت۔ بعد از مدتے پیشِ امیر باز آمد و گفت "اے خداوند! بر من حیف کردی کہ از آن بقعہ ام پنجہ دینار بیرون کردی۔ آنجا کہ اکنون رفتہ ام بست دینارم میدہند تا جاے دیگر روم۔ قبول نمی کنم۔ امیر بخندید و گفت "زنہار نستانی کہ زود باشد کہ بہ پنجاہ دینار راضی گردند۔"

بیت

بہ تیشہ کس نخراشد ز روے خارا گل چنانکہ بانگِ درشتِ تو میخراشد دل

حکایت ۱۳

ناخوش آوازے بہ بانگِ بلند قرآن میخواند۔ صاحبدلے بر وے بگذشت و گفت "ترا مشاہرہ چند است؟" گفت "ہیچ"۔ گفت "پس چرا این ہمہ خود را از رحمت میدہی؟" گفت "از براے خدا

میخوانم۔" گفت " از بہرِ خدا مخوان"!

بیت

گر تو قرآن بدین نمط خوانی ببری رونقِ مسلمانی

باب ہشتم
در آدابِ صحبت

نصیحت

مال از برائے آسایشِ عمر است نہ عمر از بہرِ گرد کردنِ مال۔ عاقلے را پرسیدند کہ نیکبخت کیست و بدبخت کدام؟ گفت "نیکبخت آنکہ خورد و کشت و بدبخت آنکہ مرد و ہشت"۔

بیت

مکن نماز بران ہیچکس کہ ہیچ نکرد کہ عمر در سرِ تحصیلِ مال کرد و نخورد

حکمت

موسیٰ علیہ السلام قارون را نصیحت کرد کہ اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللّٰہُ اِلَیْکَ۔ نشنید و عاقبتش شنیدی کہ چہ دید۔

قطعہ

آنکس کہ بدینار و درم خویش نپیوست — سر عاقبت اندر سر دینار و درم کرد
خواہی متمتع شوی از نعمت دنیا — با خلق کرم کن کہ خدا با تو کرم کرد

عرب گوید۔ "جُدْ وَلَا تَمْنُنْ لِاَنَّ الْفَائِدَةَ اِلَيْكَ عَائِدَةٌ" یعنی ببخش و منت منہ کہ نفع آن بتو باز گردد۔

قطعات

درخت کرم ہر کجا بیخ کرد — گذشت از فلک شاخ و بالائے او
گر امید داری کز و برخوری — بمنت منہ آرہ بر پائے او

شکر خدائے کن کہ موفق شدی بخیر — زانعام فضل او نہ معطل گذاشتت
منت منہ کہ خدمت سلطان ہمی کنی — منت شناس ازو کہ بخدمت بداشتت

حکمت

دو کس رنج بیہودہ برند و سعی بیفائدہ کردند۔ یکے آنکہ مال اندوخت و نخورد و دیگرے آنکہ علم آموخت و عمل نکرد۔

مثنوی

علم چند انکہ بیشتر خوانی — چون عمل در تو نیست نادانی
نہ محقق بود نہ دانشمند — چار پائے بر و کتابے چند
آن تہی مغز را چہ علم و خبر — کہ بر و ہیزم است یا دفتر

حکمت

علم از بہرِ دین پرور دنست نہ از برائے دُنیا خوردن۔

بیت

ہر کہ پرہیز و علم و زُہد فروخت خرمنے گرد کرد و پاک بسوخت

پند

عالمِ ناپرہیزگار کورِ مشعلہ دار است "یُضِلُّ بِہٖ وَھُوَ لَا یَھْتَدِیْ"۔

بیت

بیفائدہ ہر کہ عُمر درباخت چیزے نخرید و زر بینداخت

حکمت

مُلک از خردمندان جمال گیرد و دین از پرہیزگاران کمال پذیرد۔ پادشاہان بہ نصیحتِ خردمندان از آن محتاج ترند کہ خردمندان بقربتِ پادشاہان۔

قطعہ

پند اگر بشنوی اے پادشاہ! در ہمہ دفتر بہ ازین پند نیست
جُز بہ خردمند مفرما عمل گرچہ عمل کارِ خردمند نیست

حکمت

سہ چیز بے سہ چیز پایدار نماند۔ مال بے تجارت و علم بے بحث و مُلک بے سیاست۔

قطعہ

وقتے بلطف گوے و مدارا و مردمی — باشد کہ در کمندِ قبول آوری دلے
وقتے بقہر گوے کہ صد کوزۂ نبات — گہ گہ چنان بکار نیاید کہ حنظلے

حکمت

رحم آوردن بر بدان ستم است بر نیکان و عفو کردن از ظالمان جور است بر مظلومان۔

بیت

خبیث را چو تعہد کنی و بنوازی — بدولتِ تو نگہ می کند بانبازی

حکمت

بر دوستیِ پادشاہان اعتماد نباید کرد و بر آوازِ خوشِ کودکان غرہ نباید شد کہ این بجوانی متبدل گردد و آن بجوابے متغیر۔

بیت

معشوقِ ہزار دوست را دل ندہی — در سینہ ہی آن دل بجدائی بنہی

پند

ہر آن سرے کہ داری با دوست در میان منہ۔ باشد کہ وقتے دشمن شود و ہر بدے کہ تو انی بدشمن مرسان۔ باشد کہ روزے دوست گردد و رازے کہ نہان خواہی با ہیچکس مگو سے اگرچہ دوست

مخلص باشد کہ مر آن دوست را نیز دوستان باشند۔

قطعہ

خامشی بہ کہ ضمیرِ دلِ خویش — با کسے گفتن و گفتن کہ بگوے
آبے سلیم آب ز سرچشمہ ببند — کہ چو پُر شد نتوان بستن جوے

فرد

سخنے در نہان نباید گفت — کہ بہر انجمن نشاید گفت

حکمت

دشمنِ ضعیف کہ در طاعت آید و دوستی نماید مقصود وے جز آن نیست کہ دشمنِ قوی گردد و گفتہ اند کہ بر دوستیِ دوستان اعتماد نیست تا بتملّقِ دشمنان چہ رسد ؟

بیت

دوستانم ز دشمنان بترند — دشمنان خود علامت دگرند

پند

ہر کہ دشمنِ کوچک را حقیر شمارد بدان میماند کہ آتشِ اندک را مہمل میگذارد۔

قطعہ

امروز بکُش کہ میتوان کُشت — کآتش کہ بلند شد جہان سوخت
مگذار کہ زہ کند کمان را — دشمن کہ بہ تیر میتوان دوخت

حکمت

سخن در میانِ دو دشمن چنان گوے کہ اگر دوست گردند شرمندہ نباشی۔

مثنوی

میانِ دو تن جنگ چون آتشست — سخن چینِ بدبخت ہیزم کشست
کنند این و آن خویش را گربارہ دل — وے اندر میان کوربخت و خجل
میانِ دو کس آتش افروختن — نہ عقلست وخود در میان سوختن

قطعہ

در سخن با دوستان آہستہ باش — تا ندارد دشمنِ خونخوار گوش
پیشِ دیوار آنچہ گوئی ہوشدار — تا نباشد در پسِ دیوار گوش

حکمت

ہر کہ با دشمنان صلح میکند سرِ آزارِ دوستان دارد۔

بیت

بشوائے خردمند زان دوست دست — کہ با دشمنانت بود ہم نشست

پند

چون در امضائے کارے متردد باشی آنطرف اختیار کن کہ بے آزار باشد۔

بیت

با مردمِ سہل جوئے دشوار مگوے — با آنکہ در صلح زند جنگ مجوے

حکمت

تا کار بزرگان برآید جان در خطر افگندن نشاید۔ عَرَب گوید "اٰخِرُ الحِیَلِ السَّیفُ"۔

بیت

چو دست از ہمہ حیلتے درگسست حلالست بُردن بشمشیر دست

حکمت

بر عجزِ دشمن رحمت مکن کہ اگر قادِر شود بر تو نبخشاید۔

بیت

دشمن چو بینی ناتوان لاف از بُروتِ خود مزن مغزیست در ہر استخوان مَردیست در ہر پیرہن

حکمت

ہر کہ بدے را بکُشد خلق را از بلاے بزرگ برہاند و او را از عذابِ خُدا۔

قطعہ

پسندیدست بخشایش ولیکن مَنِہ بر ریشِ خَلق آزار مَرہَم
ندانِست آنکہ رحمت کرد بر مار کہ این ظُلمست بر فرزندِ آدم

حکمت

نصیحت از دشمن پذیرفتن خطاست ولیکن شنیدن رواست تا بخلافِ آن کار کنی و آن عَین صواب است۔

مثنوی

حذر کن ز آنچہ دشمن گوید آن کن! — کہ بر زانو زنی دستِ تغابُن
گرت راہے نماید راست چون تیر — ازو برگرد و راہِ دستِ چپ گیر

حکمت

خشمِ بیحد وحشت آرد و لطفِ بیوقت ہیبت ببرد۔ نہ چندان دُرشتی کن کہ از تو سیر گردند و نہ چندان نرمی کہ بر تو دلیر شوند۔

مثنویات

درشتی و نرمی بہم در بہ است ۱ چو رگ زن کہ جرّاح و مرہم نہ است
درشتی نگیرد خردمند پیش — نہ سُستی کہ ناقص کند قدرِ خویش
نہ مر خویشتن را فزونی نہد — نہ یکبارہ تن در زبونی دہد
شبانے با پدر گفت اے خردمند ۲ مرا تعلیم کُن پیرانہ یک پند
بگفتا نیک مردی کن نہ چندان — کہ گردد خیرہ گرگِ تیز دندان

حکمت

دو کس دشمنِ مُلک و دینند۔ پادشاہِ بے حلم و زاہدِ بے علم۔

بیت

بر سرِ مُلک مباد آن مَلِکِ فرمان دِہ
کہ خُدا را نبُوَد بندۂ فرمان بردار

حکمت

پادشاہ را باید کہ خشم بر دشمنان تا بحدّے نراند کہ دوستانرا بر و اعتماد نماند کہ آتشِ خشم اوّل در خداوندِ خشم اُفتد۔ پس آنگہ زبانہ بخصم رسد یا نرسد۔

مثنوی

نشاید بنی آدمِ خاک زاد — کہ در سر کند کبر و تندی و باد
ترا با چنین تندی و سرکشی — نہ پندارم از خاکی از آتشی

قطعہ

در خاکِ بیلقان بر سیدم بعابدے — گفتم مرا بتربیّت از جہل پاک کن
گفتا برو چو خاک تحمّل کن اے فقیہ — یا ہر چہ خواندۂ ہمہ در زیرِ خاک کن

حکمت

بدخوے بدستِ دشمنے گرفتار است کہ ہر کجا کہ رود از چنگِ عقوبتِ او خلاص نیابد۔

بیت

اگر ز دستِ بلا بر فلک رود بدخوے — ز دستِ خوے بدِ خویش در بلا باشد

حکمت

چو بینی کہ در سپاہِ دشمن مفارقت اُفتاد تو جمع باش و اگر جمع اند از پریشانیِ خود اندیشہ کن۔

قطعہ

بِرَو بادوستان آسودہ بِنشین چو بینی درمیانِ دُشمنان جنگ
وگردانی کہ باہم یکزبانند کمانزہ کُن وبر بارہ برسنگ

حکمت

دشمن چون ازہمہ حیلہا درماند سلسلۂ دوستی بجنباند۔ آنگہ بدوستی کارہا کند کہ ہیچ دشمن نتواند۔

پند

سرِ مار بدستِ دشمن بکوب کہ از اِحدَی الحُسنَیَین خالی نباشد۔ اگر دشمن غالب آمد مارکشتی وگرنہ از دشمن برستی۔

بیت

بروزِ معرکہ ایمن مشوز خصمِ ضعیف کہ مغزِ شیر برآرد چو دل زجان برداشت

حکمت

خبرے کہ دانی کہ دلے بیازارد۔ تُو خاموش باش تا دیگرے بیارد۔

بیت

بُلبُلا مُژدۂ بہار بیار خبرِ بد بَبُومِ شُوم گذار

حکمت

بادشاہ را برخیانتِ کسے واقف مگردان مگر آنگہ کہ برقبولِ کلّی واثق باشی

وگرنہ در ہلاکِ خود میکوشی۔

بیت

بسیچ سخن گفتن آنگاہ کن چو دانی کہ در کار گیرد سخن

حکمت

ہر کہ نصیحتِ خود رائے میکند او خود بہ نصیحت گرے محتاج است۔

پند

فریبِ دشمن مخور و غرورِ مداح مخر کہ آن دامِ زرق نہادہ است و این کامِ طمع کشادہ۔ احمق راستایش خوش آید۔ چون لاشۂ کہ در کعبش دمی فربہ نماید۔

قطعہ

آلا تا نشنوی مدحِ سخن گوے! کہ اندک مایہ نفعے از تو دارد
اگر روزے مرادش برنیاری دو صد چندان عیوبت برشمارد

حکمت

متکلم را تا کسے عیب نگیرد سخنش صلاح نپذیرد۔

بیت

مشو غرہ بر حسنِ گفتارِ خویش
بتحسینِ نادان و پندارِ خویش

حکمت

ہمہ کس را عقلِ خود بکمال نماید و فرزندِ خود بجمال۔

قطعہ

یکے جہود و مسلمان خلاف می جستند — چنانکہ خندہ گرفت از نزاعِ ایشانم
بطنز گفت مسلمان گرایں قبالۂ من — درست نیست خدایا جہود میدانم
جہود گفت بتوریت میخورم سوگند — دگر خلاف کنم ہیچ تو مسلمانم
گر از بسیطِ زمین عقل منعدم گردد — بخود گمان نبرد ہیچکس کہ نادانم

حکمت

دہ آدمی بر سفرۂ بخورند و دو سگ بر مردارے باہم بسر نبرند۔ حریص باجہانے گرسنہ است و قانع بنانے سیر۔ حکما گویند "درویشی بقناعت بہ از توانگری بہ بضاعت"۔

بیت

رودۂ تنگ بیک گردۂ نان پر گردد — نعمتِ روئے زمین پر نکند دیدۂ تنگ

مثنوی

پدر چون دورِ عمرش منقضی گشت — مرا این یک نصیحت کرد و بگذشت
کہ شہوت آتشست از وے بپرہیز — بخود بر آتشِ دوزخ مکن تیز
در آن آتش نیاری طاقتِ سوز — بصبر آبے بر این آتش زن امروز

حکمت

ہر کہ در حالتِ توانائی نیکی نکند در وقتِ ناتوانی سختی بیند۔

بیت

بداختر تر از مردم آزار نیست — کہ روزِ مصیبت کسش یار نیست

پند

ہر چہ زود بر آید دیر نپاید۔

قطعات

۱ خاکِ مشرق شنیدہ ام کہ کنند — بچہل سال کاسۂ چینی
صد بروزے کنند در مرو شت — لاجرم قیمتش ہمی بینی

۲ مرغک از بیضہ برون آید و روزی طلبد — آدمی زادہ ندارد خبر از عقل و تمیز
آنکہ ناگاہ کسے گشت بچیزے نرسید — وین تمکین و فضیلت بگذشت از ہمہ چیز
آبگینہ ہمہ جا بینی از آن قدرش نیست — لعل و شہوار بدست آید از آنست عزیز

حکمت

کار ہا بصبر برآید و مستعجل بسر در آید۔

مثنوی

بچشمِ خویش دیدم در بیابان — کہ مردِ آہستہ بگذشت از شتابان
سمندِ بادپا از تگ فرو ماند — شتربان ہمچنان آہستہ میراند

حکمت

نادان را بہتر از خاموشی نیست واگر این مصلحت بدانستے نادان نبودے۔

قطعات

چون نداری کمالِ فضل آن بہ ۱ کہ زبان در دہان نگہداری
آدمی را زبان فضیحت کرد جوزِ بیمغز را سبکساری

خرے را ابلہے تعلیم میداد ۲ برو بر حرف کردے سعیِ دائم
حکیمے گفتش اے نادان چہ کوشی درین سودا بترس از لومِ لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار تو خاموشی بیاموز از بہائم

ہر کہ تامل نکند در جواب ۳ بیشتر آید سخنش ناصواب
یا سخن آرائے چو مردم بہوش یا بنشین ہمچو بہائم خموش

حکمت

ہر کہ با دانا تر از خود مجادلہ کند تا بداند کہ دانا است۔ بدانند کہ نادان است۔

بیت

چون در آید بہ از تو ئے لسخن گرچہ بہ دانی اعتراض مکن

حکمت

ہر کہ با بدان نشیند نیکی نہ بیند۔

مثنوی

گر نشیند فرشتۂ بادیو وحشت آموزد و خیانت و ریو
از بدان جز بدی نیاموزی نکند گرگ پوستین دوزی

حکمت

مَرد مانزا عیبِ نہانی پیدا مکن کہ مرا یشان را رسوا کنی و خود را بے اعتماد۔

حکمت

ہر کہ علم خواند و عمل نکرد بدان ماند کہ گاور اند و تخم نیفشاند۔

حکمت

از تنِ بیدل طاعت نیاید و پوستِ بے مغز بضاعت را نشاید۔

حکمت

نہ ہر کہ در مجادلہ چُست در معاملہ دُرست۔

بیت

بس قامتِ خوش کہ زیر چادر باشد چون باز کنی مادرِ مادر باشد

حکمت

اگر شبہا ہمہ شبِ قدر بُودے شبِ قدر بیقدر بُودے۔

بیت

گر سنگ ہمہ لعلِ بدخشان بُودے پس قیمتِ لعل و سنگ یکسان بُودے

حکمت

ہر کہ بصورتِ نیکوست سیرتِ زیبا دوست۔

قطعہ

توان شناخت بیک روز شمائلِ مرد کہ تا کجاش رسیدست پایگاہِ علوم
ولے ز باطنش ایمن مباش و غرہ مشو کہ خُبثتِ نفس نگردد بسالہا معلوم

حکمت

ہر کہ با بزرگان ستیز د خونِ خود بریزد۔

قطعہ

خویشتن را بزرگ می بینی راست گفتند یک دو بیند لوچ
زود بینی شکستہ پیشانی تو کہ بازی بسر کنی با قوچ

پند

پنجہ افگندن با شیر و مشت زدن بر شمشیر کارِ خردمندان نیست۔

بیت

جنگ و زور آوری مکن با مست پیشِ سر پنجہ در بغل نہ دست

حکمت

ضعیفے کہ با قوی دلاوری کند یا رُ دشمن است در ہلاکِ خویش۔

قطعہ

سایہ پروردہ را چہ طاقتِ آن — کہ رَوَد با مُبارِزان بہ قِتال
سُست بازو بجہل می فگند — پنجہ با مردِ آہنین چنگال

حکمت

ہر کہ نصیحت نشنود سرِ ملامت شنیدن دارد۔

بیت

چون نیاید نصیحتَت در گوش — اگرت سرزنش کنم خاموش

حکمت

بے ہنران ہنرمند را نتوانند دید چنانکہ سگانِ بازاری سگانِ صَید را۔ مَشْغَلہ بر آرند و پیش آمدن نیارند۔ یعنی سِفلہ چون بہ ہُنَر با کسے بر نیاید بُخبَثَش در پوستین اُفتد۔

بیت

کند ہر آئینہ غِیبت حَسُودِ کوتہ دست — کہ در مقابلہ گُنگش بُوَد زبانِ مقال

حکمت

اگر جَورِ شکم نَبُودے ہیچ مُرغ در دام نیفتادے۔ بلکہ صیّاد خود دام ننہادے۔

بیت

شکم بندِ دستست و زنجیرِ پاے — شکم بندہ نادر پرستد خُداے

حکمت

حکیمان دیر دیر خورند و عابدان نیم سیر و زاہدان تا سدِّ رمق و جوانان تا طبق برگیرند و پیران تا عرق کنند۔ اما قلندران چندان خورند کہ در معدہ جاے نفس نماند و بر سفرہ روزیِ کس۔

بیت

اسیرِ بندِ شکم را دو شب نگیرد خواب شبے ز معدۂ سنگی شبے ز دو لقمگی

وعظ

مشورت با زنان تباہ است و سخاوت با مفسدان گناہ۔

بیت

ترحم بر پلنگِ تیز دندان ستمگاری بود بر گوسفندان

حکمت

ہر کرا دشمن در پیش است گر نکشد دشمنِ خویش است۔

بیت

سنگ در دست و مار بر سرِ سنگ نکند مردِ ہوشیار درنگ

وگروہے بر خلافِ این مصلحت دیدہ و گفتہ اند کہ در کشتنِ بندیان تأمل اولے تر است۔ بحکم آنکہ اختیار باقی است۔ تو ان کشت و توان بخشید۔ اما اگر بے تأمل کشتہ شود محتمل است کہ مصلحتے فوت شود کہ تدارک ہشت

مثلِ آن متمنع باشد۔

مثنوی

نیک سہلست زندہ بیجان کرد کشتہ را باز زندہ نتوان کرد
شرطِ عقلست صبرِ تیر انداز کہ چو رفت از کمان نیاید باز

حکمت

حکیمے کہ با جاہلے در اُفتد باید کہ توقعِ عزت ندارد۔ اگر جاہل بزبان آوری بر حکیم غالب آید عجب نیست کہ سنگے است کہ جوہر را ہمی شکند۔

بیت

نہ عجب گر فرو رود بنفسش عندلیبے غراب ہم بقفسش

قطعہ

گر ہنرمند زآوباش جفائے بیند تا دلِ خویش نیازارد و درہم نشود
سنگِ بد گوہر اگر کاسۂ زرین بشکست قیمتِ سنگ نیفزاید و زر کم نشود

حکمت

خردمندے کہ در زمرۂ اوباش سخن بہ بند و شگفت مدار کہ آوازِ بربط اجلاف
از غلبۂ دہل برنیاید و بوئے عنبر از بوئے شیر فرو ماند گندہ

نمی داند کہ آہنگِ حجازی فرو ماند ز بانگِ طبلِ غازی

حکمت

جوہر اگر در خلاب اُفتد ہمان نفیس است و خبار اگر بر فلک رود ہمچنان خسیس۔ استعدادِ بے تربیت دریغ و تربیتِ نامستعد ضایع۔ خاکستر نسبتے عالی دارد کہ آتش جوہرِ علویست ولیکن چون بنفسِ خود ہنرے ندارد با خاک برابر است۔ قیمتِ شکر نہ ازے است کہ آن خود خاصیتِ وَے است۔

مثنوی

چو کنعانی از طبیعت بے ہنر بود پیمبر زادگی قدرش نیفزود
ہنر بنما اگر داری نہ گوہر گل از خارست و ابراہیم از آزر

حکمت

مشک آنست کہ خود ببوید نہ آن کہ عطار بگوید۔ دانا چون طبلِ عطار است خاموش و ہنر نمائے و نادان چون طبلِ غازی است بلند آواز و میان تہی۔

قطعہ

عالم اندر میانۂ جُہّال مثلے گفتہ اند صدّیقان
شاہدے در میانِ کوراں است مصحفے در کُنشتِ زندیقان

حکمت

دوستے را کہ بعمرے فراچنگ آرند نشاید کہ بیک نفس بیازارند۔

بیت

سنگے بچند سال شود لعل پارۂ ۔۔۔ زنہار تا بیک نفسش نشکنی بسنگ!

حکمت

عقل در دستِ نفس چنان گرفتار است کہ مردِ عاجز بدستِ زنِ گربز۔

بیت

درِ خرّمی بر سرائے بہ بند ۔۔۔ کہ بانگِ زن از وے برآید بلند

حکمت

رائے بے قوّت مکر و فسون است و قوّت بے رائے جہل و جنون۔

بیت

تمیز باید و تدبیر و رائے و آنگہ ملک ۔۔۔ کہ ملک و دولتِ ناداں سلاحِ جنگِ خود ست

حکمت

جوانمردے کہ بخورد و بدہد بہ از عابدے کہ روزہ دارد و نہد۔ ہر کہ ترکِ شہوت از بہرِ قبولِ خلق دادہ است از شہوتِ حلال در شہوتِ حرام اُفتادہ است۔ بیت

عابد کہ نہ از بہرِ خدا گوشہ نشیند ۔۔۔ بیچارہ در آئینۂ تاریک چہ بیند

حکمت

اندک اندک خیلے شود و قطرہ قطرہ سیلے گردد یعنی آنانکہ دستِ قدرت ندارند سنگ حزہ نگاہ دارند تا بوقتِ فرصت دمار از دماغِ خصم برآرند۔

ابیات

وَقَطْرٌ عَلَی قَطْرٍ اِذَا تَقَطَّتْ نَهَرٌ ۱ وَنَهَرٌ اِلَی نَهَرٍ اِذَا اجْتَمَعَتْ بَحْرٌ

اندک اندک بہم شود بسیار ۲ دانہ دانہ است غلّہ در انبار

حکمت

عالم را نشاید کہ سفاہت از عامی بحلم درگذارد کہ ہر دو طرف را زیان دارد کہ ہیبتِ این کم شود و جہلِ آن محکم۔

بیت

جو با سفلہ گوئی بلطف و خوشی فزون گردد ش کبر و گردن کشی

حکمت

معصیت از ہر کہ صادر شود ناپسندیدہ است و از علما ناخوب تر کہ علم سلاحِ جنگِ شیطان است و خداوندِ سلاح را چون بہ اسیری برند شرمساری بیش برد۔

مثنوی

عامیِ نادان پریشان روزگار بہ ز دانشمندِ ناپرہیزگار

کان بنا بینائے از راہ اوفتاد وین دو چشمش کور و در چاہ اوفتاد

حکمت

جان در حمایتِ یکدم است و دنیا وجودے میانِ دو عدم۔ دین بدنیا مفروش کہ دین بدنیا فروشان خراند۔ یوسف بفروشند تا چہ خرند؟ اَلَمْ اَعْهَدْ اِلَيْكُمْ يَا بَنِيْ اٰدَمَ اَنْ لَّا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ۔

بیت

بقولِ دشمن پیمانِ دوست بشکستی بہ بین کہ از کہ بریدی و با کہ پیوستی

حکمت

شیطان با مخلصان برمنی آید و سلطان با مفلسان۔

مثنوی

دامش مدہ آنکہ بے نمازست گرچہ دہنش ز فاقہ بازست
کو فرضِ خدائے گذارد از قرضِ تو نیز غم ندارد
امروز دو مردہ پیش گیرد فردا کہ ہمہ زیند میرد

حکمت

ہر کہ در زندگی نانش نخورند چون بمیرد نامش نبرند۔ لذتِ انگور بیوہ داند نہ خداوندِ میوہ۔ یوسفِ صدیق علیہ السلام در خشک سالی مصر

سیر نخوردے تا گرسنگانرا فراموش نکند۔

مثنوی

آنکہ در راحت و تنعم زیست — او چہ داند کہ حالِ گرسنہ چیست
حالِ درماندگان کسے داند — کہ با حوالِ خویش درماند

قطعہ

اے کہ بر مرکبِ تازندہ سوارے مشتاب — کہ خرِ خارکشِ گرسنہ در آب و گلست
آتش از خانۂ ہمسایۂ درویش مخواہ — کانچہ از روزنِ او میگذرد دود دلست

پند

درویشِ ضعیف را در تنگیِ خشک سال مپرس کہ چونی؟ الا بشرطِ آنکہ مرہم بریش نہی و درہم در پیش۔

قطعہ

خرے کہ بینی و بارش بگل در افتادہ — ز دل برو شفقت کن ولے مرو بسرش
کنون کہ رفتی و پرسیدیش کہ چون افتاد — میان ببند و چو مردان بگیر دم خرش

حکمت

دو چیز محالِ عقل است۔ خوردن پیش از رزقِ مقسوم و مُردن پیش از وقتِ معلوم۔

قطعہ

قضا دگر نشود در ہزار نالہ و آہ — بشکر یا بشکایت برآید از دہنے

فرشتۂ کہ وکیلست بر خزانۂ باد ۔ چہ غم خورد کہ بمیرد چراغِ بیوہ زنے

حکمت

نادانی

اے طالبِ روزی! بنشین کہ بخوری و اے مطلوبِ اجل! مرو کہ جان نبری۔

قطعہ

چو رزق از کنی و گر نکنی ۔ برساند خدائے عزّ و جل

ور روی در دہانِ شیرِ ژیان ۔ نخورندت مگر بروزِ اجل پلنگ

حکمت

بنا نہادہ دست نرسد و نہادہ ہر کجا کہ ہست برسد۔

بیت

شنیدۂ کہ سکندر برفت در ظلمات ۔ بچند محنت و ما نگہ نخورد آبِ حیات

حکمت

صیادِ بے روزی در دجلہ ماہی نگیرد و ماہیِ بے اجل در خشکی نمیرد۔

بیت

مسکین حریص در ہمہ عالم ہمی رود ۔ او در قفائے رزق و اجل در قفائے او

حکمت

تو انگرِ فاسق کلوخِ زر اندود است و درویشِ صالح شاہدِ خاک آلود۔

این دلقِ موسیٰ است مرقّع و آن ریشِ فرعون است مرصّع۔ ثروتِ بنگان رُوے در بلندی دارد و دَولتِ بدان سر در نشیب۔

قطعہ

بدان ہر کرا جاہ و دَولت دہند ۔۔۔ خاطرِ خستہ در نخواہد یافت
خبرش دہ کہ ہیچ دولت و جاہ ۔۔۔ بسرائے دگر نخواہد یافت

حکمت

حَسُود از نعمتِ حق بخیل است و بندۂ بے گناہ را دشمن۔

قطعات

۱ مرد کے خشک مغز را دیدم ۔۔۔ رفتہ در پوستینِ صاحب جاہ
گفتم اَے خواجہ گر تو بد بختی ۔۔۔ مَردمِ نیک بخت را چہ گناہ؟

۲ الا تا نخواہی بلا بر حَسُود ۔۔۔ کہ آن بخت برگشتہ خود در بلاست
چہ حاجت کہ باوَے کنی دشمنی ۔۔۔ کہ وَے را چنین دشمنے در قفاست

حکمت

تلمیذِ بے ارادت عاشقِ بے زر است و مریدِ بے معرفت مرغِ بے پر و عالمِ بعمل درختِ بے بر و زاہدِ بے علم خانۂ بے در۔ مُراد از نزولِ قرآن تحصیلِ سیرتِ خوب است نہ ترتیلِ سورۂ مکتوب۔ عامیِ متعبّد پیادۂ رفتہ است و عالمِ متہاون سوارِ خفتہ۔ عاصی

کہ دست بردارد بہ از عابدے کہ عُجب در سر دارد۔

بیت

سرہنگِ لطیف خُوے دلدار بہتر ز فقیہِ مردم آزار

حکمت

یکے را گفتند کہ عالمِ بے عمل چہ ماند؟ گفت بہ زنبورِ بے عسل۔

فرد

زنبورِ دُرشتِ بیمُروّت را گوے بارے چو عسل نمیدہی نیش مزن

حکمت

مردِ بیمُروّت زن است و عابدِ باطمع راہزن۔

قطعہ

اَے بہ پندار کردہ جامہ سفید بہرِ ناموسِ خلق و نامہ سیاہ!
دست کوتاہ باید از دُنیا آستین چہ دراز و چہ کوتاہ

حکمت

دو کس را حسرت از دل نرود و پاے تفابن از گل برنیاید۔ تاجرے کشتی شکستہ و دار ثے باقلندرانِ نشستہ۔

قطعہ

پیشِ درویشان بُود خُونت مباح گر نباشد در میان مالت سبیل

یا مرو با یارِ ازرق پیرہن یا بکش بر خان و مان انگشتِ نیل
یا مکن با پیلبانان دوستی یا طلب کن خانہ در خورد پیل

حکمت

خلعتِ سلطان اگرچہ عزیز است جامۂ خلقانِ خود از آن بعزت تر
و خوانِ بزرگان اگرچہ لذیذ است خرد ۂ ابنانِ خویش از آن بلذت تر

بیت

سر کہ از دست رنج خویش و ترہ بہتر از نانِ دہ خدائے دبرہ

حکمت تجربہ

نقضِ خلافِ رائے صواب است و عکسِ عہدِ اولوالالباب دار و بگمان خوردن و راہِ نادیدہ بے کاروان رفتن۔ امام محمد الغزالی را رحمۃ اللہ علیہ پرسیدند کہ چگونہ رسیدی بدین مرتبۂ علوم؟ گفت ہر چہ ندانستم بپرسیدن آن ننگ نداشتم۔

قطعہ

اُمیدِ عافیت آنگہ بود موافقِ عقل کہ نبض را بہ طبیعت شناس بنمائی
بپرس ہر چہ ندانی کہ ذُلِ پرسیدن دلیلِ راہِ تو باشد بعزِ دانائی

حکمت

ہر آنچہ دانی کہ ہر آئینہ معلومِ تو خواہد شد بپرسیدنِ آن تعجیل مکن کہ

ہیبتِ سلطنت را زیان دارد۔

قطعہ

چو لُقمان دید کاندر دستِ داؤد ہمین آہن بمعجز موم گردد
نپرسیدش چہ میسازی کہ دانست کہ بے پرسیدنش معلوم گردد

حکمت

یکے از لوازمِ صُحبت آن است کہ خانہ بپردازی تا با خانۂ خدا درسازی۔

قطعہ

حکایت بر مزاجِ مُستمع گوے اگر دانی کہ دارد با تو مَیلے
ہر آن عاقل کہ با مجنون نشیند نگوید جُز حدیثِ حُسنِ لَیلے

حکمت

ہر کہ با بدان نشیند اگر طبیعتِ ایشان نگیرد بفعلِ ایشان متّہم گردد۔ در وے اثر نکند
چنانکہ اگر مردے بخرابات رود بنماز کردن منسوب شود بخمر خوردن۔

مثنوی

رقم بر خود بنادانی کشیدی کہ نادان را بصُحبت برگزیدی
طلب کردم ز دانایان یکے پند مرا گفتند با نادان مَپیوند
کہ گر صاحب تمیزی خر نمائی وگر نادانی احمق تر نمائی

حکمت

حِلمِ شتر چنانکہ معلوم است اگر طفلے مہارش گیرد و صد فرسنگ ببرد۔ گردن از متابعتِ او نہ پیچد۔ امّا اگر راہے ہولناک پیش آید کہ موجبِ ہلاک باشد وطفل آنجا بنادانی خواہد رفتن زِمام از کفش درگسلاند و دیگر مطاوعت نکند کہ ہنگامِ درشتی ملاطفت مذموم است وگویند دشمن بملاطفت دوست نہ گردد بلکہ طمعِ دشمنی زیادت کند۔

بیش متابعت نکند

قطعہ

کسے کہ لطف کند با تو خاکِ پایش باش وگر ستیزہ کند در دو چشمش افگن خاک
سخن بلطف وکرم با درشت خوے بگوے کہ زنگ خوردہ نگردد مگر بسوہن پاک

حکمت

ہر کہ در پیشِ سخنِ دیگران افتد تا مایۂ فضلش بدانند پایۂ جہلش معلوم کنند۔

قطعہ

نہ بد مردِ ہوشمند جواب مگر آنگہ کہ وے سؤال کنند
گر چہ بر حق بود فراخ سخن حملِ دعویش بر محال کنند

حکمت

ریشے درون جامہ داشتم۔ شیخ رحمۃ اللہ علیہ ہر روز پرسیدے کہ چون است؟ و نپرسیدے کہ کجا است؟ دانستم کہ ازان احتراز میکند

ریشتہ چون است

کہ ذکرِ ہر عضوے روا نباشد و خردمندان گفتہ اند ہر کہ سخن بسنجد از جواب نرنجد۔

قطعہ

تا نیک ندانی کہ سخن عینِ صواب است — باید کہ بگفتن دہن از ہم نکشائی
گر راست سخن باشی و در بند بمانی — بہ زانکہ دروغت دہد از بند رہائی

حکمت

دروغ گفتن بضربتِ لازب ماند۔ اگرچہ جراحت درست شود نشان بماند۔ چون برادرانِ یوسف علیہ السلام بدروغ گفتن موسوم شدند۔ پدر را بر راست گفتنِ ایشان اعتماد نماند۔ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ اَنْفُسُكُمْ اَمْرًا۔

قطعات

دروغے نگیرند صاحبدلان ۱ برآنکس کہ پیوستہ گفتست راست
اگر مشتہر شد کسے در دروغ — اگر راست گوید تو گوئی خطاست
کسے را کہ عادت بود راستی ۲ خطائے کند درگذارند ازو
وگر نامور شد بقولِ دروغ — وگر راست باور ندارند ازو

حکمت

اَجَلِ کائنات از روے ظاہر آدمی است و اذلِ موجودات سگ

و باتّفاقِ خردمندان سگِ حق شناس بہ از آدمیِ ناسپاس۔

قطعہ

سگے را لقمۂ ہرگز فراموش نکرد دگر زنی صد نوبتش سنگ
وگر عمرے نوازی سفلۂ را بکمتر چیز آید باتو در جنگ

حکمت

از نفس پرور ہنروری نیاید و بے ہنر سروری را نشاید۔

مثنوی

گاؤ مکن رحم بر مردِ بسیار خوار کہ بسیار خوارست بسیار خوار
چو گاو ارہی بایدت فربہی چو خر تن بجورِ کسان در دہی

حکمت

در انجیل آمدہ است کہ اے فرزندِ آدم! اگر تو انگری ذہبت مشتغل شوی بمال از من و اگر درویش کنمت تنگدل نشینی۔ پس حلاوتِ ذکرِ من کجا دریابی و بعبادتِ من کے شتابی؟

قطعہ

گر اندر نعمتی مغرور و غافل ور اندر تنگدستی خستہ و ریش
چو در سرّا و ضرّا حالت اینست ندانم کے بحق پردازی از خویش

حکمت

ارادتِ بیچون یکے را از تختِ شاہی فرود آرد و دیگرے را در شکمِ ماہی

نکو دارد۔

بیت

وقتست خوش آنزاکہ بُود ذکرِ تو مونس ورخود بُود اندر شکمِ حوت چو یونس

حکمت

اگر تیغِ قہر برکشد نبی و ولی سر درکشد و اگر غمزۂ لُطف بجنباند بدانرا بہ نیکان دررساند۔

قطعہ

گر بہ محشر خطابِ قہر کند انبیارا چہ جاے معذرتست؟
پردہ از رُوے لُطف گو بردار کاشقیارا اُمیدِ مغفرتست

حکمت

ہرکہ بتادیبِ دُنیاراہِ صواب نگیرد بتعذیبِ عُقبے گرفتار آید۔ قَالَ اللّٰہُ تَعَالٰی " وَلَنُذِیقَنَّھُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْاَدْنٰی دُوْنَ الْعَذَابِ الْاَکْبَرِ "

بیت

پندست خطابِ مہتران انگہ بند چون پند دہند دنشنوی بندنند

حکمت

نیکبختان بحکایات وامثالِ پیشینان پندگیرند ازان پیش کہ پسینان بواقعۂ ایشان مثل زنند۔ دُزدان دست کوتہ نکنند تا دستِ شان کوتہ نکنند۔

قطعہ

نرود مرغ سوئے دانہ فراز چون دگر مرغ بیند اندر بند
پند گیر از مصائبِ دگران تا نگیرند دیگران ز تو پند

حکمت

آنرا کہ گوشِ ارادت گران آفریدہ اند چون کند کہ بشنود و آنرا کہ کمندِ سعادت کشان میبرد چہ کند کہ نرود؟

قطعہ

شبِ تاریکِ دوستانِ خدائے می بتابد چو روزِ رخشندہ
وین سعادت بزورِ بازو نیست تا نہ بخشد خدائے بخشندہ

رباعی

از تو بہ کہ نالم کہ دگر داور نیست وز دستِ تو ہیچ دست بالاتر نیست
آنرا کہ تو رہ دہی کسے گم نکند وانرا کہ تو گم کنی کسے رہبر نیست

حکمت

گدائے نیک انجام بہ از پادشاہِ بد فرجام۔

بیت

غمے کز پیشش شادمانی بری
بہ از شادیِ کز پسش غم خوری

حکمت

زمین را از آسمان نثار است و آسمان را از زمین غبار۔ کُلُّ اِنَاءٍ یَتَرَشَّحُ بِمَا فِیْهِ۔

بیت

گرت خوے من آمد ناسزاوار تو خوے نیکِ خود از دست مگذار

حکمت

خدائے عزّ و جلّ می بیند و می پوشد و همسایہ نمی بیند و میخروشد۔

بیت

نَعُوْذُ بِاللّٰہ اگر خلق غیب دان بودے کسے بحالِ خود از دستِ کس نیاسودے

حکمت

زر از معدن بکان کندن بدر آید و از دستِ بخیل بجان کندن۔

قطعہ

دونان نخورند و گوش دارند گویند اُمید بہ کہ خوردہ گوشہ
فردا بینی بکامِ دشمن زر ماندہ و خاکسار مُردہ

حکمت

ہر کہ بر زیر دستان نبخشاید بجفاے زبر دستان گرفتار آید۔

مثنوی

نہ ہر بازو کہ در وَے قُوَّتے ہست بمردی عاجزانرا بشکند دست
ضعیفان را مَنِہ بر دل گزندے کہ در مانی بجَورِ زورمندے

حکمت

عاقِل چون خلاف درمیان آید بجہد و چون صلح بیند لنگر بنہد کہ آنجا سلامت برکنار است و اینجا حلاوت درمیان۔

حکمت

مقامِر را سِہ شَش می باید ولیکن سِہ یک می آید۔

بیت

ہزار بار چراگاہ خوشتر از مَیدان ولیک اسپ ندارد بدستِ خویش عِنان

حکمت

درویشے در مناجات می گفت "یارب! رحمت کن بر بدان کہ بر نیکان خود رحمت کردۂ کہ ایشانرا نیک آفریدۂ"۔

حکمت

گویند اوّل کسیکہ عَلَم بر جامہ کرد و انگشتری در دست نہاد جَمشید بُود۔ گفتندش "چرا زینت بچپ دادی و فضیلت راست راست"؟ گفت "راست را زینتِ راستی تمام است"۔

قطعہ

فریدون گفت نقاشانِ چین را — کہ پیرامونِ خرگاہش بدوزند
بدانا نیک دارآے مردِ ہشیار — کہ نیکان خود بزرگ و نیک روزند

حکمت

بزرگے را پرسیدند کہ چندین فضیلت کہ دستِ راست راست خاتم در انگشتِ چپ چرا می کنند؟ گفت "نشنیدہ اید کہ اہلِ فضل ہمیشہ محروم اند؟"

بیت

آنکہ شخصش آفرید روزی و بخت — با فضیلت ہمید ہد یا تخت

حکمت

نصیحتِ پادشاہان گفتن کسے را مسلّم است کہ بیم سر ندارد و اُمیدِ زر۔

مثنوی

مُوحِّد چہ در پاے ریزی زرش — چہ شمشیرِ ہندی نہی بر سرش
اُمید و ہراسش نباشد زکس — برینست بنیادِ توحید و بس

حکمت

بادشاہ از بہرِ دفعِ ستمگاران است و شحنہ برائے دفعِ خونخواران و قاضی مصلحت جُوئے طرّاران۔ ہرگز دو خصم بحق راضی نشوند الّا پیشِ قاضی۔

قطعہ

چو حق معاینہ بینی کہ می بباید داد — بلطف بہ کہ بجنگ آوری و دلتنگی
خراج گر نگذارد کسے بطبلِ نفس — بقہر و بستانند و مزدِ سرہنگی

حکمت

ہمہ کس را دندان بترشی کند گردد مگر قاضیان را بشیرینی۔

بیت

قاضی کہ برشوت بخورد پنج خیار — ثابت کند از بہرِ تو صد خربزہ زار

حکمت

حکیمے نامور را پرسیدند کہ درختانرا کہ خدائے عزّ و جلّ آفریدہ است
دبرومند گردانیدہ ہیچ یکے را آزاد نخوانند مگر سرو را کہ ثمرۂ ندارد۔
نکتہ گوئی درین چہ حکمت است؟ گفت "ہر یکے را وقتے معیّن است
بوقتِ معلوم۔ گہے بوجودِ آن تازہ و گاہے بعدمِ آن پژمردہ اند
و سرو را ہیچ ازینہا نیست۔ ہمہ وقت خوش و تازہ است و این است
صفتِ آزادگان۔

قطعہ

برینکہ میگذرد دل منہ کہ دجلہ بسے — پس از خلیفہ بخواہد گذشت در بغداد
گرت زدست برآید چو نخل باش کریم — ورت زدست نیاید چو سرو باش آزاد

حکمت

دو کس مُردند حسرت بیفائدہ بُردند۔ یکے آنکہ داشت و نخورد و دیگر آنکہ دانست و نکرد۔

قطعہ

کس نہ بیند بخیلِ فاضل را کہ نہ در عیبِ گفتنش کوشد
ور کریمے دو صد گنہ دارد کرمش عیبہا فرو پوشد

خاتمۃ الکتاب

تمام شد گلستان وَاللّٰہُ الْمُسْتَعَانُ وبتوفیقِ باری عَزَّ اسْمُہٗ درین جملہ چنانکہ رسمِ مؤلّفان است از شعرِ متقدّمان بطریقِ استعارت تلفیقے رفت۔

بیت

کہن جامۂ خویش پیراستن بہ از جامۂ عاریت خواستن

غالبِ گفتارِ سعدی طرب انگیز است وطیبت آمیز کوتہ نظر ازا بدین علّت زبانِ طعنہ دراز کہ مغزِ دماغ بیہودہ بُردن و دودِ چراغ بیفائدہ خوردن کارِ خردمندان نیست ولیکن بر رائے روشنِ صاحبدلان کہ رُوئے سخن دُرِ ایشان است پوشیدہ نماند کہ دُرِ موعظتہائے صافی در سلکِ عبارت کشیدہ است و دارُوئے تلخِ نصیحت بشہدِ ظرافت برآمیختہ

تا طبعِ ملولِ انسان از دولتِ قبول محروم نماند۔ اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ۔

مثنوی

ما نصیحت بجائے خود کردیم — روزگارے درین بسر بردیم
چون نیاید بگوشِ رغبتِ کس — بر رسولان بلاغ باشد و بس
یَا نَاظِرًا فِیْہِ سَلْ بِاللّٰہِ مَرْحَمَۃً — عَلَی الْمُصَنِّفِ وَاسْتَغْفِرْ لِصَاحِبِہٖ
وَاطْلُبْ لِنَفْسِکَ مِنْ خَیْرٍ تُرِیْدُ بِہَا — مِنْ بَعْدِ ذَالِکَ غُفْرَانًا لِکَاتِبِہٖ

تَمَّ الْکِتَابُ بِعَوْنِ الْمَلِکِ الْوَھَّابِ

بوستان

دیباچہ

بنامِ جہاندارِ جان آفرین — حکیمِ سخن در زبان آفرین
خداوندِ بخشندہ و دستگیر — کریمِ خطا بخش و پوزش پذیر
عزیزے کہ ہرگز درش سر بتافت — بہر در کہ شد ہیچ عزت نیافت
سرِ پادشاہانِ گردن فراز — بدرگاہِ او بر زمینِ نیاز
نہ گردن کشان را بگیرد بقہر — نہ عذر آوران را براند بجبر
وگر خشم گیرد بکردارِ زشت — چو باز آمدی ما جرا در نوشت
اگر با پدر جنگ جوید کسے — پدر بے گمان خشم گیرد بسے
وگر خویش راضی نباشد ز خویش — چو بیگانگانش براند ز پیش
وگر بندہ چابک نیاید بکار — عزیزش ندارد خداوندگار
وگر بر رفیقان نباشد شفیق — بفرسنگ بگریزد از وے رفیق
وگر ترکِ خدمت کند لشکری — شود شاہِ لشکر کش از وے بری
ولیکن خداوندِ بالا و پست — بعصیان در رزق بر کس نہ بست

دو کونش یکے قطرہ در بحرِ علم — گنہ بیند و پردہ پوشد بحلم
ادیمِ زمین سفرہ عامِ اوست — چہ دشمن برین خوانِ یغما چہ دوست
اگر بر جفا پیشہ بشتافتے — کہ از دستِ قہرش امان یافتے
بری ذاتش از تہمتِ ضد و جنس — غنی ملکش از طاعتِ جن و انس
پرستارِ امرش ہمہ چیز و کس — بنی آدم و مرغ و مور و مگس
چنان پہن خوانِ کرم گسترد — کہ سیمرغ در قاف قسمت خورد
لطیفِ کرم گسترِ کارساز — کہ دارائے خلق است و دانائے راز
مر اورا رسد کبریا و منی — کہ ملکش قدیم است و ذاتش غنی
یکے را بسر بر نہد تاجِ بخت — یکے را بخاک اندر آرد ز تخت
کلاہِ سعادت یکے بر سرش — گلیمِ شقاوت یکے در برش
گلستان کند آتشے بر خلیل — گروہے بآتش برد زاب نیل
گر آنست منشورِ احسانِ اوست — ور اینست توقیعِ فرمانِ اوست
پسِ پردہ بینند عملہائے بد — ہمو پردہ پوشد بآلائے خود
بہدید اگر برکشد تیغِ حکم — بمانند کردہ بیان صمّ و بکم
وگر در دہد یک صلائے کرم — عزازیل گوید نصیبے برم
بدرگاہِ لطف و بزرگیش بر — بزرگان نہادہ بزرگی زسر
فرو ماندگان را برحمت قریب — تضرّع کنان را بدعوت مجیب

بر احوالِ نابُوده علمش بصیر — بأسرارِ ناگفته لُطفش خبیر
بُقُدرت نگهدارِ بالا و شیب — خداوندِ دیوانِ روزِ حسیب
نه مستغنی از طاعتش پُشتِ کس — نه بر حرفِ او جایِ انگشتِ کس
بر و علمِ یک ذرّه پوشیده نیست — که پیدا و پنهان نبزدش یکیست
مهیا کُنِ روزیِ مار و مور — وگر چند بیدست و پایند وزور
بامرش وُجُود از عدم نقش بست — که داند جُز او کردن از نیست هست
وگر ره بکتمِ عدم در بَرَد — وز انجا بصحرایِ محشر بَرَد
جهان متّفق بر الٰهیّتش — فرو مانده در کُنهِ ماهیّتش
بشر ما ورایِ جلالش نیافت — بصر مُنتهایِ جمالش نیافت
نه بر اوجِ ذاتش پَرَد مرغِ وهم — نه در ذیلِ وصفش رسد دستِ فهم
درین وَرطه کشتی فرو شد هزار — که پیدا نشد تختهٔ بر کنار
چه شبها نشستم درین سیرِ گم — که دهشت گرفت آستینم که قُم
مُحیط است علمِ مَلک بر بسیط — قیاسِ تو بر وَی نگردد مُحیط
نه ادراک در کُنهِ ذاتش رسد — نه فکرت بغورِ صفاتش رسد
توان در بلاغت بسحبان رسید — نه در کُنهِ بیچونِ سُبحان رسید
که خاصان درین ره فرس رانده اند — بلا اُحصی از تگ فرو مانده اند
نه هر جایی مرکب توان تاختن — که جا ها سپر باید انداختن

وگر سالکے محرمِ راز گشت — بہ بندند بر وے درِ باز گشت
کسے را درین بزم ساغر دہند — کہ دارُو ے بیہوشیش در دہند
یکے باز را دیدہ بر دوختہ است — یکے دیدہ ہا باز و پر سوختہ است
کسے رہ سوئے گنجِ قارُون نبُرد — وگر بُرد رہ باز بیرون نبُرد
بمردم درین موجِ دریاے خون — کز و کس نبردہ است کشتی برون
اگر طالبی کاین زمین سَطے کنم — نخست اسپ باز آمدن پَے کنم
تامّل در آئینۂ دل کنی — صفائے بتدریج حاصل کنی
مگر بُوئے از عشق مستت کند — طلبگارِ عہدِ اَلَستت کند
بپاے طلب رہ بدینجا بَری — وز ینجا ببالِ محبّت پَری
بدَرّد یقین پردہ ہاے خیال — نماند سراپردہ اِلّا جلال
وگر مرکبِ عقل را پو نیست — عِنانش بگیر و تحیّر کہ ایست
درین بحر جز مردِ داعی نرفت — گم آن شد کہ دُنبالِ راعی نرفت
کسانے کہ زین راہ برگشتہ اند — برفتند و بسیار سرگشتہ اند
خلافِ پیمبر کسے رہ گزید — کہ ہرگز بمنزل نخواہد رسید

بپندار سعدی کہ راہِ صفا
تو ان رفت جز بر پَے مُصطفےٰ

سببِ نظمِ کتاب

در اقصائے عالم بگشتم بسے — بسر بردم ایام با ہر کسے
تمتّع ز ہر گوشۂ یافتم — ز ہر خرمنے خوشۂ یافتم
چو پاکانِ شیراز خاکی نہاد — ندیدم کہ رحمت بران خاک باد
تولّائے مردانِ این پاک بوم — برانگیختم خاطر از شام و روم
دریغ آمدم زان ہمہ بوستان — تہیدست رفتن سوئے دوستان
بدل گفتم از مصر قند آورند — برِ دوستان ارمغانے برند
مرا گر تہی بود ازان قند دست — سخنہائے شیرین تر از قند ہست
نہ قندے کہ مردم بصورت خورند — کہ ارباب معنی بکاغذ برند
چو این کارخِ دولت بسر داختم — برو دہ دراز تربیت ساختم
یکے باب عدل است و تدبیر و رائے — نگہبانیِ خلق و ترسِ خدائے
دوم باب احسان نہادم اساس — کہ محسن کند فضلِ حق را سپاس
سوم باب عشق است و مستی و شور — نہ عشقے کہ بندد بر خود ببزور
چہارم تواضع رضا پنجمین — ششم ذکر مردِ قناعت گزین
بہفتم دراز عالمِ تربیت — بہشتم دراز شکر بر عافیت
نہم باب توبہ است و راہِ صواب — دہم در مناجات و ختمِ کتاب

بروزِ همایون و سالِ سعید — بتاریخِ فرّخ میانِ دو عید
ز شش صد فزون بود پنجاه و پنج — که پُر دُر شد این نامبردارِ گنج
الا اَے خردمندِ فرخنده خوے — هنرمند نشنیده ام عیب جوے
قبا گر حریر است و گر پرنیان — بناچار حشوش بود در میان
تو گر پرنیانی بایذا مکوش — کرم کار فرما و حشوم بپوش
ننازم بسرمایهٔ فضلِ خویش — بدریوزه آورده ام دست پیش
شنیدم که در روزِ اُمّید و بیم — بدان را به نیکان به بخشد کریم
تو نیز ار بدے بینیم در سخن — بخلقِ جهان آفرین کار کن
چو بیتے پسند آیدت از هزار — بمردی که دست از تعنّت بدار
همانا که در پارس انشاے من — چو مُشک است بے قیمت اندر ختن
چو بانگِ دُهل هَولم از دُور بُود — بعیبه درم عیب مستور بُود
گُل آورد سعدی سُوے بوستان — بشوخی چو فلفل بهندوستان
چو خُرما بشیرینی اندوده پوست — چو بازش کنی استخوانے دروست

ذکرِ محامدِ اتابک ابوبکر بن سعدِ زنگی طابَ ثراهُ

مرا طبع زین نوع خواهان نبود — سرِ مدحتِ پادشاهان نبود
ولے نظم کردم بنامِ فُلان — مگر باز گویند صاحبدلان

که سعدی که گوی بلاغت ربود — در ایام بوبکر بن سعد بود
سزد گر بدورش بنازم چنان — که سید بدوران نوشیروان
جهاندار دین پرور دادگر — نیامد چو بوبکرؓ بعد از عمرؓ
سر سرفرازان و تاج مهان — بدوران عدلش بناز ای جهان
گر از فتنه آید کسی در پناه — ندارد جز این کشور آرامگاه
فطوبی لباب کبیت العتیق — حوالیه من کل فج عمیق
ندیدم چنین گنج و ملک و سریر — که وقف است بر طفل و برنا و پیر
نیامد برش دردناک از غمی — که ننهاد بر خاطرش مرهمی
طلبگار خیر است و امیدوار — خدایا امیدی که دارد برآر
کله گوشه بر آسمان برین — هنوز از تواضع سرش بر زمین
ز گردن فرازان تواضع نکوست — گدا گر تواضع کند خوی اوست
اگر زیردستی بیفتد چه خاست — زبردست افتاده مرد خداست
نه ذکر جمیلش نهان میرود — که صیت کرم در جهان میرود
چنوئی خردمند فرخ نهاد — ندارد جهان تا جهانست یاد
نه بینی در ایام او رنجه — که نالد ز بیداد سرپنجه
کس این رسم و ترتیب و آئین ندید — فریدون بآن شوکتش این ندید
ازان پیش حق پایگاهش قویست — که دست ضعیفان بجاهش قویست

چنان سایه گسترد بر عالمے — که زالے نیندیشد از رستمے
همه وقت مردم ز جورِ زمان — بنالند واز گردشِ آسمان
در ایّامِ عدلِ تو اے شهریار — ندارد شکایت کس از روزگار
بعهدِ تو می بینم آرامِ خلق — پس از تو ندانم سرانجامِ خلق
هم از بختِ فرخنده فرجامِ تست — که تاریخِ سعدی در ایّامِ تست
که تا بر فلک ماه و خورشید هست — درین دفتر ذکرِ جاوید هست
مُلوک ارنکو نامی اندوختند — ز پیشینگان سیرت آموختند
تو در سیرتِ پادشاهی خویش — سَبَق بُردی از پادشاهانِ پیش
سکندر بدیوارِ رویین و سنگ — بکرد از جهان راهِ یاجوج تنگ
ترا سدِّ یاجوجِ کفر از زر ست — نه رویین چو دیوارِ اسکندر ست
زبان آوری کاندرین امن و داد — سپاست نگوید زبانش مباد
زهے بحرِ بخشایش و کانِ جود — که مُستظهر انداز وُجودت وُجود
برون بینم اوصافِ شه از حساب — نگنجد درین تنگِ میدان کتاب
گر آن جمله را سعدی املا کند — مگر دفترے دیگر انشا کند
فرو ماندم از شکرِ چندین کرم — همان به که دستِ دعا گسترم
جهانت بکام و فلک یار باد — جهان آفرینت نگهدار باد
بلند اخترت عالم افروخته — زوال اختر دشمنت سوخته

غم از گردشِ روزگارت مباد — وز اندیشه بر دل غبارت مباد
که بر خاطرِ پادشاهان همے — پریشان کند خاطرِ عالمے
دل و کشورت جمع و معمور باد — ز ملکت پراگندگی دور باد
تنت باد پیوسته چون دین درست — بد اندیش را دل چو تدبیرِ سست
درونت بتائیدِ حق شاد باد — دل و دین و اقلیمت آباد باد
جهان آفرین بر تو رحمت کناد — دگر هرچه گویم فسانست و باد
همینست بس از کردگارِ مجید — که توفیقِ خیرت بود بر مزید
نرفت از جهان سعدِ زنگی بدرد — که چون تو خلف نام بردار کرد
عجب نیست این فرع زان اصلِ پاک — که جانش بأوج است و جسمش بخاک
خدایا بران تربتِ نامدار — بفضلت که بارانِ رحمت ببار
گر از سعدِ زنگی مشل ماند و باد — فلک یاورِ سعدِ بوبکر باد

مدحِ شاهزادهٔ اسلام سعد بن ابی بکر بن سعد

جوانِ جوان بخت روشن ضمیر — بدولت جوان و بتدبیر پیر
بدانش بزرگ و بهمت بلند — ببازو دلیر و بدل هوشمند
زهے دولتِ مادرِ روزگار — که رودے چنین پرورد در کنار
بدستِ کرم آبِ دریا ببرد — برفعت محلِّ ثریا ببرد

زہے چشمِ دولت بروئے تو باز — ہمہ شہریاران گردن فراز
صدف را کہ بینی ز دُر دانہ پُر — نہ آن قدر دارد کہ یک دانہ دُر
تو آن دُرِّ مکنونِ یک دانۂ — کہ پیرایۂ سلطنت خانۂ
نگہدار یارب بچشمِ خودش — بپرہیز از آسیبِ چشمِ بدش
خدایا در آفاق نامی کنش — بتوفیقِ طاعت گرامی کنش
مقیمش در انصاف و تقویٰ بدار — مرادش بدنیا و عقبیٰ برآر
غم از دشمنِ ناپسندت مباد — ز دورانِ گیتی گزندت مباد
بہشتی درخت آور د چون تو بار — پسر نامجوے و پدر نامدار
ازان خاندان خیر بیگانہ دان — کہ باشند بدگوے این خاندان
زہے دین و دانش زہے عدل و داد — زہے ملک و دولت کہ پایندہ باد

باب اوّل

در عدل و رائے و تدبیرِ جہانداری

بگنجد کرَ مہاے حق در قیاس — چہ خدمت گزارد زبانِ سپاس
خدایا تو این شاہِ درویش دوست — کہ آسایشِ خلق در ظلِّ اوست
بسے بر سرِ خلق پایندہ دار — بتوفیقِ طاعت دلش زندہ دار
برومند دار از درختِ اُمید — سرش سبز و رویش برحمت سفید

براہِ تکلّف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا
تو منزل شناسی و شہ راہ رو — تو حق گوے و خسرو حقائق شنو
چہ حاجت کہ نہ کرسیِ آسمان — نہی زیرِ پاے قزل ارسلان
مگو پاے عزّت بر افلاک نہ — بگو رو ے اخلاص بر خاک نہ
بطاعت بنہ چہرہ بر آستان — کہ اینست سر جادۂ راستان
اگر بندۂ سر بریں در بنہ — کلاہِ خداوندی از سر بنہ
چو طاعت کنی لبسِ شاہی مپوش — چو درویش مخلص برآور خروش
کہ پروردگارا تو انگر توئی — توانا و درویش پرور توئی
نہ کشور خدایم نہ فرماندہم — یکے از گدایانِ این درگہم
چہ برخیزد از دست و کردارِ من — مگر دستِ لطفت شود یارِ من
تو بر خیر و نیکی دِہم دسترس — وگر نہ چہ خیر آید از من بکس
دُعا کن بشب چون گدایان بسوز — اگر میکنی پادشاہی بروز
کمر بستہ گر دنکشان بر درت — تو بر آستانِ عبادت سرت
زہے بندگان را خداوندگار — خداوندرا بندۂ حق گذار

حکایت

یکے دیدم از عرصۂ رود بار — کہ پیش آمدم بر پلنگے سوار
چنان ہول ازان حال بر من نشست — کہ ترسیدنم پاے رفتن ببست

تبسّم کنان دست بر لب گرفت — که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت
تو هم گردن از حکم داور مپیچ — که گردن نه پیچد ز حکم تو هیچ
چو خسرو بفرمانِ داور بُوَد — خدایش نگهبان و یاور بُوَد
مُحالست چون دوست دارد ترا — که در دستِ دشمن گذارد ترا
ره اینست رو از طریقت متاب — بِنِه گام و کامیکه خواهی بیاب
نصیحت کسے سود مند آیدش — که گفتارِ سعدی پسند آیدش

پند دادنِ کسریٰ هُرمُز را

شنیدم که در وقتِ نزعِ روان — بهرمز چنین گفت نوشیروان
که خاطر نگهدارِ درویش باش — نه در بندِ آسایشِ خویش باش
نیاساید اندر دیارِ تو کس — چو آسایشِ خویش خواهی و بس
نیاید بهنر دیکِ دانا پسند — شبان خفته و گرگ در گوسفند
برو پاسِ درویشِ محتاج دار — که شاه از رعیت بُوَد تاجدار
رعیت چو بیخست و سلطان درخت — درخت اَے پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دلِ خلق ریش — وگر میکنی میکنی بیخِ خویش
اگر جادهٔ بایدت مستقیم — رهِ پارسایان اُمید است و بیم
گزندِ کسانش نیاید پسند — که ترسد که در مُلکش آید گزند

وگر در سرشتِ وَے این خُو نیست — در آن کشور آسودگی بُوے نیست
اگر پایے بندی رضا پیش گیر — وگر یک سوارہ سرِ خویش گیر
فراخی دران مرز و کشور مخواہ — کہ دلتنگ بینی رعیت ز شاہ
ز مستکبرانِ دلاور بترس — ازان کو نترسد ز داور بترس
دگر کشور آباد بیند بخواب — کہ دارد دلِ اہلِ کشور خراب
خرابی و بد نامی آید ز جور — بزرگان رسند این سخن را بغور
رعیت نشاید بہ بیداد کشت — کہ مر سلطنت را پناہند و پشت
مراعاتِ دہقان کن از بہرِ خویش — کہ مزدورِ خوشدل کند کار بیش
مُرَوَّت نباشد بدی با کسے — کز و نیکوئی دیدہ باشی بسے

پند دادنِ خسرو شیرویہ را

شنیدم کہ خسرو بشیرویہ گفت — دران دم کہ چشمش ز دیدن بخفت
بران باش تا ہر چہ نیّت کنی — نظر در صلاحِ رعیّت کنی
بپیچ اَے پسر گردن از عقل و رائے — کہ مردم ز دستت نہ پیچند پائے
گریز از رعیّت ز بیداد گر — کند نامِ زشتش بگیتی سَمَر
بسے بر نیاید کہ بنیادِ خود — بکند آنکہ بنہاد بنیادِ بد
خرابی کند مردِ شمشیر زن — نہ چندانکہ دودِ دلِ پیر زن

چراغے کہ بیوہ زنے برفروخت — بسے دیدہ باشی کہ شہرے بسوخت
وزان بہرہ ورتر در آفاق کیست — کہ در ملک رانی بانصاف زیست
چو نوبت رسد زین جہان غربتش — ترحّم فرستند بر تربتش
بد و نیک مردم چو می بگذرند — ہمان بہ کہ نامت بہ نیکی برند
خدا ترس را بر رعیت گمار — کہ معمارِ ملک است پرہیزگار
بد اندیشِ لئست آن و خونخوارِ خلق — کہ نفعِ تو جوید در آزارِ خلق
ریاست بدستِ کسانے خطاست — کہ از دستِ شان دستہا بر خداست
نکوکار پرور نہ بیند بدی — چو بد پروری خصمِ جانِ خودی
مکافاتِ دشمن بمالش مکن — کہ بخشش برآوردہ باید ز بن
مکن صبر بر عاملِ ظلم دوست — چہ از فربہی بایدش کند پوست
سرِ گرگ باید ہم اول برید — نہ چون گوسفندانِ مردم درید

حکایت

چہ خوش گفت بازارگانِ اسیر — چو گرد شگرفتند دزدان بہ تیر
چو مردانگی آید از رہزنان — چہ مردانِ لشکر چہ خیلِ زنان
شہنشہ کہ بازارگان را بخست — درِ خیر بر شہر و لشکر ببست
کے آنجا دگر ہوشمندان روند — چو آوازۂ رسمِ بد بشنوند
نکو بایدت نام و نیکی قبول — نکو دار بازارگان و رسول

بزرگان مسافر بجان پرورند — که نامِ نکوئی بعالم برند
تبه گردد آن مملکت عنقریب — کز و خاطر آزرده آید غریب
غریب آشنا باش و سیاح دوست — که سیاح جلّابِ نامِ نکوست
نکو دار ضعیف و مسافر عزیز — وز آسیبِ شان پرحذر باش نیز
ز بیگانه پرهیز کردن نکوست — که دشمن توان بود در زیِّ دوست
قدیمانِ خود را بیفزای قدر — که هرگز نیاید ز پرورده غدر
چو خدمت گذاریت گردد کهن — حقِ سالیانش فرامش مکن
گر اورا هرم دست خدمت ببست — ترا برکرم همچنان دست هست

حکایت

شنیدم که شاپور دم درکشید — چو خسرو بر آسمش قلم درکشید
چو شد حالش از بینوائی تباه — نبشت این حکایت بنزدیکِ شاه
که آی شاهِ آفاق گستر بعدل — اگر من نماندم تو مانی بفضل
چو بذلِ تو کردم جوانی خویش — بهنگامِ پیری مرانم ز پیش
غریبی که پُر فتنه باشد سرش — میازار و بیرون کن از کشورش
تو گر خشتم بر دوی نزانی رواست — که خود خوی بد دشمنش در قفاست
وگر پارسی باشدش زاد و بوم — بصنعاش مفرست و سقلاب و روم
هم آنجا امانش بده تا بچاشت — نشاید بلا بردگرگس گماشت

که گویند برگشته باد آن زمین ... کز و مردم آیند بیرون چنین
عمل گر دهی مرد منعم شناس ... که مفلس ندارد ز سلطان هراس
چو مفلس فرو برد گردن بدوش ... از و بر نیاید دگر جز خروش
چو مشرف دود دست از امانت بداشت ... بباید برو ناظری برگماشت
ورا و نیز در ساخت با خاطرش ... ز مشرف عمل برکن و ناظرش
خدا ترس باید امانت گذار ... امین کز تو ترسد امینش مدار
بفیشان لو بشمار و عاقل نشین ... که از صد یکی را نه بینی امین
دو همجنس دیرینه و هم قلم ... نباید فرستاد یکجا بهم
چه دانی که همدست گردند و یار ... یکی دزد باشد یکی پرده دار
چو دزدان ز هم باک دارند و بیم ... رود در میان کار دانی سلیم
یکی را که معزول کردی ز جاه ... چو چندی برآید ببخشش گناه
برآوردن کام امیدوار ... به از قید بندی شکستن هزار
نویسنده را گر ستون عمل ... بیفتد نبرّد طناب اجل
بفرمان بران بر شه دادگر ... پدر وار خشم آورد بر پسر
گهش میزند تا شود دردناک ... گهی میکند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر ... و گر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در به است ... چو رگ زن که جراح و مرهم نه است

جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش ❊ چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
چو یاد آمدت عهدِ شاهانِ پیش ❊ همین نقش بر خوان پس از عهدِ خویش
نیامد کس اندر جهان کو بماند ❊ مگر آن کز و نامِ نیکو بماند
نمرد آنکه ماند پس از وی بجای ❊ پل و مسجد و خان و مهمانسرای
هر آن کو نماند از پسش یادگار ❊ درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و انبار و خیرش نماند ❊ نشاید پس مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود در جهان ❊ مکن نامِ نیکِ بزرگان نهان
همین کام و ناز و طرب داشتند ❊ بآخر برفتند و بگذاشتند
یکی نامِ نیکو ببرد از جهان ❊ یکی رسمِ بد ماند از وی روان
بسمع رضا مشنو ای دل ز کس ❊ وگر گفته آید بعفوش برس
گنهکار را عذرِ نسیان بنه ❊ چو ز نهار خواهند زنهار دِه
گر آید گنهکاری اندر پناه ❊ نه شرط است کشتن بأوّل گناه
چو بارے بگفتی و نشنید پند ❊ بدِه گوشمالش بزندان و بند
وگر پند و بندش نیاید بکار ❊ درخت خبیث است بیخش برآر
چو خشم آیدت بر گناهِ کسے ❊ تأمّل کنش در عقوبت بسے
که سهل است لعلِ بدخشان شکست ❊ شکسته نشاید وگر باره بست

گفتار

ابے حکمِ شرع آب خوردن خطاست — وگر خون بفتوے بریزی رواست
اگر شرع فتوے دہد بر ہلاک — الا تا نداری ز کشتنش باک
وگر دانی اندر تبارش کسان — بر ایشان ببخشاے و راحت رسان
گنہ بود مردِ ستمگارہ را — چہ تاوان زن و طفلِ بیچارہ را
تنت زور مند است و لشکر گران — ق ولیکن در اقلیمِ دشمن مران
کہ وے بر حصارے گریزد بلند — رسد کشورے بیگنہ را گزند
نظر کن در احوالِ زندانیان — کہ ممکن بود بیگنہ در میان
چو بازارگان در دیارت بمُرد — ق بمالش خساست بود دست بُرد
کزان پس کہ بر وے بگریند زار — بہم باز گویند خویش و تبار
کہ مسکین در اقلیمِ غربت بمُرد — متاعے کزو ماند ظالم ببُرد
بیندیش ازان طفلکِ بے پدر — وز آہِ دلِ دردمندش حذر
بسا نامِ نیکوے پنجاہ سال — کہ یک نامِ زشتش کند پایمال
پسندیدہ کارانِ جاوید نام — تطاول نکردند بر مالِ عام
بر آفاق گر سر بسر پادشاست — چو مال از توانگر ستاند گداست
بمُرد از تہیدستی آزاد مرد — ز پہلوے مسکین شکم پُر نکرد

حکایت

شنیدم کہ فرماندہے دادگر — قبا داشتے ہر دو رُو آستر
یکے گفتش اے خسروِ نیکروز — قبائے ز دیبائے چینی بدوز
بگفت این قدر ستر و آسایش است — وزین بگذری زیب و آرایش است
نہ از بہرِ آن می ستانم خراج — کہ زینت کنم بر خود و تخت و تاج
چو ہیچون زنان حلّہ بر تن کنم — بمردی کجا دفعِ دشمن کنم
مرا ہم زصد گونہ آزد ہواست — ولیکن خزینہ نہ تنہا مراست
خزائن پُر از بہرِ لشکر بُود — نہ از بہرِ آئین و زیور بُود
سپاہی کہ خوشدل نباشد زشاہ — ندارد حسُود و ولایت نگاہ
چو دشمن خرِ روستائی بَرَد — مَلِک باجِ اِدہ یک چرا میخورد
مخالف خرش بُرد و سلطان خراج — چہ اقبال بینی دران تخت و تاج
مُروّت نباشد برُافتادہ زور — بَرَد مُرغِ دُون دانہ از پیشِ مور
رعیّت درخت است اگر پروری — بکامِ دلِ دوستان برخوری
بہ بیرحمی از بیخ و بارش مکن — کہ نادان کند حیف بر خویشتن
کسان برخورند از جوانی و بخت — کہ بر زیردستان نگیرند سخت
اگر زیردستے درآید ز پائے — حذر کن ز نالیدنش بر خدائے
چو شاید گرفتن بنرمی دیار — بہ پیکار خون از مسامے مبار

بمردی که مُلکِ سراسر زمین نیرزد که خونے چکد بر زمین

حکایت

شنیدم که جمشیدِ فرّخ سرشت بسر چشمۂ بر لبِ سنگے نوشت

برین چشمہ چون ما بسے دم زدند برفتند چون چشم بر هم زدند

گرفتند عالم بمردی و زور ولیکن نبردند با خود بگور

چو بر دشمنے باشدت دسترس مرنجانش کورا همین غُصّه بس

عدو زنده سرگشته پیرامنت بہ از خونِ او گشته بر گردنت

حکایت

شنیدم که دارائے فرّخ تبار ز لشکر جدا ماند روزِ شکار

دوان آمدش گله بانے بپیش شهنشه بر آورد تُغلق ز کیش

بصحرا دراز دشمنان دار باک که در خانه باشد گُل از خار پاک

بر آور دچوپانِ بد دل خروش که دشمن نیَم در هلاکم مکوش

من آنم که اسپانِ شه پرورم بخدمت درین مرغزار اندرم

مَلِک را دلِ رفته آمد بجاے بخندید و گفت آے نکو هیده رائے

ترا یاوری کرد فرّخ سُروش وگرنه زِه آورده بُودم بگوش

نگهبانِ مرعےٰ بخندید و گفت نصیحت ز یاران نشاید نهفت

نه تدبیرِ محمود رائے نکوست که دشمن نداند شهنشه ز دوست

چنانست در مهتری شرط نیست — که هر کهتری را بدانی که کیست
مرا بارہا در حضر دیدہٗ — ز خیل و چراگاہ پرسیدہٗ
کنونت بمہر آمدم پیش باز — نمیدانیم از بد اندیش باز
توانم من آنے نامور شہریار — کہ اسپے برون آرم از صد ہزار
مرا گلّہ بانی بعقل است و رائے — تو ہم گلّۂ خویش داری بپائے
دران دار ملک از خلل غم نبود — کہ تدبیر شاہ از شبان کم نبود

گفتار

تو کے بشنوی نالۂ دادخواہ — بگیوان برست کلۂ خوابگاہ
چنان خسپ کاید فغانت بگوش — اگر دادخواہے برآرد خروش
کہ نالد ز ظالم کہ در دور تست — کہ ہر جور کو میکند جور تست
نہ سگ دامن کاروانی درید — کہ دہقان نادان کہ سگ پرورید
دلیر آمدی سعدیا در سخن — چو تیغے بدستت فتحے بکن
بگو آنچہ دانی کہ حق گفتہ بہ — نہ رشوت ستانی و نہ عشوہ دہ
زبان بند و دفتر ز حکمت بشوے — طمع بگسل و ہر چہ خواہی بگوے

حکایت

خبر یافت گردنکشے در عراق — کہ میگفت مسکینے از زیر طاق
تو ہم بر درے ہستی امّید وار — پس امّید بر درنشینان برآر

دلِ دردمندان برآور ز بند — که هرگز نباشد دلت دردمند
پریشانیِ خاطرِ دادخواه — براندازد از مملکت پادشاه
تو خفته خنک در حرم نیمروز — غریب از برون گو بگرما بسوز
ستانندهٔ دادِ آن کس خداست — که نتواند از پادشه دادخواست

حکایت

یکے از بزرگانِ اهلِ تمیز — حکایت کُنَد زابنِ عبدالعزیز
که بودش نگینے بر انگشتری — فرو مانده در قیمتش جوهری
بشب گفتی آن جرمِ گیتی فروز — دُرے بُود در روشنائی چو روز
قضارا در آمد یکے خُشک سال — که شد بدرِ سیماے مَردُم هلال
چو در مَردُم آرام و قُوَّت ندید — خود آسُوده بُودن مُرُوَّت ندید
چو بیند کسے زهر در کامِ خلق — کَیش بگذرد آبِ نوشین بحلق
بفرمود و بفروختندش بسیم — که رحم آمدش بر غریب و یتیم
بیک هفته نقدش بتاراج داد — بدرویش و مسکین و مُحتاج داد
فتادند بر وَے ملامت کُنان — که دیگر بدستت نیاید چُنان
شنیدم که میگفت و باران دمع — بعارض فرو میدویدش چو شمع
که زشتست پیرایه بر شهریار — دلِ شهرے از ناتوانی فِگار
مرا شاید انگشتری بے نگین — نشاید دلِ خلقے اندوهگین

خنک آنکه آسایشِ مردوزن گزیند بر آسایشِ خویشتن
نکردند رغبت هنرپروران بشادیِ خویش از غمِ دیگران
اگر خود بخُسپد مَلِک بر سریر نه پندارم آسوده خُسپد فقیر
وگر زنده دارد شبِ دیر یاز بخُسپند مَردُم بآرام و ناز
بحمدِ الله این سیرت و راهِ راست اتابک ابو بکر بن سعد راست
کس از فتنه در پارس دیگر نشان نه بیند مگر قامتِ مهوشان
یکی پنج بیتم خوش آمد بگوش که در مجلسی می سرودند دوش

قول

مرا راحت از زندگی دوش بُود که آن ماه رویم در آغوش بُود
مرا ورا چو دیدم سر از خواب مست بدو گفتم ای سرو پیشِ تو پست
دمی نرگس از خوابِ نوشین بشوی چو گُلبن بخند و چو بلبل بگوی
چه می خُسپی ای فتنهٔ روزگار بیا و زمی لعلِ دوشین بیار
نگه کرد شوریده از خواب و گفت مرا فتنه خوانی و گوئی مخفت
در ایامِ سلطانِ روشن نفس نه بیند دگر فتنه بیدار کس

حکایت

در اخبارِ شاهانِ پیشینه هست که چون مُتکله بر تختِ زنگی نشست
بدو رانش از کس نیازُرد کس سَبَق بُرد اگر خود همین بُود بس

چنین گفت یکره بصاحبدلے — که عمرم بسر رفت بیحاصلے
چو می بگذرد ملک وجاه و سریر — نبرد از جهان دولت الا فقیر
بخواهم بکنج عبادت نشست — که دریابم این پنج روزیکه هست
چو بشنید دانائے روشن نفس — به تندی برآشفت کای ژاژخس
طریقت بجز خدمتِ خلق نیست — به تسبیح وسجاده و دلق نیست
تو بر تختِ سلطانی خویش باش — با خلاقِ پاکیزه درویش باش
بصدق وارادت میان بسته دار — ز طامات ودعوے زبان بسته دار
قدم باید اندر طریقت نه دم — که اصلے ندارد دمِ بے قدم
بزرگان که نقدِ صفا داشتند — چنین خرقه زیرِ قبا داشتند

حکایت

شنیدم که بگریست سلطانِ روم — بر نیکمردے ز اهلِ علوم
که پایابم از دستِ دشمن نماند — جز این قلعه وشهر بامن نماند
بسے جهد کردم که فرزندِ من — پس از من بود سرورِ انجمن
کنون دشمنِ بدگهر دست یافت — سرِ دستِ مردی وجهدم بتافت
چه تدبیر سازم چه چاره کنم — که از غم بعقبی سود جان وتنم
برآشفت داناکه این گریه چیست — برین عقل وهمت بباید گریست
ولایت چه باشد غمِ خویش خور — که از عمر بهتر شد وبیشتر

ترا این قدر تا بمانی بس است — چو رفتی جہان جاے دیگر کس است
اگر ہوشمند است اگر بیخرد — غم او مخور کو غم خود خورد
مشقت نیرزد جہان داشتن — گرفتن بشمشیر و بگذاشتن
تو تدبیر خود کن کہ آن پُر خرد — کہ بعد از تو با شد غم خود خورد
بدین پنج روزہ اقامت مناز — باندیشہ تدبیر رفتن بساز
کرا دانی از خسروانِ عجم — کہ کردند برزیر دستان ستم
کہ در تخت و ملکش نیامد زوال — نماند بجز ملکِ ایزد تعال
کرا جاودان ماندن امید نیست — کہ گیتی ہمین جاے جاوید نیست
کرا سیم و زر ماند و گنج و مال — پس از وے بچندے شود پایمال
وزان کس کہ خیرے بماند روان — دمادم رسد رحمتش بر روان
بزرگے کز و نامِ نیکو بماند — تو ان گفت با اہلِ دل کو بماند
الا تا درختِ کرم پروری — کہ بیشک برِ کامرانی خوری
کرم کن کہ فردا کہ دیوان نہند — منازل بمقدارِ احسان دہند
یکے را کہ سعیِ قدم پیشتر — بدرگاہِ حق منزلت بیشتر
یکے باز پس ماند و شرمسار — نیابد ہمی مزد ناکردہ کار
بہل تا بدندان برد پشتِ دست — تنورے چنین گرم و نان در نہ بست
بدانی کہ غلہ بر داشتن — کہ سستی بود تخم ناکاشتن

ق

حکایت

خدادوست نامی در اقصاے شام — گرفت از جهان کُنجِ غارے مقام
بصبرش دران کُنجِ تاریک جاے — بگنجِ قناعت فرو رفته پاے
بزرگان نهادند سر بر درش — که در می نیامد بدرها سرش
تمنّا کُنَد عارفِ پاکباز — بدریُوزه از خویشتن ترکِ آز
چو هر ساعتش نَفس گوید بِدِه — بخواری بگرداندَش دِه بَدِه
دران مَرز کین پیرِ هُشیار بُود — یکے مَرزبانِ سِتمگار بُود
که هر ناتوان را که دریافتے — بسر پنجگی پنجه بر تافتے
جهان سوز و بے رحمت و خیره کُش — ز تلخیش رُوے جهانے تُرُش
گروهے برفتند زان ظُلم و عار — ببردند نام بدش در دیار
گروهے بماندند مسکین و ریش — پسِ چرخه نفرین گرفتند پیش
یَدِ ظُلم جائیکه گردد دراز — نه بینی لبِ مَردُم از خنده باز
بدیدارِ شَیخ آمدے گاه گاه — خدادوست در وَے نکردے نگاه
مَلِک نوبتے گفتش اَے نیکبخت — بنفرت ز ما در مکش رُوے سخت
مرا با تو دانی سرِ دوستیست — ترا دشمنی با من از بهرِ چیست
گرفتم که سالارِ کشور نَیَم — بعزّت ز درویش کمتر نَیَم
نگویم فضیلت نِهَم بر کسے — چنان باش با من که با هر کسے

شنید این سخن عابدِ هوشیار — برآشفت و گفت آے ملک گوشدار
وجودت پریشانیِ خلق ازوست — ندارم پریشانیِ خلق دوست
تو با دوستدارانِ من دشمنی — نہ پندارمت دوستدارِ منی
گر افتد ہمی دوستی با منت — مگر آنکہ دارد خدا دشمنت
خدا دوست را گر بدرّند پوست — نخواہد شدن دشمنِ دوست دوست
عجب دارم از خوابِ آن سنگدل — کہ شہرے بخسپند از و تنگدل
الا گر ہنر داری و عقل و ہوش — بفضل و ترحّم میان بند و کوش

گفتار

رہا زور مندی مکن بر کہان — کہ بر یک نمط می نماند جہان
سر پنجۂ ناتوان برمپیچ — کہ گر دست یابد برآید بہیچ
سر گفتمت پاے مردم زجاے — کہ عاجز شوی گر درآئی زپاے
دلِ دوستان جمع بہتر کہ گنج — خزینہ تہی بہ کہ مردم برنج
میندار در پاے کارِ کسے — کہ افتد کہ در پایش افتی بسے
تحمّل کن آے ناتوان از قوی — کہ روزے توانا ترازوے شوی
بہمّت برآر از ستیزندہ شور — کہ بازوے ہمّت بہ از دستِ زور
لبِ خشکِ مظلوم را گو بخند — کہ دندانِ ظالم بخواہند کند
بہانگِ دہل خواجہ بیدار گشت — چہ داند شبِ پاسبان چون گذشت

خورد کاروانی غمِ بارِ خویش نسوزد دلش بر خرِ پشت ریش
گرفتم کز افتادگان نیستی چو افتاده بینی چرا ایستی
برینت بگویم یکے سرگذشت کہ سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چنان قحط سالے شد اندر دمشق کہ یاران فراموش کردند عشق
چنان آسمان بر زمین شد بخیل کہ لب تر نکردند زرع و نخیل
بخشید سرچشمہاے قدیم نماند آب جز آبِ چشمِ یتیم
نبودے بجز آہِ بیوہ زنے اگر برشدے دودے از روزنے
چو درویش بے برگ دیدم درخت قوی بازوان سست و درماندہ سخت
نہ بر کوہ سبزی نہ در باغ شخ ملخ بوستان خورد و مردم ملخ
دران حال پیش آمدم دوستے ازو ماندہ بر استخوان پوستے
شگفت آمدم کو قوی حال بود خداوندِ جاہ و زر و مال بود
بدو گفتم اے یارِ پاکیزہ خوے چہ درماندگی پیشت آمد بگوے
بخندید بر من کہ عقلت کجاست چو دانی و پرسی سوالت خطاست
نہ بینی کہ سختی بغایت رسید مشقت بحدِ نہایت رسید
نہ باران ہمی آید از آسمان نہ برمی رود دودِ فریاد خوان
بدو گفتم آخر ترا باک نیست کہ کشت نہ ہر جائیکہ تریاک نیست

گر از نیستی دیگرے شد ہلاک — ترا ہست "بطراز گوفان چہ باک"
نگہ کردن عالم اندر سفیہ — نگہ کردنِ عالم اندر صفیہ
کہ مرد آر چہ بر ساحلست اے رفیق — نیاساید و دوستانش غریق
من از بینوائی نیم روے زرد — غمِ بینوایان دلم خستہ کرد
نخواہم کہ بیند خردمند ریش — نہ بر عضوِ مردم نہ بر عضوِ خویش
بحمد اللہ ار چہ ز ریش ایمنم — چو ریشے بہ بینم بلرزد تنم
منغص بود عیشِ آن تندرست — کہ باشد بہ پہلوئے بیمار سست
چو بینم کہ درویشِ مسکین نخورد — بکام اندرم لقمہ زہر است و درد
یکے را بزندان بری دوستان — کجا ماندش عیش در بوستان

حکایت

شبے دودِ خلق آتشے برفروخت — شنیدم کہ بغداد نیمے بسوخت
یکے شکر گفت اندران خاک و دود — کہ دکانِ ما را گزندے نبود
جہاندیدۂ گفتش اے بوالہوس — ترا خود غمِ خویشتن بود و بس
بسندی کہ شہرے بسوزد بنار — دگر چہ سرایت بود بر کنار
بجز سنگدل کے کند معدہ تنگ — چو بیند کسان بر شکم بستہ سنگ
تو انگر خود آن لقمہ چون میخورد — چو بیند کہ درویش خون میخورد
مگو تندرستست رنجور دار — کہ می پیچد از غصہ رنجور وار

سبک پے چو یاران بمنزل رسند — نخسپد که واماندگان در پس اند
دلِ پادشاهان شود بارکش — چو بینند در گل خرِ خارکش
اگر در سرایِ سعادت کس است — ز گفتارِ سعدیش حرفے بس است
همینت بسند است اگر بشنوی — (اگر خار کاری سمن ندروی)

گفتار

خبر داری از خسروانِ عجم — که کردند بر زیر دستان ستم
نه آن شوکت و پادشائی بماند — نه آن ظلم بر روستائی بماند
خطا بین که بر دستِ ظالم برفت — جهان ماند و او با مظالم برفت
خنک روزِ محشر تنِ دادگر — که در سایهٔ عرش دارد مقر
بقومے که نیکی پسندد خداے — دهد خسروِ عادل و نیک راے
چو خواهد که ویران کند عالمے — کند ملک در پنجهٔ ظالمے
سگالند ازو نیکمردان حذر — که خشمِ خدایست بیدادگر
بزرگی ازو دان و منت شناس — که زائل شود نعمتِ ناسپاس
نه خود خواندهٔ در کتابِ مجید — که در شکر نعمت شود بر مزید
اگر شکر کردی برین ملک و مال — بمالے و ملکے رسی بے زوال
وگر جور در پادشائی کنی — پس از پادشاهی گدائی کنی
حرامست بر پادشه خوابِ خوش — چو باشد ضعیف از قوی بارکش

میازار عامی بیک حبه دله — که سلطان شبانست و عامی گله
چو پرخاش بینند و بیداد ازو — شبان نیست گرگ است فریاد ازو
بد انجام رفت و بد اندیشه کرد — که با زیردستان جفا پیشه کرد
نخواهی که نفرین کنند از پست — نکو باش تا بد نگوید کسست

حکایت

شنیدم که در مرزے از باختر — برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردنکش و پیلتن — نکو روے و دانا و شمشیرزن
پدر هر دو را سهمگین مرد یافت — طلبگار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را و قسمت بداد — بهر یک پسر زان نصیبے بداد
مبادا که بر یکدگر سر کشند — به پیکار شمشیر کین برکشند
پدر بعد ازان روزگارے بمرد — بجان آفرین جان شیرین سپرد
اجل بگسلاندش طناب امل — وفاتش فرو بست دست عمل
مقرر شد آن مملکت بر دو شاه — که بیحد و مرز بود گنج و سپاه
بحکم نظر در به افتاد خویش — گرفتند هریک یکے راه پیش
یکے عدل تا نام نیکو برد — یکے ظلم تا مال گرد آورد
یکے عاطفت سیرت خویش کرد — درم داد و تیمار درویش کرد
بنا کرد دونان داد و لشکر نواخت — شب از بهر درویش شبخانه ساخت

خزائن تہی کرد و پُر کرد جیش ق چنان کز خلائق بہنگامِ عیش
بگردون شدے بانگِ شادی چو عید چو شیراز در عہدِ بُوبکرِ سعد
خدیوِ خردمند فرّخ نہاد کہ شاخِ اُمیدش برومند باد
حکایت شنو کو دکِ نامجوے پسندیدہ پے بُود و فرخندہ خُوے
ملازم بدلداریِ خاص و عام ثناگوے حق با مداوان و شام
دران مُلک قارون برفتے دلیر کہ شہ دادگر بُود و درویش سیر
نیامد درایّامِ او بردلے نگویم کہ خارے کہ برگِ گلے
سرآمد بتائیدِ مُلک ازسران نہادند سر برخطش سروران
دِگر خواست کافزون کند تخت و تاج بیفزود بر مردِ ہمقان خراج
طمع کرد در مالِ بازارگان بلا ریخت بر جانِ بیچارگان
نگویم کہ بدخواہِ درویش بُود حقیقت کہ او دشمنِ خویش بُود
بأمّیدِ بیشی ندادو نخورد خردمند داند کہ ناخُوب کرد
کہ تا جمع کرد آن زراز گربزی پراگندہ شد لشکر از عاجزی
شنیدند بازارگانان خبر کہ ظُلمست در بُومِ آن بے ہُنر
بریدند ازانجا خرید و فروخت زراعت نیامد رعیت بسوخت
چو اقبالش از دوستی سر بتافت بناکام دشمن برو دست یافت
ستیزِ فلک بیخ و بارش بکند سُمِ اسپِ دشمن دیارش بکند

وفا در کہِ جوید چو پیمان گسیخت خراج از کہِ خواہد چو دہقان گریخت
چہ نیکی طمع دارد آن بے صفا کہ باشد دعاے بدش در قفا
چو بختش نگون بود در کافِ کُن نکرد آنچہ نیکانش گفتند کُن
چہ گفتند نیکان بران نیکمرد تو بر خور کہ بید اد گر برخورد
گمانش خطا بود و تدبیر سُست کہ در عدل بود آنچہ در ظُلم جُست

حکایت

یکے بر سرِ شاخ و بُن می برید خداوندِ بُستان نگہ کرد و دید
بگفتا گر این مرد بد میکند نہ با من کہ با نفسِ خود میکند
نصیحت بجا لست اگر بشنوی ضعیفان مَیفگن بکتفِ قوی
کہ فردا بداور برد خسروے گدائے کہ پیشت نیرزد بجوے
چو خواہی کہ فردا بُوی مہترے مکن دشمنِ خویشتن کہترے
کہ چون بگذرد بر تو این سلطنت بگیرد بکین آن گدا دامنت
مکن پنجہ از ناتوانان بدار کہ گر بفگنندت شوی شرمسار
نہ زشتست در چشمِ آزادگان بیفتادن از دستِ اُفتادگان
بزرگانِ روشندلِ نیک بخت بلغزانگی تاج بُردند و تخت

بد بنالۂ راستان کج مرَو
وگر راست خواہی زسعدی شنَو

صفتِ جمعیتِ اوقاتِ درویشِ راضی

مگو جاہے از سلطنت بیش نیست — کہ ایمن تر از مُلکِ درویش نیست
سبکبار مَردُم سبکتر روند — حق اینست وصاحبدلان بشنوند
تہیدست تشویشِ نانے خورد — مَلِک غم بقدرِ جہانے خورد
گدا را چو حاصل شود نانِ شام — چنان خوش بخسپد کہ سلطانِ شام
غم و شادمانی بسر می رَوَد — بمرگ این دو از سر بدر میرَوَد
چہ آن را کہ بر سر نہادند تاج — چہ آن را کہ بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازے بکیوان بر است — وگر تنگدستے بزندان در است
دران دم کہ اَجَل بر سرِ ہر دو تاخت — نمی شاید از یکدگر شان شناخت

حکایت

شنیدم کہ یک بار در دجلۂ — سخن گفت با عابدے کلّۂ
کہ من فرِّ فرماندہی داشتم — بسر بر کلاہِ مہی داشتم
سپہرم مدد کرد و نصرت وِفاق — گرفتم بہ بازُوے دولت عِراق
طمع کردہ بُودم کہ کَرمان خورم — کہ ناگہ بخوردند کِرمان سرم
بکن پنبۂ غفلت از گوشِ ہوش — کہ از مُردگان پندت آید بگوش

درمعنیِ نکوکاری و بدکاری و عاقبتِ آن

نکوکار مردم نباشد بدش — نورزد کسے بد کہ نیک آیدش
شرانگیز ہم در سرِ شر رود — چو کژدم کہ در خانہ کمتر رود
اگر نفعِ کس در نہادِ تو نیست — چنین جوہر و سنگِ خارا یکیست
غلط گفتم آے یارِ شایستہ خوے — کہ نعمت در آہن و سنگ و روے
چنین آدمی مردہ بہ ننگ را — کہ بر روے فضیلت بود سنگ را
نہ ہر آدمی زادہ از دد بہ است — کہ دد و ز آدمی زادۂ بد بہ است
بہ است از دد انسانِ صاحب خرد — نہ انسان کہ در مردم افتد چو دد
چو انسان نداند بجز خورد و خواب — کدامش فضیلت بود بر دواب
سوارِ نگون بخت بے راہ رو — پیادہ بود زو بر فتن گرو
کسے دانۂ نیکمردی نہ کاشت — کز و خرمنِ کامِ دل بر نداشت
نہ ہرگز شنیدیم در عمرِ خویش — کہ بد مرد را نیکی آمد بہ پیش

حکایت

گرازے بچاہے در افتادہ بود — کہ از ہولِ او شیرِ مادہ بود
بد اندیش مردم بجز بد ندید — بیفتاد و عاجز تر از خود ندید
ہمہ شب ز فریاد و زاری نخفت — یکے بر سرش کوفت سنگے و گفت

تو هرگز رسیدی بفریادِ کس — که می خواهی امروز فریادرس
همه تخمِ نامردمی کاشتی — ببین لاجرم برکه برداشتی
که بر جانِ ریشت نهد مرهمے — که دلها ز ریشت بنالد همے
تو مارا همی چاه کندی براه — بسر لاجرم در فتادی بچاه
دو کس چه کنند از پیِ خاص و عام — یکے نیک محضر دگر زشت نام
یکے تا کند تشنه را تازه حلق — دگر تا بگردن در افتند خلق
اگر بدکنی چشمِ نیکی مدار — که هرگز نیارد گز انگور بار
نه پندارم اے درخزان کشته جو — که گندم ستانی بوقتِ درو
درختے ز قوم ار بجان پروری — بپندار هرگز گزو بر خوری
رطب ناورد چوبِ خرزهره بار — چه تخم افگنی برهمان چشم دار

حکایت

حکایت کنند از یکے نیکمرد — که اکرامِ حجاجِ یوسف نکرد
بسر هنگِ دیوان نگه کرد تیز — که نطعش بینداز و خونش بریز
چو حجت نماند جفاجوے را — بپرخاش در هم کشد روے را
بخندید و بگریست مردِ خدائے — عجب ماند سنگین دلِ تیره رائے
چو دیدش که خندید و دیگر گریست — بپرسید کین خنده و گریه چیست
بگفتا همی گریم از روزگار — که طفلانِ بیچاره دارم چهار

همی خندم از لطفِ یزدانِ پاک — که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک

یکے گفتش اے نامور شهریار — مکن دست ازین پیرِ دهقان بدار

که خلقے بدو تکیه دارند و پشت — روا نیست خلقے بیکبار کشت

بزرگی و عفو و کرم پیشه کن — ز خُردانِ اطفالش اندیشه کن

مگر دشمنِ خاندانِ خودی — که بر خاندانها پسندی بدی

بپندار و دِلها بداغِ تو ریش — که روزِ پسین آیدت خیرِ پیش

نخفتست مظلوم از آهش بترس — ز دُود و دلِ صُبحگاهش بترس

نترسی که پاک اندرونے شبے — برآرد ز سوزِ جگر یارِ بے

بسودا چنان بروے افشاند دست — که حجّاج را دستِ حُجّت به بست

نه ابلیس بد کرد نیکی ندید — بر پاک ناید ز تخمِ پلید

مدر پرده کس بهنگامِ جنگ — که باشد ترا نیز در پرده ننگ

مزن بانگ بر شیرِ مردانِ درشت — چو با کودکان برنیائی به مشت

شنیدم که نشنید و خوش برنخاست — ز فرمانِ داور که داند گریخت

بزرگے دران فکرت آن شب بخفت — بخواب اندرش دید درویش گفت

دمے دیش بر من سیاست نراند — عقوبت برو تا قیامت بماند

حکایت

یکے پند میداد فرزندرا — نکو دار پندِ خردمندرا

مکن جور بر خردگان اے پسر ۔۔۔ که یک روزت افتد بزرگی بسر
نمی ترسی اے کودکِ کم خرد ۔۔۔ که روزے پلنگیت برہم درد
بخُردی درم زورِ سر پنجہ بود ۔۔۔ دلِ زیردستان زمن رنجہ بود
بخوردم یکے مشتِ زورآوران ۔۔۔ نکردم دگر زور بر لاغران

گفتار

الا تا بغفلت نخُسپی که نوم ۔۔۔ حرام است بر چشمِ سالارِ قوم
غمِ زیردستان بخور زینہار ۔۔۔ بترس از زبردستیِ روزگار
نصیحت که خالی بود از غرض ۔۔۔ چو دارو بے تلخست دفعِ مرض

حکایت درین معنے

یکے را حکایت کنند از ملوک ۔۔۔ که بیماری رشتہ کردش چو دوک
چنانش درانداخت ضعفِ جسد ۔۔۔ که می بُرد بر کشتہ پنہان حسد
که شاہ ار چہ بر عرصہ نام آوراست ۔۔۔ چو ضعف آمد از بیذقے کمتر است
ندیمے زمینِ ملک بوسہ داد ۔۔۔ که عمرِ خداوند جاوید باد
درین شہر مردے مبارک دم است ۔۔۔ که از پارسایان چنوئے کم است
نبردند پیشش مہماتِ کس ۔۔۔ که مقصود حاصل نشد در نفس
بخوان تا بخواند دعائے برین ۔۔۔ که رحمت رسد ز آسمان بر زمین

بفرمود تا مہتران خدم — بخواندند پیرِ مبارک قدم
بگفتا دعائے کن اے ہوشمند — کہ در رشتہ چون سوزنم پائے بند
شنید این سخن پیرِ خم بودہ پشت — بہ تندی برآورد بانگِ درشت
کہ حق مہربان است بر دادگر — بخشائے و بخشایشِ حق نگر
دعائے منت کے شود سودمند — اسیرانِ مظلوم در چاہ و بند
تو ناکردہ بر خلق بخشایشے — کجا بینی از دولت آسایشے
بیایدت عذرِ خطا خواستن — پس از شیخ صالح دعا خواستن
کجا دست گیرد دعائے ویت — دعائے ستمدیدگان در قفیت
شنید این سخن شہریارِ عجم — ز خشم و خجالت برآمد بہم
برنجید و پس بادلِ خویش گفت — چہ رنجم رسید این کہ درویش گفت
بفرمود تا ہر کہ در بند بود — بفرمانش آزاد کردند زود
جہاندیدہ بعد از دو رکعت نماز — بدادور برآورد دستِ نیاز
ق
کہ اے برفرازندۂ آسمان — بجنگش گرفتی بہ صلحش بمان
دلی ہمچنان بر دعا داشت دست — کہ رنجورِ افتادہ بر پائے جست
تو گفتی ز شادی بخواہد پرید — چو طاؤس چون رشتہ در پا ندید
بفرمود گنجینہ و گوہرش — فشاندند در پائے وزیرِ سرش
حق از بہرِ باطل نشاید نہفت — از ان جملہ دامن بیفشاند و گفت

مرو با سرِ رشتہ بارِ دگر — مبادا کہ دیگر زند رشتہ سر
چو بارے فتادی نگہدار پاے — کہ یک بارِ دیگر نلغزد ز جاے
ز سعدی شنو کین سخن راستست — نہ ہر بارے اُفتادہ برخاستست

گفتار

جہان اے پسر ملکِ جاویدنیست — ز دُنیا وفاداری اُمید نیست
نہ بر باد رفتے سحرگاہ و شام — سریرِ سُلیمان علیہ السلام
بآخر ندیدی کہ بر باد رفت — خنک آنکہ بادانش و داد رفت
کسے زین میان گوے دولت رُبود — کہ در بندِ آسایشِ خلق بود
بنگار بگار آمد آنہا کہ برداشتند — نہ گرد آوریدند و بگذاشتند

حکایت

شنیدم کہ در مصر میرِ اَجَل — سیہ تاخت بر روزگارش اَجَل
جمالش برفت از رُخِ دلفروز — چو خورزرد شد پس نماند ز روز
گزیدند فرزانگان دستِ قوت — کہ در طب ندیدند دارُو ے موت
ہمہ تخت و مُلکے پذیرد زوال — بجز مُلکِ فرماندہِ لایزال
چو نزدیک شد روزِ عمرش بشب — شنیدم کہ میگفت در زیرِ لب
کہ در مصر چون من عزیزے نبُود — چو حاصل ہمین بُود چیزے نبُود
جہان گرد کردم نخوردم برش — برفتم چو بیچارگان از سرش

پسندیدہ رائے کہ بخشید و خورد — جہان از پے خویشتن گرد کرد
درین کوشش تا با تو ماند مقیم — کہ ہر چہ از تو ماند دریغست و بیم
کند خواجہ بر بستر جان گداز — یکے دست کوتاہ و دیگر دراز
دران دم ترا می نماید بدست — کہ دہشت ز بالش زگفتن بہ بست
کہ دستے بجود و کرم کن دراز — دگر دست کوتہ کن از ظلم و آز
کنونت کہ دستست خارے بکن — دگر کے پر آری تو دست از کفن
بتابد بسے ماہ و پروین و ہور — کہ سر بر ندارمی ز بالین گور

حکایت

قزل ارسلان قلعۂ سخت داشت — کہ گردن بالوند بر می فراشت
نہ اندیشہ از کس نہ حاجت بہیچ — چو زلف عروسان رہش پیچ پیچ
چنان نادر افتاد در روضۂ — کہ بر لاجوردی طبق بیضۂ
شنیدم کہ مردے نمبارک حضور — بنزدیک شاہ آمد از راہ دور
حقایق شناسے جہاندیدۂ — ہنرمندے آفاق گردیدۂ
بخندید کین قلعۂ خرم است — ولیکن نپندارمش محکم است
نہ پیش از تو گردن کشان داشتند — دمے چند بودند و بگذاشتند
نہ بعد از تو شاہان دیگر برند — درخت امید ترا بر خورند
ز دوران و ملک پدر یاد کن — دل از بند اندیشہ آزاد کن

چنان روزگارش بکنجے نشاند — کہ بر یک پشیزش تصرف نماند
چو نومید ماند از ہمہ چیز و کس — اُمیدش بفضلِ خدا ماند و بس
برِ مردِ ہشیار دُنیا خس است — کہ ہر مُدّتے جاے دیگر کس است

حکایت

چنین گفت شوریدۂ در عجم — بکسرے کہ آے وارثِ مُلکِ جم
اگر مُلک بر جم بماندے و بخت — ترا کے میسّر شدے تاج و تخت
اگر گنجِ قارون بدست آوری — نماند مگر آنچہ بخشی بری

حکایت

چو الپ ارسلان جان بجانبخش داد — پسر تاجِ شاہی بسر بر نہاد
بہ تربت سپردندش از تاج و گاہ — نہ جاے نشستن نہ آماج گاہ
چنین گفت دیوانۂ ہوشیار — چو دیدش پسر روزِ دیگر سوار
زہے مُلکِ دوران سر در نشیب — پدر رفت و پاے پسر در رکیب
چنین است گر دیدنِ روزگار — سُبک سیر بد عہدِ ناپایدار
چو دیرینہ روزے سر آورد عہد — جوان دولتے سر برآرد ز مہد
مَنِہ بر جہان دل کہ بیگانہ ایست — چو مُطرب کہ ہر روز در خانہ ایست
نہ لائق بُود عیش با دلبرے — کہ ہر با مدادش بُود شوہرے
نکوئی کُن امسال چون دہ ترا ست — کہ سالِ دگر دیگرے دہ خدا ست

حکایت

بزرگے جفا پیشہ در حدِ غور — گرفتے خرِ روستائے بزور
خران زیرِ بارِ گران بے علف — بروزے دو مسکین شدند از تلف
چو منعم کند سفلہ را روزگار — نہد بر دلِ تنگِ درویش بار
چو بامِ بلندش بود خود پرست — کند خاک و خاشاک بر بامِ پست
شنیدم کہ بارے بعزمِ شکار — برون رفت بیداد گر شہریار
پیاپے بدنبالِ صیدے براند — شبش در گرفت از حشم دور ماند
بہ تنہا ندانست روے و رہے — بیندا خت ناکام شب در دہے
خرے دید پوینده وکارگر — توانا و زور آور و بار بر
یکے مردِ گرد استخوانے بدست — چنان میزدش کاستخوان میشکست
شہنشہ بر آشفت و گفت اے جوان — ز حد رفت جورت برین بیزبان
چو زور آوری خود نمائی مکن — بر افتادہ زور آزمائی مکن
پسندش نیامد فرومایہ قول — یکے بانگ بر پادشہ زد بہول
کہ بیہودہ نگرفتم این کار پیش — برو چون ندانی پسِ کارِ خویش
بساکس کہ پیشِ تو معذور نیست — چو وا بینی از مصلحت دور نیست
ملک را دُرشت آمد از وے خطاب — بگفتا بیا تا چہ بینی صواب
کہ پندارم از عقل بیگانہ ئ — نہ مستی ھمانا کہ دیوانہ ئ

شنیدم کہ از بادشاہانِ غور — یکے بار شد خرگرفتے بزور

بخندید کاے ترکِ نادان خموش — مگر حالِ خضرت نیامد بگوش
نہ دیوانہ خواند کس اورا نہ مست — چہ اکشتیِ ناتوانان شکست
جہان جوے گفت اے ستمگارہ مرد — چہ دانی کہ خضر آن برایے چہ کرد
دران بحر مردے جفا پیشہ بود — کہ دلہا ازو بحرِ اندیشہ بود
جزائر ز کردارِ او پُر خروش — جہانے ز دستش چو دریا بجوش
پس آن راز بہرِ مصالح شکست — کہ سالارِ ظالم نگیرد بدست
شکستہ متاعے کہ در حرزِ تست — ازان بہ کہ در دستِ دشمن دُرست
بخندید دہقانِ روشن ضمیر — کہ بس حق بدستِ تہی دست اے امیر
نہ از جہل می بشکنم پایِ خر — کہ از جورِ سلطانِ بیداد گر
خر این جا بگِل لنگ و تیمار کش — ازان بہ کہ پیشِ مَلِک بار کش
تو آن را نگوئی کہ کشتی گرفت — کہ چون تا ابد نامِ زشتی گرفت
تفو بر چنان مُلک و دولت کہ راند — کہ شنعت برو تا قیامت بماند
ستمگر جفا بر تنِ خویش کرد — نہ بر زیردستانِ درویش کرد
کہ فردا دران محفلِ نام و ننگ — بگیرد گریبان و ریشش بچنگ
نہد بارِ آوزار بر گردنش — نیارد سر از عار بر کردنش
گرفتم کہ خر بارش اکنون کشد — دران روز بارِ خزان چون کشد
گر انصاف پرسی بد اختر کس است — کہ در راحتش رنجِ دیگر کس است

همین پنج روزش تنعّم بود — که شادیش در رنج مردم بود
اگر بر نه خیزد به آن مرده دل — که خسپند از و مردم آزرده دل
شه این جمله بشنید و چیزی نگفت — به بست اسپ و سر بر نهاد زین بخفت
همه شب ز بیداری اختر شمرد — ز سودا و اندیشه خوابش نبرد
چو آواز مرغ سحر گوش کرد — پریشانی شب فراموش کرد
سواران همه شب یزک تاختند — سحرگه پی اسپ بشناختند
بران عرصه بر اسپ دیدند و شاه — پیاده دو دیدند یکسر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمین — چو دریا شد از موج لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند — بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شور طرب در نهاد آمدش — ز دهقان دوشینه یاد آمدش
بفرمود جستند و بستند سخت — بخواری فگندند در پای تخت
سیه دل بر آهیخت شمشیر تیز — ندانست بیچاره روی گریز
شمرد آن دم از زندگی آخرش — بگفت آنچه گردید در خاطرش
نه بینی که چون کارد بر سر بود — قلم راز بانش روان تر بود
چو دانست کز خصم نتوان گریخت — به بیباکی او تیر و ترکش بریخت
سر نا امیدی بر آورد و گفت — شب گور در وه محالست خفت
ز نا مهربانی که در دور تست — همه عالم آوارهٔ جور تست

نہ من کردم از دستِ جَورت نفیر — کہ خلقے ز خلقے یکے گشتہ گیر
عَجَب کز منت بر دل آمد درشت — بکُش گر توانی ہمہ خلق کُشت
وگر سخت آمد نکوہش ز من — بانصاف بیخ نکوہش بکَن
ترا چارہ از ظُلم برگشتن است — نہ بیچارۂ بیگنہ کُشتن است
چو بیداد کردی توقّع مدار — کہ نامت بہ نیکی بَرَد در دیار
ندانم کہ چون خُفتہ دیدت دیدگان — نہ خُفتہ ز دستت بِستَمدیدگان
بہ ان کے ستودہ شود پادشاہ — کہ خلقش ستایند در بارگاہ
چہ سود آفرین بر سرِ انجمن — پسِ چرخہ نفرین کنان پیرزن
گرفت این سخن شاہِ ظالم بگوش — ز سرمستیِ غفلت آمد بہوش
دران دِہ کہ طالع نمودش بہی — دِہی را بخشید فرماندِہی
بیاموزی از عالمان عقل و خُوے — نہ چندانکہ از جاہلِ عَیب جُوے
ز دشمن شنو سیرتِ خود کہ دوست — ہر آنچہ از تو آید بچشمش نکوست
ستایش سرایان نہ یارِ تواند — ملامت کنان دوستدارِ تواند
ترُش روے بہتر کند سرزنش — کہ یارانِ خوش طبع شیرین منش
ازین پہ نصیحت نگوید کسَست — دگر عاقلی یک اشارت بسَست

حکایتِ درویشِ صادِق با پادشاہِ بیدادگر

شنیدم کہ از نیکمردے فقیر — دل آزردہ شد پادشاہے کبیر

مگر بر زبانش حقے رفته بُود ز گردنکشی بر وَے آشفته بُود

ق

بزندان فرستادش از بارگاه که زور آزمائیست بازوے شاه

ز یاران یکے گفتش اندر نهُفت مصالح نبود این سخن گفت گُفت

ق

رسانیدنِ امرِ حق طاعت است ز زندان نترسم که یکساعت است

همان دم که در خفیه این راز رفت حکایت بگوشِ ملک باز رفت

بخندید کو ظنِّ بیهوده بُرد نداند که خواهد دران حَبس مُرد

غلامے بدرویش بُرد این پیام بگفتا بخسرو بگو اَے غُلام

ق

که دُنیا همیں ساعتے بیش نیست غم و خُرمّی پیشِ درویش نیست

نه گر دستگیری کُنی خُرّمم نه گر سر بُری در دل آید غمم

ترا گر سپاه هست و فرمان و گنج مرا گر عیال است و حرمان و رنج

بدروازهٔ مرگ چون در شویم بیک هفته باهم برابر شویم

مَنِه دل برین دَولتِ پنجروز تنِ خویشتن را بآتِش مسوز

نه پیش از تو بیش از تو اندوختند به بیداد کردن جهان سوختند

چنان زی که ذکرت بتحسین کنند چو مُردی نه بر گور نفرین کنند

نباید برسمِ بد آئین نهاد که گویند لعنت بران کین نهاد

وگر بر سر آید خداوندِ زور نه زیرش کند عاقبت خاکِ گور

بفرمود دلتنگ روے از جفا که بیرون کنندش زبان از قفا

چنین گفت مردِ حقایق شناس — ازین هم که گفتی ندارم هراس
من از بے زبانی ندارم غمے — که دانم که ناگفته داند همے
اگر بینوائی برم در بدست — گرم عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبتِ ماتمت — گرت نیکروزی بود خاتمت

حکایتِ زور آزمائے تنگدست

یکے مشت زن بختِ روزی نداشت — نه اسبابِ شامش مهیا نه چاشت
ز جورِ شکم گل کشیدے به پشت — که روزی محالست خوردن بمشت
مدام از پریشانیِ روزگار — دلش محنت آلود و تن سوگوار
گهش جنگ با عالمِ خیره کش — گه از بختِ شوریده درویش کش
گه از دیدنِ عیشِ شیرینِ خلق — فرو میشدے آبِ تلخش بحلق
گه از کارِ آشفته بگریستے — که کس دید ازین صعب تر زیستے
کسان شهد نوشند و مرغ و بره — مرا دوغِ نان می نه بیند تره
گر انصاف پرسی نه نیکوست این — برهنه من و گربه را پوستین
دریغ ار فلک شیوهٔ ساختے — که گنجے بدستِ من انداختے
مگر روزگارے هوس راندمے — ز خود گردِ محنت بیفشاندمے
شنیدم که روزے زمینے بکافت — غلامِ ز نخدانِ پوسیده یافت

بخاک اندرش عقد بگسیخته گهرهای دندان فرو ریخته

دهان بیزبان پند میگفت و راز که آی خواجه با بینوائی بساز

نه اینست حالِ دهن زیرِ گل شکر خورده انگار یا خونِ دل

غم از گردشِ روزگاران مدار که بیجا بگردد بسے روزگار

همان لحظه کین خاطرش رُوبے داد غم از خاطرش رخت یکسو نهاد

که آی نفسِ بے رائے و تدبیر و هُش بکش بارِ تیمار و خود را بکش

اگر بندهٔ بار بر سر برد وگر سر بأوجِ فلک بر برد

دران دم که حالش دگرگون شود بمرگ از سرش هر دو بیرون شود

غم و شادمانی نماند و لیک جزائے عمل ماند و نامِ نیک

کرم پائے دارد نه دیهیم و تخت بده گر تو این مانی آی نیکبخت

مکن تکیه بر مُلک و جاه و حشم که پیش از تو بُوده است و بعد از تو هم

زر افشان چو دنیا بخواهی گذاشت که سعدی دُر افشاند اگر زر نداشت

حکایت در اغماض از پندِ نااهل و اعراض از خطابِ جاهل

حکایت کنند از جفاگسترے که فرماندهی داشت بر کشورے

در ایامِ او روزِ مردُم چو شام شب از بیمِ او خوابِ مردُم حرام

همه روزِ نیکان ازو در بلا بشب دستِ پاکان ازو بر دُعا

گروهے برِ شیخِ آن روزگار ز دستِ ستمگر گرِستند زار
که اَے پیرِ داناے فرخنده راے بگو این جوان را بترس از خداے
بگفتا دریغ آمدم نامِ دوست که هر کس نه در خوردِ پیغامِ اوست
کسے را که بینی ز حق بر کران منه با وَے اَیخواجه حق درمیان
حقت گفتم اَے خسروِ نیک راے توان گفت حق پیشِ مردِ خُداے
برِ مردِ نادان نریزم عُلُوم که ضائع کُنم تخم در شوره بُوم
چو در وَے نگیرد عدو دانَدَم برنجد بجان و برنجانَدَم
ترا عادت اَے پادشه حق رویست دلِ مَردِ حق گوے ازینجا قویست
نگین خصلتے دارد اَے نیکبخت که در موم گیرد نه در سنگِ سخت
عجب نیست گر ظالم از من بجان برنجد که دُزد است و من پاسبان
تو هم پاسبانی بانصاف و داد که حفظِ خدا پاسبانِ تو باد
ترا نیست منّت ز روے قیاس خداوند را فضل و منّت شناس
که در کارِ خیرت بخدمت بداشت نه چون دیگرانت مُعَطَّل گذاشت
همه کس بمیدانِ کوشش درند ولے گوے بخشش نه هر کس برند
تو حاصل نکردی بکوشش بهشت خدا در تو خُوے بهشتی سرِشت
دلت روشن و وقت مجموع باد قدم ثابت و پایه مَرفوع باد
حیاتت خوش و رفتنت بر صواب عِبادت قبول و دعا مُستجاب

گفتار درین معنے کہ تا کار بتدبیر برآید جنگ کردن نشاید

همی تا برآید بتدبیر کار — مدارا ے دشمن بہ از کارزار
چو نتوان عدو را بقوت شکست — بہ نعمت بباید درِ فتنہ بست
گر اندیشہ داری ز دشمن گزند — بتعویذِ احسان زبانش ببند
عدو را بجاے خسک زہر بریز — کہ احسان کند کند دندانِ تیز
بتدبیر شاید جہان خورد و لوس — چو دستے نشاید گزیدن بہ بوس
بتدبیر رستم درآید بہ بند — کہ اسفندیارش بخست از کمند
عدو را بفرصت توان کند پوست — پس اورا رعایت چنان کن کہ دوست
حذر کن ز پیکارِ کمتر کسے — کہ از قطرہ سیلاب دیدم بسے
مزن تا توانی برابر دو گرہ — کہ دشمن اگرچہ زبون دوست بہ
بود دشمنش تازہ و دوست ریش — کسے کش بود دشمن از دوست بیش
مزن با سپاہے ز خود بیشتر — کہ نتوان زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد — نہ مردیست برنا توان زور کرد
اگر پیل زوری وگر شیر چنگ — بنزدیکِ من صلح بہتر ز جنگ
چو دست از ہمہ حیلتے در گسست — حلالست بُردن بشمشیر دست
اگر صلح خواہد عدو سر بپیچ — وگر جنگ جوید عنان بر بپیچ

که گر دو سے به بندد درِ کارزار ترا قدر و هیبت شود یک هزار
وراو پاسِ جنگ آورد در رکاب نخواهد بحشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست که بر کینه در مهربانی خطاست
چو با سفله گوئی بلطف و خوشی فزون گردد ش کبر و گردنکشی
چو دشمن در آمد بعجز از درت بدر کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن ببخشائے و از مکرش اندیشه کن
ز تدبیرِ پیرِ کهن بر مگرد که کار آزموده بود سال خورد
در آرند بنیادِ رویین ز پائے جوانان بشمشیر و پیران برائے
ببینديش در قلبِ هیجا مفر چه دانی کز آنِ که باشد ظفر
چو بینی که لشکر همه پشت داد به تنها مده جانِ شیرین بباد
اگر برکناری بر فتن بکوش وگر در میان لبسِ دشمن بپوش
وگر خود هزاری و دشمن دویست چو شب شد در اقلیمِ دشمن مایست
شبِ تیره پنجه سوار از کمین چو پانصد بشوکت بدر آید ز بین
چو خواهی بریدن بشب راهها حذر کن نخست از کمین گاهها
میانِ دو لشکر چو یک روزه راند بماند بزن خیمه در جایگاه
گر او پیشدستی کند غم مدار ور افراسیابست مغزش برآر
میانِ دو لشکر چو یک روزه راند سر پنجهٔ زور مندش بماند

تو آسودہ بر لشکرِ ماندہ زن — کہ نادان ستم کرد بر خویشتن
چو دشمن شکستی میفگن عَلَم — کہ بازش نیاید جراحت بہم
بسے در قفایِ ہزیمت مران — نباید کہ دور اُفتی از یاوران
ہوا بینی از گردِ ہیجا چو میغ — بگیرند گردت برزو پین و تیغ
بدنبالِ غارت نراند سپاہ — کہ خالی بماند پسِ پشتِ شاہ
سپہ را نگہبانیِ شہریار — بہ از جنگ در حلقۂ کارزار

گفتار در نواختنِ سپاہ بافزونیِ منصب و جاہ

دلاور کہ بارے تہوّر نمود — بباید بمقدارش اندر فزود
کہ بارِ دگر دل نہد بر ہلاک — ندارد ز پیکارِ یاجوج باک
سپاہی در آسودگی خوش بدار — کہ در حالتِ سختی آید بکار
کنون دستِ مردانِ جنگی ببوس — نہ آنگہ کہ دشمن فرو کوفت کوس
سپاہی کہ کارش نباشد بیرگ — چرا دل نہد روزِ ہیجا بمرگ
نواحیِ مُلک از کفِ بدسگال — بلشکر نگہدار و لشکر بمال
مَلِک را بُوَد بر عدو دست چیر — چو لشکر دل آسودہ باشند و سیر
بہایِ سرِ خویشتن می خورد — نہ انصاف باشد کہ سختی برد
چو دارند گنج از سپاہی دریغ — دریغ آیدش دست بُردن بہ تیغ

چہ مردی کند در صفِ کارزار چو دستش قوی باشد و کارزار

گفتار در کار کردن بر رایِ کار آزمودگان

بہ پیکارِ دشمن دلیران فرست ہژبران بنا وردِ شیران فرست
برایِ جہان دیدگان کار کُن کہ صید آزمودست گرگِ کُہن
مترس از جوانانِ شمشیر زن حذر کن ز پیرانِ بسیار فن
جوانانِ پیل افگنِ شیر گیر ندانند دستانِ روباہِ پیر
خرد مند باشد جہاندیدہ مرد کہ بسیار گرم آزمودست و سرد
جوانانِ شایستہ بخت ور ز گفتارِ پیران نہ پیچند سر
گرت مملکت باید آراستہ مدہ کارِ مُعظم بہ نوخاستہ
سپہ را مکن بیشہ و جز کسے کہ در جنگہا بودہ باشد بسے
نتابد سگِ صید روے از پلنگ ز روبہ رمد شیرِ نادیدہ جنگ
چو پروردہ باشد پسر در شکار نترسد چو پیش آیدش کارزار
بکشتی و نخچیر و آماج و گوے دلاور شود مردِ پرخاش جوے
بگرما بہ پرورد ۂ عیش و ناز بترسد چو بیند در جنگ باز
دو مردش نشانند بر پشتِ زین بکوشد کہ زند کودکے بر زمین
یکے را کہ دیدی تو در جنگ پشت بکش گر عدو در مصافش نکشت

حکایت

چہ خوش گفت گرگین بفرزند خویش — چو قربانِ پیکار بربست کیش
اگر چون زنان جست خواہی گریز — مرو آبِ مردانِ جنگی مریز
سوارے کہ بنمود در جنگ پشت — نہ خود را کہ نام آوران را بکشت
تہوّر نیاید مگر زان دو یار — کہ افتند در حلقۂ کارزار
دو ہمجنس و ہم سفرہ و ہم زبان — بکوشند در قلبِ ہیجا بجان
کہ ننگ آیدش رفتن از پیشِ تیر — برادر بچنگالِ دشمن اسیر
چو بینی کہ یاران نباشند یار — ہزیمت بجاے غنیمت شمار

گفتار در دلداریِ ہنرمندان

دو تن پرور اے شاہِ کشور کشاے — یکے اہلِ رزم و دگر اہلِ راے
ز نام آوران گوے دولت برد — کہ دانا و شمشیر زن پرورد
ہر آن کو قلم را نورزید و تیغ — بروگر بمیرد مگو اے دریغ
قلمزن نگہدار و شمشیر زن — نہ مُطرِب کہ مردی نیاید ززن
نہ مَردِ بیست دشمن در اسبابِ جنگ — تو مدہوشِ ساقی و آوازِ چنگ
بسا اہلِ دولت ببازی نشست — کہ دولت برفتش ببازی ز دست

گفتار در حذر از دشمن در صلح

نگویم ز جنگِ بد اندیش ترس — در آوازهٔ صلح ز و بیش ترس
بسا کس بروز آیتِ صلح خواند — چو شب شد سپه بر سرِ خفته راند
زِره پوش نجپند مردِ افگنان — که بستر بود خوابگاهِ زنان
بخیمه درون مردِ شمشیر زن — برهنه نخسپد چو در خانه زن
بباید نهان جنگ را ساختن — که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کارِ مردانِ کار آگه است — یزک سدِّ روئینِ لشکر گه است

گفتار در حسنِ تدبیر با دشمنان

میانِ دو بد خواهِ کوتاه دست — نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو با هم بسگالند راز — شود دستِ کوتاهِ ایشان دراز
یکے را به نیرنگ مشغول دار — دگر را برآور ز هستی دمار
اگر دشمنے پیش گیرد ستیز — بشمشیرِ تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش — که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکرِ دشمن افتد خلاف — تو بگذار شمشیرِ خود در غلاف
چو گرگان بسندند بر هم گزند — برآساید اندر میان گوسپند

چو دشمن بدشمن شود مشتغل تو با دوست بنشین بآرام دل

گفتار در ملاطفت با دشمن از روے عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی نگهدار پنهان رہِ آشتی
که کشور کشایانِ مغفر شگاف نهان صلح جویند و پیدا مصاف
دلِ مردِ میدان نهانی بجوے که باشد که در پایت افتد چو گوے
چو سالارے از دشمن افتد بچنگ بکشتن برش کرد باید درنگ
که افتد کزین نیمه هم سرورے بماند گرفتار در چنبرے
وگر کشتی این بندیِ ریش را نه بینی دگر بندیِ خویش را
نترسد که دورانش بندی کند که بر بندیان زورمندی کند
کسے بندیان را بود دستگیر که خود بوده باشد به بندے اسیر
اگر سر بکند بر خطت سرورے چو نیکش بداری بکند دیگرے
وگر خفیه یک دل بدست آوری ازان به که صد ره بشمشیر بری

گفتار در حذر کردن از اقربایِ دشمن که بمکر دوست گردند

گرت خویشِ دشمن شود دوستدار زتلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش بکینِ تو ریش چو یاد آیدش مهرِ پیوندِ خویش

بداندیش را لفظِ شیرین مَبین — که ممکن بُوَد زهر در انگبین
کسے جان از آسیبِ دشمن بُبرد — که مردوستان را بدشمن شمرد
نگهدارد آن شوخ در کیسه دُر — که دانند همه خلق را کیسه بُر
سپاهی که عاصی شود در امیر — ورا تا توانی بخدمت مگیر
ندانست سالارِ خود را سپاس — ترا هم نداند ز غدرش هراس
بسوگند و عهد اُستوارش مدار — نگهبانِ پنهان برو برگمار
لوآموز را ریسمان کن دراز — نه بگسل که دیگر نه بینیش باز
چو اقلیمِ دشمن بجنگ و حصار — بگیری بزن دانیانش سپار
که بندی چو دندان بخون دربرد — ز حلقومِ بیداد گر خون خورد
چو برکندی از دستِ دشمن دیار — رعیت بسامان ترا زوے بدار
که گر باز کوبد درِ کارزار — برآرند عام از درِ ماغشِ دمار
وگر شهریان را رسانی گزند — درِ شهر بر رُوے دشمن مبند
مگو دشمنِ تیغ زن بردراست — که همبازِ دشمن بشهر اندر است
بتدبیرِ جنگِ بداندیش کوش — مصالح بیندیش و نیّت بپوش
مَنِه در میان راز با هر کسے — که جاسوس هم کاسه دیدم بسے
سکندر که با شرقیان حرب داشت — درِ خیمه گویند در غرب داشت
چو بهمن بزاولستان خواست شد — چپ آوازه افگند و از راست شد

اگر جز تو داند کہ عزمِ تو چیست ☜ بر آن رائے و دانش بباید گریست
کرم کن نہ پرخاش و کین آوری کہ عالم بزیر نگین آوری
چو کارے برآید بلطف و خوشی چہ حاجت بہ تندی و گردنکشی
نخواہی کہ باشد دلت دردمند دلِ دردمندان برآور ز بند
ببازو توانا نباشد سپاہ بزر و ہمت از ناتوانان بخواہ
دعائے ضعیفانِ امید وار ز بازوئے مردی بہ آید بکار
ہر آنکہ استعانت بدرویش برد اگر با فریدون زد از پیش برد

بابِ دوم

در احسان

اگر ہوشمندی بمعنے گرائے کہ معنے بماند نہ صورت بجائے
کرا دانش و جود و تقوے نبود بصورت درش ہیچ معنے نبود
کسے خسپد آسودہ در زیرِ گل کہ خسپند از و مردم آسودہ دل
غمِ خویش در زندگی خور کہ خویش بمردہ نپردازد از حرصِ خویش
زر و نعمت اکنون بدہ کان تست کہ بعد از تو بیرون ز فرمان تست
نخواہی کہ باشی پراگندہ دل پراگندگان راز خاطر مہل
پریشان کن امروز گنجینہ چست کہ فردا کلیدش نہ در دستِ تست

تو با خود ببر توشۂ خویشتن — که شفقت نیاید ز فرزند و زن
کسے گوئے دولت ز دنیا برد — که با خود نصیبے بعقبیٰ برد
بغمخوارگی جز سرانگشتِ من — نخارد کسے در جہان پشتِ من
مکن بر کفِ دست نہ ہر چہ ہست — کہ فردا بدندان گزی پشتِ دست
بپوشیدنِ سترِ درویش کوش — کہ سترِ خدایت بود پردہ پوش
مگر وان غریب از درت بے نصیب — مبادا کہ گردی بدر ہا غریب
بزرگے رساند بمحتاج خیر — کہ ترسد کہ محتاج گردد بغیر
بحالِ دلِ خستگان در نگر — کہ روزے تو دل خستہ باشی مگر
فرو ماندگان را درون شاد کن — ز روزِ فرو ماندگی یاد کن
نہ خواہندۂ بر درِ دیگران — بشکرانہ خواہندہ از درگران

گفتار در نواختنِ یتیمان و رحمت بر حالِ ایشان

پدر مردہ را سایہ بر سر فگن — غبارش بیفشان و خارش بکن
ندانی چہ بودش فرو ماندہ سخت — بود تازہ بے بیخ ہرگز درخت
چو بینی یتیمے سر افگندہ پیش — بمِہ بوسہ بر روئے فرزندِ خویش
یتیم ار بگرید کہ نازش خرد — وگر خشم گیرد کہ بارش برد
الا تا نگرید کہ عرشِ عظیم — بلرزد ہمی چون بگرید یتیم

برحمت بکن آبش از دیدهٔ پاک — بشفقت بیفشانش از چهره خاک
اگر سایهٔ خود برفت از سرش — تو در سایهٔ خویشتن پرورش
من آنگه سر تاجور داشتم — که سر در کنار پدر داشتم
اگر بر وجودم نشستے مگس — پریشان شدے خاطر چند کس
کنون گر بزندان برندم اسیر — نباشد کس از دوستانم نصیر
مرا باشد از درد طفلان خبر — که در طفلی از سر برفتم پدر

حکایت در ثمرهٔ نیکوکاری

یکے خار پائے یتیمے بکند — بخواب اندرش دید صدر بلند
همیگفت و در روضه ها می چمید — کز آن خار بر من چه گلها دمید
مشو تا توانی ز رحمت بری — که رحمت برندت چو زحمت بری
چو انعام کردی مشو خود پرست — که من سرورم دیگران زیردست
اگر تیغ دورانش انداخت — نه شمشیر دوران هنوز آختست
چو بینی دعاگوئے دولت هزار — خداوند را شکر نعمت گذار
که چشم از تو دارند مردم بسے — نه تو چشم داری بدست کسے
کرم خوانده ام سیرت سروران — غلط گفتم اخلاق پیغمبران

حکایت در اخلاق پیغمبران

شنیدم که یک هفته ابن السبیل — نیامد بمهمان سرائے خلیل ؑ

ز فرخندہ خوئی نخوردے پگاہ — مگر بینوائے در آید ز راہ
برون رفت و ہر جانبے بنگرید — براطرافِ وادی نگہ کرد و دید
بہ تنہا یکے در بیابان چو بید — سرو مویش از برفِ پیری سفید
بدلداریش مرحبائے بگفت — برسمِ کریمان صلائے بگفت
کہ اے چشمہائے مرا مردمک — یکے مردمی کن بنان و نمک
نعم گفت و برجست و برداشت گام — کہ دانست خلقش علیہ السلام
رقیبانِ مہمانسرائے خلیلؑ — بعزت نشاندند پیرِ ذلیل
بفرمود و ترتیب کردند خوان — نشستند بر ہر طرف ہمگنان
چو بسم اللہ آغاز کردند جمع — نیامد ز پیرش حدیثے بسمع
چنین گفتش اے پیرِ دیرینہ روز — چو پیران نمی بینمت صدق و سوز
نہ شرط است وقتیکہ روزی خوری — کہ نامِ خداوندِ روزی بری
بگفتا نیارم طریقے بدست — کہ نشنیدم از پیرِ آذر پرست
بدانست پیغمبرِ نیک فال — کہ گبر است پیرِ تبہ بودہ حال
بخواری براندش چو بیگانہ دید — کہ منکر بود پیشِ پاکان پلید
سروش آمد از کردگارِ جلیل — بہیبت ملامت کنان کاے خلیل
منش دادہ صد سالہ روزی و جان — ترا نفرت آمد از و یک زمان
گر او می بَرَد پیشِ آتش سجود — تو واپس چرا می بری دستِ جود

گفتار اندر احسان با مردمِ نیک و بد

گِره بر سرِ بندِ احسان مزن — که این زرق و شید است و آن مکر و فن
زیان می کند مردِ تفسیر دان — که علم و ادب می فروشد بنان
کجا عقل با شرع فتوے دہد — که مردِ خرد دین بدُنیا دہد
ولیکن تو بستان که صاحب خِرَد — از ارزان فروشان برغبت خرد

حکایتِ عابد با شیّادِ شوخ دیده

زباندانے آمد بصاحبدلے — که محکم فرو ماندام در گلے
یکے سفله را دہ درم بر من است — که دانگے از و بر دلم دہ من است
ہمہ شب پریشان از و حالِ من — ہمہ روز چون سایہ دُنبالِ من
بکر داز سخنہاے خاطر پریش — درونِ دلم چون درِ خانہ ریش
خدایش مگر تا ز مادر بزاد — جز آن دہ درم چیزِ دیگر نداد
ندانستہ از دفترِ دین الف — نخواندہ بجز بابِ لا ینصرف
خور از کوہ یک روز سر بر نزد — که آن قلتبان حلقہ بر در نزد
در اندیشہ ام تا کدامم کریم — ازان سنگدل دست گیرد بسیم
شنید این سخن پیرِ فرخ نہاد — دُرُستے دو در آستینش نہاد

زر اُفتاد در دستِ افسانہ گوے — بروں رفت از آنجا چو خورتازہ روے
یکے گفت شیخ این ندانی کہ کیست — بروگر بمیرد نباید گریست
گدائے کہ بر شیرِ نر زین نہد — اَبُوزَید را اسپ و فرزین نہد
بر آشفت عابد کہ خاموش باش — تو مردِ زبان نیستی گوش باش
اگر راست بُود آنچہ پنداشتم — ز خلق آبرویش نگہداشتم
اگر شوخ چشمی وسالوس کرد — اَلا تا نہ پنداری افسوس کرد
کہ خود را نگہداشتم آبروے — ز دستِ چنان گربزِ یاوہ گوے
بد و نیک را بذل کن سیم و زر — کہ این کسبِ خیر است و آن دفعِ شر
نخُسپد آنکہ در صحبتِ عاقلان — بیاموزد اخلاقِ صاحبدلان
گرت عقل و رایست و تدبیر و ہوش — بعزّت کنی پندِ سعدی بگوش
کہ اَغلب درین شیوہ دارد مقال — نہ در چشم و زلف و بُنا گوش و خال

حکایتِ پدرِ مُمسک و فرزندِ جوانمرد

یکے رفت و دُنیا از و یادگار — خَلَف ماند صاحبدلے ہوشیار
نہ چون مُمسکان دست بر زر گرفت — چو آزادگان دست از و بر گرفت
ز درویش خالی نماندے درش — مُسافر بمہمانسرائے اندرش
دلِ خویش و بیگانہ خُرسند کرد — نہ ہمچون پدر سیم و زر بند کرد

ملامت کنے گفتش اے بادوست — بیک رہ پریشان مکن ہرچہ ہست
بسالے تواں خرمن اندوختن — بیک دم نہ مردی بود سوختن
چو در تنگدستی نداری شکیب — نگہدار وقتِ فراخی حسیب

تمثیل

بدختر چہ خوش گفت با نوذرے دہ — کہ روزِ نوا برگِ سختی بنہ
ہمہ وقت پُر دار مشک و سبوے — کہ پیوستہ در دہ روان نیست جوے
بدُنیا تواں آخرت یافتن — بزر پنجۂ دیو بر تافتن
زدستِ تہی بر نیاید اُمید — بزر برکنی چشمِ دیوِ سفید
وگر ہرچہ داری یکف بر نہی — گفت وقتِ حاجت بماند تہی
گدایان بسعیِ تو ہرگز قوی — نگردند و ترسم تو لاغر شوی

باز آمدم بحکایتِ فرزندِ خلف

چو مَتاعِ خیر این حکایت بگفت — ز غیرت جوانمرد را رگ بخفت
پراگندہ دل گشت از آن گفتگوے — بر آشفت و گفت اے پراگندہ گوے
مرا دستگاہے کہ پیرامن است — پدر گفت میراثِ جدِّ من است
نہ ایشان بخست نگہداشتند — بحسرت بمردند و بگذاشتند
بدستم بیفتاد مالِ پدر — کہ بعد از من افتد بدستِ پسر

همان به که امروز مردم خورند — که فردا پس از من به یغما برند
خور و پوش و بخشای و راحت رسان — نگه می چه داری ز بهر کسان
بمانند از جهان با خود اصحاب رای — فرومایه ماند بحسرت بجای
زر و نعمت اکنون بده کآن تست — که بعد از تو بیرون ز فرمان تست
بده تا توانی که عقبی خری — بخر جان من ورنه حسرت بری

حکایت در راحت رسانیدن به همسایگان

بزاریدو قحبه زنی پیش شوی — که دیگر مخر نان ز خباز کوی
ببازار گندم فروشان گرای — که این جو فروش است و گندم نمای
نه از مشتری کارد حاذق مگس — بیک هفته رویش ندیدست کس
بدلداری آن مرد صاحب نیاز — بزن گفت کای روشنائی بساز
بامید ما کلبه اینجا گرفت — نه مردی بود نفع زود اگر فت
ره نیک مردان آزاده گیر — چو استادهٔ دست افتاده گیر
بخشای کانانکه مرد حق اند — خریدار دکان بی رونق اند
جوانمرد اگر راست خواهی ولیست — کرم پیشهٔ شاه مردان علیست

حکایت

شنیدم که مردی براه حجاز — بهر خطوه کردی دو رکعت نماز

چنان گرم رو در طریقِ خدائے — کہ خارِ مُغیلان نکندے ز پائے
بہ آخر زوسواسِ خاطر پریش — پسند آمدش در نظرِ کارِ خویش
بتلبیسِ ابلیس در چاہ رفت — (کہ نتوان ازین خوبتر راہ رفت)
گرشش رحمتِ حق نہ دریافتے — غرورش سرازِ جادہ برتافتے
یکے ہاتف از غیب آواز داد — کہ اے نیکبختِ مبارک نہاد
پسند ار گر طاعتے کردۂ — کہ نزلے بدین حضرت آوردۂ
باحسانے آسودہ کردن دِلے — بہ از الف رکعت بہر منزلے

حکایت

بسرہنگِ سلطان چنین گفت زن — کہ خیز اے مُبارک در رزق زن
بروتا ز خوانت نصیبے دہند — کہ فرزندگانت بسختی درند
بگفتا بُوَد مَطبخِ امروز سرد — کہ سلطان بشب نیتِ روزہ کرد
زن از نا اُمیدی سرانداخت پیش — ہمیگفت با خود دل از فاقہ ریش
کہ سلطان ازین روزہ گوئی چہ خواست — کہ افطارِ او عیدِ طفلانِ ماست
خورندہ کہ خیرش برآید زدست — بہ از صائمُ الدَّہرِ دُنیا پرست
مُسلَّم کسے را بُوَد روزہ داشت — کہ درماندۂ را دہد نانِ چاشت
وگرنہ چہ حاجت کہ زحمت بری — ز خود باز گیری و ہم خود خوری
خیالاتِ نادانِ خلوت نشین — بہم بر کُند عاقبت کفر و دین

صفائیست در آب و آئینه نیز ولیکن صفا را بباید تمیز

حکایتِ کریمِ تنگدست با سائل

یکے را کرم بود و قوّت نبود کفافش بقدرِ مروّت نبود
که سفله خداوندِ هستی مباد جوانمرد را تنگدستی مباد
کسے را که همت بلند اوفتد مرادش کم اندر کمند اوفتد
چو سیلابِ ریزان که بر کوهسار نگیرد همی بر بلندی قرار
نه در خوردِ سرمایه کردے کرم تنک مایه بود ازین لاجرم
برش تنگدستے دو حرفے نوشت که اے خوب فرجامِ فرخ سرشت
یکے دست گیرم بچندے درم که چند است تا من بزندان درم
بچشم اندرش قدرِ چیزے نبود ولیکن بدستش پشیزے نبود
بخصمانِ بندی فرستاد مرد که اے نیکنامانِ آزاد مرد
بدارید چندان کف از دامنش وگر می گریزد ضمان بر منش
وز آنجا بزندان در آمد که خیز وزین شهر تا پاے داری گریز
چو گنجشک در باز دید از قفس قرارش نبود اندرو یک نفس
چو بادِ صبا زان زمین سیر کرد نه سیرے که بادش رسیدے بگرد
گرفتند حالے جوان مرد را که حاضر بکن سیم یا مرد را

ز بیچارگی راہِ زندان گرفت — کہ مُرغ از قفس رفتہ نتوان گرفت
شنیدم کہ در حبس چندے بماند — نہ رُقعہ نبشت و نہ فریاد خواند
زمانہا نیاسود و شبہا نخفت — برو پارسائے گذر کرد و گفت
نہ پندار مست مالِ مردم خوری — چہ پیش آمدت تا بزندان دری
بگفتا کہ ہان اے مبارک نفس — نخوردم بحیلت گری مالِ کس
یکے ناتوان دیدم از بندریش — خلاصش ندیدم بجز بندِ خویش
ندیدم بنزدیکِ دانش پسند — من آسودہ و دیگرے پائے بند
بمُرد آنکہ نیکنامی ببُرد — زہے زندگانی کہ نامش نمُرد
تنِ زندہ دل خفتہ در زیرِ گل — بہ از عالمے زندۂ مُردہ دل
دلِ زندہ ہرگز نگردد ہلاک — تنِ زندہ دل گر بمیرد چہ باک

حکایت در معنیِ احسان با خلقِ خدا

یکے در بیابان سگے تشنہ یافت — برون از رمق در حیاتش نتافت
کُلہ دَلو کرد آن پسندیدہ کیش — چو جبل اندر آن بستہ دستارِ خویش
بخدمت میان بست و بازو کشاد — سگِ ناتوان را دمے آب داد
خبر داد پیغمبر از حالِ مرد — کہ داور گناہانِ او عفو کرد
اگر جفا کاری اندیشہ کن — گرم پیشہ گیر و وفا پیشہ کن

کسے با سگے نیکوئی گم نہ کرد — کجا گم کند خیر با نیکمرد
کرم کن چنان کت برآید زدست — جہانبان در خیر بر کس نہ بست
گرت در بیابان نباشد چہے — چراغے بنہ در زیارتگہے
بقنطار زر بخشش کردن ز گنج — نہ چند انکہ دینارے از دست رنج
برد ہر کسے بار در خورد زور — گرانست پائے ملخ پیش مور
تو با خلق نیکی کن اے نیکبخت — کہ فردا نگیرد خدا بر تو سخت
گر از پا در آید نماند اسیر — کہ افتادگان را بود دستگیر
بآزار فرمان دہ بر رہی — کہ باشد کہ افتد بفرماندہی
چو تمکین و جاہت بود بر دوام — مکن زور بر مرد درویش عام
کہ افتد کہ با جاہ و تمکین شود — چو بیذق کہ ناگاہ فرزین شود
نصیحت شنو مردم نیک بین — نپاشند در ہیچ دل تخم کین
خداوند خرمن زیان میکند — کہ بر خوشہ چین سرگران میکند
نترسد کہ نعمت بمسکین دہد — وزان بار غم بر دل این نہد
بساز ور مندے کہ افتاد سخت — بس افتادہ را یاوری کرد بخت
دل زیردستان نباید شکست — مبادا کہ روزے شوی زیردست

حکایت

بنالید درویشے از ضعف حال — بر شوخ چشمے خداوند مال

نہ دینار دادش سیہ دل نہ دانگ — بروز دبسر باری از طیرہ بانگ

دلِ سائل از جورِ او خون گرفت — سراز غم برآورد و گفت اے شگفت

توانگر ترُش روے بارے چراست — مگر می نترسد ز تلخیِ خواست

بفرمود کوتہ نظر تا غلام — براندش بخواری وزجرِ تمام

بنا کردنِ شکرِ پروردگار — شنیدم کہ برگشت از روزگار

بزرگیش سر در تباہی نہاد — عُطارِدِ قلم در سیاہی نہاد

شقاوت برہنہ نشاندش چو سیر — نہ بارش رہا کرد و نے بارگیر

فشاندش قضا بر سرِ از فاقہ خاک — مُشَعبذِ صفت کیسہ و دست پاک

سراپاے حالش دگرگونہ گشت — برین ماجرا مدّتے برگذشت

غلامش بدستِ کریمے فتاد — توانگر دل و دست و روشن نہاد

بدیدارِ مسکینِ آشفتہ حال — چنان شاد بودے کہ مسکین بمال

شبانگہ یکے بر درش لقمہ جست — ز سختی کشیدن قدمہاش سست

بفرمود صاحب نظر بندہ را — کہ خوشنود کن مردِ خواہندہ را

چو نزدیک بُردش ز خوان بہرۂ — برآورد بیخویشتن نعرۂ

چو نزدیک آمد برِ خواجہ باز — عیان کرد اشکش بدیباچہ راز

بپرسید سالارِ فرخندہ خوے — کہ اشکت ز جورِ کہ آمد برُوے

بگفت اندرونم بشوریدہ سخت — بر احوالِ این پیرِ شوریدہ بخت

که مملوکِ وَے بُودم اندر قدیم — خداوندِ املاک و اسباب و سیم
چو کوتاه شد دستش از عزّ و ناز — کُند دستِ خواهش بدرها دراز
بخندید و گفت اَے پسر جَور نیست — ستم بر کس از گردشِ دَور نیست
نه آن تنگ روزیست بازارگان — که بُردے سر از کبر بر آسمان
من آنم که آن روزم از در براند — بروزِ مَنَش دَورِ گیتی نشاند
نگه کرد باز آسمان سُوے من — فروشست گردِ غم از رُوے من
خُدائے ار بحکمت به بندد درے — کشاید بفضل و کرم دیگرے
بسا مفلسِ بینوا سیر شد — بسا کارِ مُنعِم زبر زیر شد

حکایت

یکے سیرتِ نیکمردان شنو — اگر نیک مردی و پاکیزه رَو
که شبلیؒ ز خانوتِ گندم فروش — بَرِه بُرد آنبانِ گندم بدوش
نگه کرد موری در آن غله دید — که سرگشته از هر طَرف می دوید
ز رحمت بروشب نیارَست خُفت — بماوایِ خود بازش آورد و گفت
مُروّت نباشد که این موریش — پراگنده گردانم از جایِ خویش
درونِ پراگندگان جمع دار — که جمعیّتت باشد از روزگار
چه خوش گفت فردوسیِ پاک زاد — که رحمت بران تُربتِ پاک باد
میازار موری که دانه کَشست — که جان دارد و جانِ شیرین خوشست

سیاہ اندرون باشد و سنگدل | کہ خواہد کہ مورے شود تنگدل
مزن بر سرِ ناتوان دستِ زور | کہ روزے بپایش درافتی چو مور
نہ بخشید بر حالِ پروانہ شمع | نگہ کن کہ چون سوخت در پیشِ جمع
گرفتم ز تو ناتوان تر بسے است | تواناتر از تو ہم آخر کسے است

گفتار در طریقِ تسخیرِ مردم باخلاق و کرم

بجنبش آے پسر کادمی زادہ صید | باحسان توان کرد وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن ببند | کہ نتوان بریدن بہ تیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند و لطف و جود | نیاید دگر خبث ازو در وجود
مکن بد کہ بد بینی از یارِ نیک | نروید ز تخمِ بدی بارِ نیک
چو با دوست دشوار گیری و تنگ | نخواہد کہ بیند ترا لقمش در نگ
وگر خواجہ با دشمنان نیکخوست | بسے بر نیاید کہ گردند دوست

حکایت در معنیِ صید کردنِ دلہا باحسان

برہ در یکے بیشہ آمد جوان | بتگ در پیش گوسفندے دوان
بدو گفتم این ریسمانست و بند | کہ می آرد اندر پیت گوسپند
سبک طوق و زنجیر ازو باز کرد | چپ و راست پوئیدن آغاز کرد

بره همچنان در پیش می دوید — که جو خورده بود از کفِ مرد و خید
چو باز آمد از عیش و بازی بجای — مرا دید و گفت ای خداوندرای
نه این ریسمان می برد با منش — که احسان کمندیست در گردنش
بلطفی که دیده است پیلِ دمان — نیارد همی حمله بر پیلبان
بدان را نوازش کن ای نیکمرد — که سگ پاس دارد چو نانِ تو خورد
بر آن مرد کندست دندانِ یوز — که مالد زبان بر پنیرش دو روز

حکایتِ روباه و درویش

یکی روبهی دید بیدست و پای — فرو ماند در صنع و لطفِ خدای
که چون زندگانی بسر می برد — بدین دست و پا از کجا می خورد
درین بود درویشِ شوریده رنگ — که شیری درآمد شغالی بچنگ
شغالِ نگون بخت را شیر خورد — بماند آنچه روباه ازو سیر خورد
دگر روز باز اتّفاقی فتاد — که روزی رسان قوتِ روزش بداد
یقین مرد را دیده بیننده کرد — شد و تکیه بر آفریننده کرد
کزین پس بگنجی نشینم چو مور — که روزی نخورند پیلان بزور
ز نخدان فرو برد چندی بجیب — که بخشنده روزی فرستد ز غیب
نه بیگانه تیمار خوردش نه دوست — چو چنگش رگ و استخوان ماند و پوست

چو صبرش نماند از ضعیفی و ہوش — ز دیوارِ محرابش آمد بگوش
برو شیرِ درّندہ باش اے دغل — مینداز خود را چو روباہِ شل
چنان سعی کن کز تو ماند چو شیر — چو رو بہ چہ باشی بوا ماندہ سیر
چو شیران کرا گردنِ فر بہ است — گر افتد چو رو بہ سگ از وے بہ است
بچنگ آر و با دیگران نوش کن — نہ بر فضلۂ دیگران گوش کن
بخور تا توانی بباز وے خویش — کہ سعیت بود در ترازوے خویش
چو مردان ببر رنج و راحت رسان — کہ عاجز خورد دست رنجِ کسان
برو دست گیر اے نصیحت پذیر — نہ خود را بیفگن کہ دستم بگیر
خدا را بر آن بندہ بخشایش است — کہ خلق از وجودش در آسایش است
کرم ورز تا آن سرِ مغزے دروست — کہ دون ہمتانند بے مغز پوست
کسے نیک بیند بہر دو سرائے — کہ نیکی رساند بخلقِ خدائے

حکایتِ عابدِ بخیل

شنیدم کہ مردِ پاکیزہ بوم — شناسا و رہ رو در اقصائے روم
من و چند سالوکِ صحرا نورد — برفتیم قاصد بدیدارِ مرد
سر و چشمِ ہر یک ببوسید و دست — بتمکین و عزّت نشاند و نشست
زرش دیدم و زرع و شاگرد و رخت — ولے بے مروّت چو بے برد رخت

بخُلق و کرم گرم رو مرد بُود — ولے دیگدانش قوی سرد بُود
ہمہ شب بنُوشش قرار و نُجوع — ز تسبیح و تہلیل و مار از جُوع
سحر گہ میان بست و در باز کرد — ہمان لُطفِ دوشینہ آغاز کرد
جوانے کہ شیریں و خوش طبع بُود — کہ با ما مسافر دران ربع بُود
مرا بوسہ گفتا بتصحیف دِہ — کہ درویش را توشہ از بوسہ بِہ
بخدمت مَنِہ دست بر کَفشِ من — مرا نان دِہ و کَفشِ بر سر بزن
با یثار مَردان سَبق بُردہ اند — نہ شب زندہ داران دلِ مُردہ اند
ہمی دیدم از پاسبانِ تتار — دلِ مُردہ و چشمِ شب زندہ دار
کرامت جوانمردی و نان دہیست — مَقالاتِ بیہودہ مَکبلِ تہیست
قیامت کسے باشد اندر بہشت — کہ معنےٰ طلب کرد و دعوےٰ بہشت
بمعنےٰ توان کرد دعوےٰ دُرست — دمِ بے قدم تکیہ گاہیست سُست

حکایتِ حاتمِ طائیؒ وصفتِ جوانمردیِ وَے

شنیدم در ایّامِ حاتم کہ بُود — بَخیل اندرش باد پاے چو دُود
صَبا سُرعتے رَعد بانگ آوہے — کہ بر برق پیشی گرفتے ہمے
بتگ ژالہ می ریخت بر کوہ و دشت — تو گفتی مگر ابرِ نیسان گذشت
یکے سَیل رفتارِ ہامُون نورد — کہ باد از پَیش باز ماندے چو گرد

بگفتند مردانِ صاحب عُلوم — سخنہائے حاتم بسلطانِ رُوم
کہ ہمتائے او در کرم مَرد نیست — چو آسپش بجولان وناورد نیست
بیابان نوردے چو کشتی بر آب — کہ بالائے سیرش پَرَد عُقاب
بدستورِ دانا چنین گفت شاہ — کہ دعوائے خجالت بُوَد بیگواہ
من از حاتم آن اسپِ تازی نژاد — بخواہم گر او مکرمت کرد و داد
بدانم کہ در وَے شکوہِ مہیست — دگر رو کند بانگِ طبلِ تہیست
رسولِ خردمندِ عالم بہ طَے — روان کرد دہ مرد ہمراہِ وَے
زمین مُردہ وابر گریان بَرد — صبا کردہ بارِ دگر جان درو
بمنزل گہِ حاتم آمد فرود — برآسود چون تشنہ از آب رود
سماطے بیفگند و اسپے بکُشت — بدا من شکر دادشان زر بمُشت
شب آنجا بُودند و روزِ دِگر — بگفت آنچہ دانست صاحب خبر
ہمی گفت حاتم پریشان چومست — زحسرت بدندان ہمیکند دست
کہ آے بہرہ ور موبدِ نیکنام — چرا پیش ازینم نگفتی پیام
من آن بادرفتارِ دُلدُل شتاب — ز بہرِ شما دوش کردم کباب
کہ دانستم از دستِ باران وسَیل — نشاید شدن در چراگاہِ خیل
بنَوعے دِگر رُوے وراہم نبُود — جُز او بر درِ بارگاہم نبُود
مُروّت ندیدم در آئینِ خویش — کہ مہمان بخُسپد دل از فاقہ ریش

مرا نام باید در اقلیم فاش دگر مرکب نامور گو مباش
کسان را درم داد و تشریف و اسب طبیعیت آخلاق نیکو نه کسب
خبر شد بروم از جوانمرد طی هزار آفرین کرد بر طبع وی
ز حاتم بدین نکته راضی مشو ازین نغز تر ماجرائی بشنو

حکایت در آزمودن پادشاه یمن حاتم را بجوانمردی

ندانم که گفت این حکایت بمن که بودست فرمانده ی در یمن
ز نام آوران گوی دولت ربود که در گنج بخشی نظیرش نبود
تو ان گفت اورا سحاب کرم که دستش چو باران فشاندی درم
کسی نام حاتم نبردی برش که سودا نرفتی از و در سرش
که چند از مقالات آن بادسنج که نه ملک دارد نه فرمان نه گنج
شنیدم که جشنی ملوکانه ساخت چو چنگ اندران بزم خلقی نواخت
در ذکر حاتم کسی باز کرد دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد
حسد مرد را بر سر کینه داشت یکی را بخون خوردنش برگماشت
که تا هست حاتم در ایام من نخواهد به نیکی شدن نام من
بلا جوی راه بنی طی گرفت بکشتن جوانمرد را پی گرفت
جوانی بره پیش باز آمدش ز بوی اُنسی فراز آمدش

نکو روے و دانا و شیرین زبان — بر خویش بُرد آن شبش میہمان
گرم کرد و غم خورد و پوزش نمود — بد اندیشش را دل بہ نیکی رُبود
نہاد ش سحر بوسہ بر دست و پاے — کہ نزدیک ما چند روزے بپاے
بگفتا نیارم شد ایدر مقیم — کہ در پیش دارم مُہمّے عظیم
بگفت ار نہی با من اندر میان — چو یارانِ یکدل بکوشم بجان
بمن دار گفت اے جوانمرد گوش — کہ دانم جوانمرد را پردہ پوش
درین بوم حاتم شناسی مگر — کہ فرخندہ نام است و نیکو سیر
سرش پادشاہِ یمن خواستست — ندانم چہ کین در میان خاستست
گرم رہنمائی بدانجا کہ اوست — ہمین چشم دارم ز لطفِ تو دوست
بخندید بر نا کہ حاتم منم — سر اینک جُدا کن بہ تیغ از تنم
نباید کہ چون صبح گردد سفید — گزندت رسد یا شوی ناامید
چو حاتم بآزادگی سر نہاد — جوان را بر آمد خروش از نہاد
بخاک اندر افتاد و بر پاے جست — گہش خاک بوسید و گہ پا و دست
ببینداخت شمشیر و ترکش نہاد — چو فرمان بران دست بر کش نہاد
کہ گر من گلے بر وجودت زنم — نہ مردم کہ در کیشِ مردان زنم
دو چشمش ببوسید و در بر گرفت — وز انجا طریقِ یمن بر گرفت
ملک در میانِ دو ابروے مرد — بدانست حالے کہ کارے نکرد

بگفتش بیا تا چہ داری خبر — چرا سر نہ بستی بفترّاک بر
مگر بر تو نام آورے حملہ کرد — نیاوردی از ضعف تابِ نبرد
جوان مردِ شاطر زمین بوسہ داد — مَلِک را ثنا گفت و تمکین نہاد
بدو گفت کاے شاہِ بادادوہوش — ازین در سخنہاے حاتم نیوش
کہ دریافتم حاتمِ نامجوے — ہُنرمند و خوش منظر و خوبروے
جوانمرد و صاحب خرد دیدمش — بمردانگی فوقِ خود دیدمش
مرا بارِ لُطفش دوتا کرد پُشت — بشمشیرِ احسان و فضلم بکُشت
بگفت آنچہ دید از کرمہاے وے — شہنشہ ثنا گفت بر آلِ طے
فرستادہ را داد مہر و درم — کہ مُہر است بر نامِ حاتم کرم
مرا و ترا سد گر گواہی دہند — کہ معنےٰ و آوازہ اش ہمرہند

حکایتِ دخترِ حاتم و روزگارِ پیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسلام

شنیدم کہ طے در زمانِ رسولؐ — نکردند منشورِ ایمان قبول
فرستاد لشکر بشیر و نذیر — گرفتند از ایشان گروہے اسیر
بفرمود کشتن بشمشیرِ کین — کہ بیباک بودند و ناپاک دین
زنے گفت من دخترِ حاتمم — بخواہند ازین نامور حاکمم
کرم کن بجاے من اے محترم — کہ مولاے من بود از اہلِ کرم

بفرمانِ پیغمبرِ پاک رائے — کشادند زنجیرش از دست و پائے
وران قومِ باقی نهادند تیغ — که رانند سیلابِ خون بے دریغ
بزاری بشمشیر زن گفت زن — مرا نیز با جملہ گردن بزن
مُرُوَّت نہ بینم رہائی زبند — بہ تنہا و یارانم اندر کمند
همیگفت گریان براخوانِ طے — بسمعِ رسُولؐ آمد آوازِ وے
ببخشیدش آن قوم و دیگر عطا — که هرگز نکرد اصل وگوهر خطا

حکایت در آزاد مردیِ حاتم و ذکرِ پادشاہِ اسلام

زبنگاہِ حاتم یکے پیر مرد — طلب ده درم سنگ فانید کرد
زرادی چنین یاد دارم خبر — که پیشش فرستاد تنگِ شکر
زن از خیمه گفت این چه تدبیر بُود — همان ده درم حاجتِ پیر بُود
شنید این سخن نامبردارِ طے — بخندید و گفت اے دل آرامِ مے
گر او در خورِ حاجتِ خویش خواست — جوانمردیِ آلِ حاتم کجاست
چو حاتم بآزاد مردی دگر — زدوران گیتی نیامد مگر
ابُوبکرِ سعد آنکه دستِ نوال — نهد همتش بر دهانِ سوال
رعیت پناہا دلت شاد باد — بسعیت مسلمانی آباد باد
سرافرازد این خاکِ فرخنده بُوم — ز عدلت بر اقلیمِ یُونان و روم

چو حاتم کہ گر نیستے فرِّ وَے — نَبُردے کس اندر جہان نامِ طے
ثنا ماند از آن نامور در کتاب — ترا ہم ثنا ماند و ہم ثواب
کہ حاتم بدان نام و آوازہ خواست — ترا سَعی و جہد از برائے خداست
تکلُّف بر مردِ درویش نیست — وصیّت ہمین یک سخن بیش نیست
کہ چندانکہ جہدت بُود خیر کُن — ز تو خیر ماند ز سعدی سخن

حکایت در حلمِ پادشاہان

یکے را خرے در گِل اُفتادہ بُود — ز سودائش خون در دل اُفتادہ بُود
بیابان و باران و سرما و سیل — فرو ہشتہ ظُلمت بر آفاق ذیل
ہمہ شب درین غُصّہ تا بامداد — سَقَط گفت و نفرین و دُشنام داد
نہ دشمن برست از زبانش نہ دوست — نہ سُلطان کہ آن بُوم و برزآنِ اوست
قضا را خداوندِ آن بہمن دشت — در آن حالِ مُنکر بر و برگذشت
شنید آن سخنہائے دُور از صواب — نہ صبر شنیدن نہ رُوئے جواب
مَلِک خشمگین در حشم بنگریست — کہ سودائے این بر من از بہر چیست
یکے گفت شاہا بہ تیغش بزن — کہ نگذاشت کس را نہ دُختر نہ زن
نگہ کرد سُلطانِ عالی مَحَل — خودش در بلا دید و خرد در وَحَل
ببخشید بر حالِ مسکین مَرد — فرو خورد خشمِ سخنہائے سرد

زرش داد و اسپ و قبا پوستین | چہ نیکو بود مہر در وقتِ کین
یکے گفتش اے پیرِ بیعقل و ہوش | عجب رستی از قتل گفتا خموش
اگر من بنالیدم از دردِ خویش | وَ لے اِلغام فرمود در خوردِ خویش
بدی را بدی سہل باشد جزا | اگر مردی اَحْسِنْ اِلیٰ مَنْ اَسَا

حکایتِ توانگرِ متکبّر و سائلِ صاحبدل

شنیدم کہ مغرورے از کبر مست | درِ خانہ بر روئے سائل ببست
بگنبج فرو ماندہ بنشست مرد | جگر گرم و آہ از لقِ سینہ سرد
شنید ش یکے مردِ پوشیدہ چشم | بگفتا چہ در تابت آورد و خشم
فرو گفت و بگریست بر خاکِ کوے | جفائے کز آن شخص آمد بروے
بگفت اے فلان ترکِ آزار کن | یک امشب نیز دمن افطار کن
بخلق و فریبش گریبان کشید | بمنزل در آوردش و خوان کشید
بر آسود درویشِ روشن نہاد | بگفت ایزدت روشنائی دہاد
شب از نرگسش قطرہ چندے چکید | سحر دیدہ بر کرد و دنیا بدید
حکایت بشہر اندر افتاد و جوش | کہ بے دیدۂ دیدہ بر کرد دوش
شنید این سخن خواجۂ سنگدل | کہ برگشت درویش از و تنگدل
بگفتا حکایت کن اے نیکبخت | کہ چون سہل شد بر تو این کارِ سخت

که بر کردت این شمعِ گیتی فروز — بگفت اَے ستمگارِ آشفته روز
تو کوته نظر بُودی و سُست راے — که مشغول گشتی بچُغد از هُماے
بُروے من این در کسے کرد باز — که کردی تو بر رُوے او در فراز
اگر بوسه بر خاکِ مَردان زنی — بمردی که پیش آیدَت روشنی
کسانیکه پوشیده چشمِ دل اند — همانا کزین تُو تِیا غافل اند
چو برگشته دَولت ملامت شنید — سر انگشتِ حسرت بدندان گزید
که شَهبازِ من صَیدِ دامِ تو شد — مرا بُود دَولت بنامِ تو شد
کسے چون بدست آورد جُرّه باز — فرو بُرده چون مُوش دندان بآز

گفتار در تلاشِ اهلُ الله بخدمتِ خَلقُ الله

اَلَا گر طلبگارِ اهلِ دِلی — ز خدمت مکُن یکزمان غافِلی
خورِش دِه بکُنجشک و کبک و حَمام — که یک روزَت اُفتد هُمائے بدام
چو هر گوشه تیرِ نیاز افگنی — اُمید است ناگه که باز افگنی
دُرے هم بر آید ز چندین صَدَف — ز صد چوبه آید یکے بر هَدَف

حکایت هم درین معنے

یکے را پسر گم شد از راحِله — شبانگه بگردید در قافِله

ز هر خیمه پرسید و هر سو شتافت — بتاریکی آن روشنائی بتافت
چو آمد بر مردم کاروان — شنیدم که میگفت با ساربان
ندانی که چون راه بردم بدوست — هر آنکس که پیش آمدم گفتم اوست
مشائخ بجان طالب هر کسند — که باشد که وقتے بمردے رسند
برند از برائے دلے بارها — خورند از برائے گلے خارها

2.5.2.17

حکایت همدرین معنی

ز تاج ملک زادهٔ در ملاخ — شبے لعلے افتاد در سنگلاخ
پدر گفتش اندر شب تیره رنگ — چه دانی که گوهر کدامست و سنگ
همه سنگها گوش دار اے پسر — که لعل از میانش نباشد بدر
در او باش پاکان شوریده رنگ — همان جائے تاریک لعل است و سنگ
بعزت بکش بار هر جاهلے — که افتی بسر دقت صاحبدلے
کسے را که با دوستے سر خوش است — نه بینی که چون بار دشمن کش است
بدرد چو گل جامه از دست خار — که خون در دل افتاده خند چو نار
غم جمله خور در هوائے یکے — مراعات صد کن برائے یکے
گرت خاکپایان شوریده سر — حقیر و فقیرند اندر نظر
تو هرگز مبین شان بچشم پسند — قی که ایشان پسندیدهٔ حق بسند

کسے را کہ نزدیکِ خلقت بداوست — چہ دانی کہ صاحب ولایت خداوست
درِ معرفت بر کسانیست باز — کہ درہاست بر روے ایشان فراز
بسا تلخ عیشانِ تلخی چشان — کہ آیند در خُلد دامن کشان
بجوی گرت عقل و تدبیر ہست — مَلِک را گدا در نوا خانہ دست
کہ روزے برون آید از شہر بند — بلندیت بخشند چو گردد بلند
مسوزان درختِ گل اندر خریف — کہ در نوبہارت نماید طریف

حکایتِ پدرِ بخیل و فرزندِ مُسرف

یکے زہرۂ خرج کردن نداشت — زرش بود و یارائے خوردن نداشت
بخورد ے کہ خاطر بیاسایدش — نہ دادے کہ فردا بکار آیدش
شب و روز در بندِ زر بود و سیم — زر و سیم در بندِ مردِ لئیم
بدانست روزے پسر در کمین — کہ مُمسک کجا کرد زر در زمین
ز خاکش بر آورد و بر باد داد — شنیدم کہ سنگے در آنجا نہاد
جوانمرد را زر بقائے نکرد — بیک دستش آمد بدیگر بخورد
چنین کم زنے بود و بیباک رو — کُلاہش بباز ار و میز ر گرو
نہادہ پدر چنگ در نائے خویش — پسر چنگی و نائی آوردہ پیش
پدر زار و گریان ہمہ شب بخفت — پسر با مدادان بخندید و گفت

زر از بہرِ خوردن بود اے پدر ز بہرِ نہادن چہ سنگ و چہ زر
زر از سنگِ خارا برون آورند کہ بخشند و پوشند و آسان خورند
زر اندر کفِ مردِ دنیا پرست ہنوز اے برادر بسنگ اندرست
چو در زندگانی بدی با عیال گرت مرگ خواہند از ایشان مَنال
چو چشمار رو آنگہ خورند از تو سیر کہ از بامِ پنجہ گز افتی بزیر
بخیلِ تو انگر بدینار و سیم طلسمیست بالائے گنجے مقیم
ازان سالہا می بماند زرش کہ دارد طلسمے چنین بر سرش
بسنگِ اجل ناگہش بشکنند بآسودگی گنج قسمت کنند
پس از بردن و گرد کردن چہ سود بخور پیش از آن کت خورد کرمِ گور
سخنہائے سعدیؒ رسالست و پند بکار آیدت گر شوی کاربند
دریغست ازین روے برتافتن کزین روے دولت توان یافتن

حکایتِ احسانِ اندک و ثمرۂ آن بے نہایت

جوانے بدانگے کرم کردہ بود تمنائے پیرے برآوردہ بود
بجرمے گرفت آسمان ناگہش فرستاد سلطان بکشتن گہش
تماشا کنان بر در و کوے و بام تگاپوے ترکان و جوشِ عوام
چو دید اندر آشوب درویشِ پیر جوان را بدستِ خلائق اسیر

دلش بر جوان مردِ مسکین بخست — که بارے دل آورده بُودش بدست
برآورد زاری که سلطان بمُرد — جهان ماند و خوے پسندیده بُرد
بهم برهمی سود دستِ دریغ — شنیدند ترکانِ آهخته تیغ
بفریاد از ایشان برآمد خُروش — تبانچه زنان بر سر و روے و دوش
پیاده بسر تا درِ بارگاه — دویدند و بر تخت دیدند شاه
جوان از میان رفت و بُردند پیر — بگردن برِ تختِ سلطان اسیر
بهَولش بپرسید و هَیبت نمود — که مرگِ مَنت خواستن بر چه بُود
چو نیکست خُوے من و راستی — بدِ مَردُم آخِر چرا خواستی
برآورد پیرِ دلاور زبان — که اے حلقه در گوشِ حُکمت جهان
بقولِ دروغیکه سُلطان بمُرد — نَمُردی و بیچارهٔ جان ببُرد
مَلِک زین حِکایَت چنان برشگفت — که چیزش ببخشید و چیزے نگفت
وزین جانب اُفتان و خیزان جوان — همی رفت و بیچاره هر سُو دوان
یکے گفتش از چار سُوے قصاص — چه کردی که آمد بجانت خَلاص
بگوشش فرو گفت کاے هوشمند — بجانے و دانگے رهیدم ز بند
یکے تُخم در خاک از آن می نهد — که روزِ فرو ماندگی بر دهد
جوے باز دارد بلاے دُرُشت — عصائے ندیدی که عُوجے بکُشت
حدیثِ دُرُست آخر از مصطفاست — که بخشایش و خَیر دفعِ بلاست

عدو را نہ بینی درین بقعہ پاے — کہ بُو بکرِ سعد است کشور کشاے
بگیر اَے جہانے بروے تو شاد — جہانے کہ شادی بروے تو باد
کس از کس بدورِ تو بارے نبُرد — گُلے در چمن جَورِ خارے نبُرد
توئی سایۂ لُطفِ حق بر زمین — پیمبرؐ صفت رَحْمَتُہُ الْعَالَمِیْن
ترا قدر اگر کس نداند چہ غم — شبِ قدر را می ندانند ہم

حِکایَت در معنیِ ثمرۂ نیکوکاری

کسے دید صحراے محشر بخواب — مِسِ تَفتہ رُوے زمین ز آفتاب
ہمی بر فلک شد ز مَردُم خُروش — دماغ از تَپش می بر آمد بجوش
یکے شخص ازین جُملہ در سایۂ — بگردن بر از خُلد پیرایۂ
بپرسید کاے مجلس آراے مَرد — کہِ بُود اندرین مجلست پایمرد
رزے داشتم بر درِ خانہ گفت — بسایہ درش نیکمردے بخُفت
درین وقتِ نومیدی آن مردِ راست — گناہم ز دادارِ داوَر بخواست
کہ یارب برین بندہ بخشایشے — کزو دیدہ ام وقتے آسایشے
چہ گفتم چو حل کردم این راز را — بشارت خداوندِ شیراز را
کہ آفاق در سایۂ ہِمّتش — مُقیم اند بر سفرۂ نِعمتش
درختیست مردِ کَرَم بار دار — وزو بگذری ہَیزمِ کوہسار

حطب را اگر تیشه بر پے زنند | درخت برومندرا کے زنند
بسے پایدار آے درخت هنر | که هم میوه داری و هم سایه در

گفتار اندر هیبت ملوک و سیاست ملک

بگفتیم در باب احسان بسے | ولیکن نه شرطست با هر کسے
بخور مردم آزاررا خون و مال | که از مرغ بدکنده به پر و بال
کسے راکه با خواجه لشت جنگ | بدستش چرا میدهی چوب و سنگ
برانداز بیخیکه خار آورد | درختے بپرور که بار آورد
کسے را بده پایه مهتران | که برکهتران سر ندارد گران
ببخشاے بر هرکه او ظالمیست | که رحمت برو جور بر عالمیست
جهان سوزرا کشته بهتر چراغ | یکے به در آتش که خلقے بداغ
هر آنگه که بر دزد رحمت کنی | بباز وے خود کاروان میزنی
جفا پیشگان را بده سر بباد | ستم بر ستم پیشه عدل است و داد

گفتار در نیکه احسان با کسے که سزاوار احسان نباشد نشاید

شنیدم که مردے غم خانه خورد | که زنبور در سقف او لانه کرد
زنش گفت ازینان چه خواهی مکن | که مسکین پریشان شوند از وطن

بشد مردِ نادان برِ کارِ خویش — گرفتند یک روز زن را به نیش
زنِ بیخرد بر در و بام و کوے — همی کرد فریاد و میگفت شوے
بیامد ز دُکان سُوِ خانه مَرد — بران بیخرد زن بسے طیره کرد
مکُن رُوے بر مَردُم اے زن تُرُش — تو گفتی که زنبورِ مسکین مکُش
کسے با بدان نیکوئی چون کند — بدان را تحمُّل بد افزون کند
چو اندر سرے بینی آزارِ خَلق — بشمشیرِ تیزش بیازار حَلق
سگ آخر چه باشد که خوانش نهند — بفرماے تا اُستخوانش دِهند
چه نیکو زد است این مَثَل پیرِ دِه — ستورِ لگد زن گرانبار بِه
اگر نیکمردی نماید عَسَس — نیارد بشب خُفتن از دُزد کَس
نَیِ نیزه در حلقهٔ کارزار — بقیمت تر از نَیشکر صد هزار
نه هر کس سزاوار باشد بمال — یکے مال خواهد یکے گوشمال
چو گُربه نوازی کبوتر بَرَد — چو فربه کنی گرگ یُوسُفؑ دَرَد
بنائے که مُحکم ندارد اساس — بلندش مکن ور کنی زو هراس

گفتار در پیش بینی و عاقبت اندیشی

چه خوش گفت بهرامِ صحرا نشین — چو یکرانِ تَوسَن زدش بر زمین
دِگر اسپے از گَلّه باید گرفت — که گر سر کشد باز شاید گرفت

سرِ چشمہ شاید گرفتن بمیل — چو پُر شد نشاید گذشتن بہ پیل
بہ بند اَے پسر دجلہ گر آب کاست — کہ سودے ندارد چو سیلاب خاست
چو گرگِ خبیث آمد اندر کمند — بکُش ور نہ دِل برکن از گوسفند
از ابلیس ہرگز نیاید بجُود — نہ از بد گہر نیکوئی در وُجود
بد اندیش را جاے وفُرصت مَدِہ — عدو در چہ و دیو در شیشہ بِہ
مگو شاید این مار کُشتن بچوب — چو سر زیرِ سنگِ تو دارد بکوب
قلمزن کہ بد کرد باز یر دست — قلم بہتر اورا بشمشیر دست
مُدبّر کہ قانونِ بد می نہد — ترا می بَرَد تا بآتش دِہد
مگو مُلک را این مُدبّر بس است — مُدبّر مخوانش کہ مُدبِر کس است
سعید آورد قولِ سعدی بجاے — کہ توفیرِ ملکست وتدبیر وراے

باب سوم
در عشق
حکایت در معنیِ قدمِ دُرستِ مَردان

قضارا من و پیرے از ناریاب — رسیدیم در خاکِ مغرب بآب
مرا یک دِرَم بُود بر داشتند — بکشتی و درویش بگذاشتند

سیاہان براندند کشتی چو دود — کہ آن ناخدا ناخدا ترس بود
مرا گریہ آمد زتیمارِ جفت — بر آن گریہ قہقہہ بخندید و گفت
مخور غم برائے من اے پُر خرد — مرا آنکس آرد کہ کشتی برد
بگستر دسجادہ بر روئے آب — خیالست پنداشتم یا بخواب
ز مد ہوشیم دیدہ آن شب نخفت — نگہ بامدادان بمن کرد و گفت
عجب ماندی اے یار فرخندہ رائے — تُرا کشتی آورد و مارا خُدائے
چرا اہلِ صورت بدین نگروند — کہ ابدال در آب و آتش روند
نہ طفلے کز آتش ندارد خبر — نگہدارد و شش مادرِ مہرور
پس آنانکہ در وجد مستغرقند — چنین دان کہ منظورِ عینُ الحقند
نگہ دارد از تابِ آتش خلیلؑ — چو تابوتِ موسیٰؑ ز غرقابِ نیل
چو کودک بدستِ شناور براست — نترسد وگر دجلہ پہناور است
تو بر روئے دریا قدم چون زنی — چو مردان کہ بر خشک تر دامنی

گفتار در معنی فنائے موجودات باکبریائے باری عزّ اسمہٗ

رہِ عقل جز پیچ بر پیچ نیست — بر عارفان جز خدا ہیچ نیست
تو ان گفتن این با حقائق شناس — ولے خُردہ گیرند اہلِ قیاس
کہ پس آسمان و زمین چیستند — بنی آدم و دام و دد کیستند

پسندیدہ پرسیدی اے ہوشمند — بگویم گر آید جوابت پسند
کہ ہامون و دریا و کوہ و فلک — پری آدمی زاد و دیو و نمک
ہمہ ہرچہ ہستند از آن کمترند — کہ باہستیش نام ہستی برند
عظیمست پیشِ تو دریا بموج — بلندست گردونِ گردان باوج
ولے اہلِ صورت کجا پے برند — کہ اربابِ معنے بگملکے درند
کہ گر آفتابست یک ذرہ نیست — وگر ہفت دریاست یکقطرہ نیست
چو سلطانِ عزت علم برکشد — جہان سر بجیبِ عدم درکشد

حکایتِ گذشتنِ دہقان با پسر در لشکرِ سلطان

رئیسِ دہے با پسر در رہے — گذشتند بر قلبِ شاہنشہے
پسر چاوشان دید و تیغ و تبر — قباہاے اطلس کمرہاے زر
یلانِ کماندارِ نخچیر زن — غلامانِ ترکش کشِ تیرزن
یکے در برش پرنیانی قباہ — یکے بر سرش خسروانی کلاہ
پسر کان ہمہ شوکت و پایہ دید — پدر را بغایت فرومایہ دید
کہ حالش بگردید و رنگش بریخت — زہیبت بہ پیغولۂ در گریخت
پسر گفتش آخر بزرگِ دہی — بسرداری از سربزرگان مہی
چہ بودت کہ ببریدی از جان امید — بلرزیدی از بادِ دہشت چو بید

شبے گفت سالار فرماندہم ولے عزتم ہست تا در دہم
بزرگان از آن دہشت آلودہ اند کہ در بارگاہِ ملک بودہ اند
تو اے بیخبر ہمچنان در دہی کہ مرخویش را منصبے می نہی
نگفتند حرفے زبان آوران کہ سعدی نگوید مثالے بران

حکایتِ کرمِ شب تاب

مگر دیدہ باشی کہ در باغ وراغ بتابد بشب کرمکے چون چراغ
یکے گفتش اے مرغکِ شب فروز چہ بودت کہ بیرون نیائی بروز
ببین کاتشین کرمکِ خاک زاد جواب از سرِ روشنائی چہ داد
کہ من روز و شب جز بصحرا نیم ولے پیشِ خورشید پیدا نیم

حکایتِ دانشمند با تابکِ سعد بن زنگی غفر اللہ لہ

شنا گفت بر سعدِ زنگی کسے کہ بر تربتش باد رحمت بسے
درم داد و تشریف و بنواختش بقدرِ ہنر پایگاہ ساختش
چو اللہ و بس دید بر نقشِ زر بشورید و بر کند خلعت زبر
ز سوزش چنان شعلہ در جان گرفت کہ برجست و راہِ بیابان گرفت
یکے گفتش از ہمنشینانِ دشت چہ دیدی کہ حالت دگر گونہ گشت

تو اوّل زمین بوسه دادی سه جاے — نبایستے آخر زدن پشتِ پاے
بخندید کاوّل ز بیم و اُمید — همی لرزه بر تن فتادم چو بید
بآخر ز تمکینِ الله و بس — نه چیزم بچشم اندر آمد نه کس

بابِ ششم

در قناعت

خدا را ندانست و طاعت نکرد — که بر بخت و روزی قناعت نکرد
قناعت توانگر کند مرد را — خبر کن حریصِ جهان گرد را
سکونے بدست آور اے بے ثبات — که بر سنگِ گردان نروید نبات
مپرور تن ار مردِ راے و هشی — که او را چو می پروری می کشی
خردمند مردم هنر پرورند — که تن پروران از هنر لاغرند
کسے سیرتِ آدمی گوش کرد — که اوّل سگِ نفس خاموش کرد
خور و خواب تنها طریقِ دد است — برین بودن آئینِ نابخرد است
خنک نیکبختے که در گوشهٔ — بدست آرد از معرفت توشهٔ
بر آنان که شد سرِّ حق آشکار — نکردند باطل برو اختیار
ولیکن چو ظلمت نداند ز نور — چه دیدارِ دیوش چه رخسارِ حور

تو خود را از آن در چہ انداختی
کہ چہ را زرہ باز نشناختی

بر اوجِ فلک چون پرد جرّہ باز
کہ در شہپرش بستۂ سنگِ آز

گرش دامن از چنگِ شہوت رہا
کنی رفت تا سدرۃ المنتہیٰ

بکم کردن از عادتِ خویش خورد
تو ان خویشتن را ملک خوے کرد

کجا سیرِ وحشی رسد در ملک
نشاید پرید از ثرا تا فلک

نخست آدمی سیرتی پیشہ کن
پس آنگہ ملک خوئی اندیشہ کن

تو بر کرّۂ توسنی بر کمر
نگر تا نہ پیچد ز حکمِ تو سر

کہ گر پا لہنگ از کفت در گسیخت
تنِ خویشتن کشت و خونِ تو ریخت

باندازہ خور زاد اگر مردمی
چنین پر شکم آدمی یا خمی

درون جایِ ذکر است و قوت و نفس
تو پنداری از بہرِ نان است و بس

کجا ذکر گنجد کز انبارِ آز
بسختی نفس میکند پا دراز

ندارند تن پروران آگہی
کہ پر معدہ باشد ز حکمت تہی

دو چشم و شکم پر نگردد بہیچ
تہی بہتر این رودۂ بیچ بیچ

چو دو نرخ کہ سیرش کند از وقید
دگر بانگ دارد کہ ہل من مزید

ہمی میردت عیسیٰ از لاغری
تو در بندِ آنی کہ خر پروری

بدین اے فرومایہ دنیا مخر
جو خر با بخیلِ عیسیٰ مخر

مگر می ندانی کہ دد را دوام
نیندا خت جز حرصِ خوردن بدام

پلنگے کہ گردن کشد بر وحوش | بدام اُفتد از بہرِ خوردن چو موش
چو موش آنکہ نان و پنیرش خوری | بدامش در اُفتی و تیرش خوری

باب ہفتم

در تربیت

سخن در صلاحت و تدبیر و خوے | نہ در اسپ و میدان و چوگان و گوے
چہ باد شمنِ نفس ہمخانۂ | چہ در بندِ بیگارِ بیگانۂ
عنان باز پیچانِ نفس از حرام | بمردی ز رستم گذشتند و سام
کس از چون تو دشمن ندارد غمے | کہ با خویشتن بر نیائی ہمے
تو خود را چو کودک ادب کن بچوب | بگرزِ گران مغزِ مردم مکوب
وجودِ تو شہریست پُر نیک و بد | تو سلطان و دستورِ دانا خرد
ہمانا کہ دونانِ گردن فراز | درین شہر گیرند سودائے آز
رضا و ورع نیکنامانِ حر | ہوا و ہوس رہزنان کمیہ بر
چو سلطان عنایت کند با بدان | کجا ماند آسایشِ بخردان
ترا شہوت و حرص و کین و حسد | چو خون در رگانند و جان در جسد
گر این دشمنان تربیت یافتند | سر از حکم و رائے تو برتافتند

هوا و هوس را نماند ستیز — چو بینند سر پنجهٔ عقل تیز
نه بینی که شب دزد داو باش و خس — نگردند جائے که گردد عسس
رئیسے که دشمن ریاست نکرد — هم از دستِ دشمن ریاست نکرد
نخواهم درین نوع گفتن بسے — که حرفے بس ارکار بندد کسے

در اقتناعِ غیبت و بدگوئی

بد اندر حقِ مردمِ نیک و بد — مگو اے جوان مردِ صاحب خرد
که بد مرد را خصمِ خود میکنی — وگر نیک مرد است بد میکنی
ترا هر که گوید فلان کس بد است — یقین دان که در پوستینِ خود است
که فعلِ فلان را بباید بیان — وزین فعل بدمی ترا ود عیان
ببد گفتنِ خلق چون دم زدی — اگر راست گوئی سخن هم بدی
مرا پیرِ دانا بمرشد شهاب — دو اندرز فرمود بر روئے آب
یکے آنکه بر خویش خود بین مباش — دوم آنکه بر غیر بدبین مباش

حکایت

زبان کرد شخصے بغیبت دراز — بدو گفت داننده سرفراز
که یادِ کسان پیشِ من بد مکن — مرا بدگمان در حقِ خود مکن

گرفتم ز تمکینِ او کم نمود نخواهد بجاهِ تو اندر فزود

حکایت

کسے گفت و پنداشتم طیبت است که دُزدی بسامان تر از غیبت است
بدو گفتم اے یارِ آشفته هوش شگفت آید این داستانم بگوش
بنا راستی در چه بینی بهی که بر غیبتش مرتبت می نهی
بلے گفت دُزدان تهوّر کنند ببازوے مردی شکم پُر کنند
ز غیبت چه میخواهد آن سادهٔ مرد که دیوان سیه کرد و چیزے نخورد

حکایت

مرا در نظامیه ادرار بُود شب و روز تلقین و تکرار بُود
مر اُستاد را گفتم اے پُر خرد فُلان یار بر من حسد می برد
چو من دادِ معنے دهم در حدیث برآید بهم اندرونِ خبیث
شنید این سخن پیشواے ادب به تُندی برآشفت و گفت اے عجب
حسودی پسندت نیاید ز دوست ندانم که گفتت که غیبت نکوست

گر او راهِ دوزخ گرفت از خسی
ازین راهِ دیگر تو در وے رسی

باب ہشتم

در شکر

حکایت

جوانے سرازرائے مادر بتافت — دلِ دردمندش چو آذر بتافت
چو بیچارہ شد پیشش آورد عہد — کہ اے سست مہر و فراموش عہد
نہ گریان و درماندہ بودی و خرد — کہ شبہا ز دستِ تو خوابم نبرد
نہ در عہد نیروئے حالت نبود — مگس راندن از خود محالت نبود
تو آنی کز آن یک مگس رنجۂ — کہ امروز سالارِ سرپنجۂ
بجائے شوی باز در قعرِ گور — کہ نتوانی از خویشتن دفعِ مور
دگر دیدہ چون برفروزد چراغ — چو کرم لحد خورد پیرِ دماغ
چو پوشیدہ چشمی نہ بینی کہ راہ — نداند ہمی وقتِ رفتن ز چاہ
تو گر شکر کردی کہ با دیدۂ — وگر نہ تو ہم چشم پوشیدۂ
معلّم نیا موختت فہم و رائے — سرشت این صفت در وجودت خدائے

گرت منع کردے دلِ حق نیوش
حقت عینِ باطل نمودے بگوش

گفتار در صُنعِ باری در ترکیبِ خِلقتِ انسان

ببین تا یک انگشت از چند بند — بأقلیدسِ صُنع درہم فگند
پس آشفتگی باشد و اَبلہی — کہ انگشت بر حرفِ صُنعش نہی
تأمّل کُن از بہرِ رفتارِ مَرد — کہ چند اُستخوان پَے زدو وصل کرد
کہ بے گردشِ کعب و زانو و پای — نشاید قدم برگرفتن ز جای
از ان سجدہ بر آدمی سخت نیست — کہ در صُلبِ او مُہرہ یک لخت نیست
دو صد مُہرہ در یکدگر ساختست — کہ گِل مُہرۂ چون تو پرداختست
رگت در تن است اَے پسندیدہ خُوے — زمینے در و سی صد و شصت جُوے
بَصر در سر و فکر و رائے و تمیز — جوارِح بدل دِل بدانش عزیز
بہائم بروئے اندر اُفتادہ خوار — تو ہمچون اَلف بر قدَم مہا سوار
نگون کردہ ایشان سر از بہرِ خور — تو آری بعزّت خورش پیشِ سر
نزیبد ترا با چنین سروری — کہ سر جز بطاعت فرو آوری
ولیکن بدین صُورتِ دلپذیر — فرِ فتہ مَشو سیرتِ خُوب گیر
رہِ راست باید نہ بالائے راست — کہ کافر ہم از رُوئے صورت چو ماست
ترا آنکہ چشم و دہن داد و گوش — اگر عاقلی در خلافش مکوش
گرِفتم کہ دشمن نکوبی بسنگ — مکن بارے از جہل با دوست جنگ

خردمند طبعانِ منّت شناس بدوزند نعمت بمیخِ سپاس

گفتار در نظر در صُنعِ باری تعالےٰ

شب از بہرِ آسایشِ نشست و روز مہ روشن و مہرِ گیتی فروز
صبا از برائے تو فرّاش وار همی گسترانند بساطِ بہار
اگر باد و برفست و باران و میغ ابر وگر رعد چوگان زند برق تیغ
ہمہ کاردارانِ فرمانبرند که تخمِ تو در خاک می پرورند
وگر تشنہ مانی ز سختی مجوش که سقائے ابر آبت آرد بدوش
ز خاک آورد رنگ و بوئے و طعام تماشاگہِ دیدہ و معدہ و کام
عسل دادت از نحل و نحل از ہوا رطب دادت از نخل و نخل از نوا
ہمہ نخلبندان بخایند دست ز حیرت که نخلے چنین کس نہ بست
خور و ماہ و پروین برائے تو اند قنادیلِ سقفِ سرائے تو اند
ز خارت گل آورد و از نافہ مشک زر از کان و برگِ تر از چوبِ خشک
بدستِ خودت چشم و ابرو نگاشت که محرم با غیار نتوان گذاشت
تو ناکہ آن نازنین پرورد بالوانِ نعمت چنین پرورد
بجان گفت باید نفس بر نفس که شکرش نہ کارِ زبانست و بس
خدایا دلم خون شد و دیدہ ریش که می بینم انعامت از گفت بیش

* نگویم دد و دام و مور و سمک — که فوجِ ملائک بر آوجِ فلک
ق
همنوزت سپاس اند کے گفته اند — ز بیور هزاران یکے گفته اند
برو سعدیا دست و دفتر بشوے — براهے که پایان ندارد مپوے

گفتار در سابقهٔ حکمِ ازل و توفیقِ خیر

سخنست او ارادت بدل در نهاد — پس این بنده بر آستان سر نهاد
گر از حق نه توفیقِ خیرے رسد — کے از بنده خیرے بغیرے رسد
زبان را چه بینی که اقرار داد — ببین تا زبان را که گفتار داد
درِ معرفت دیدهٔ آدمیست — که بگشاده بر آسمان و زمیست
کیت فهم بودے نشیب و فراز — گر این در نکردے بروے تو باز
سر آورد و دست از عدم در وجود — درین جود بنهاد و در وے سجود
وگر نه کے از دست جود آمدے — محال است کز سر سجود آمدے
بحکمت زبان داد و گوش آفرید — که باشند صندوقِ دل را کلید
اگر نه زبان قصه برداشتے — کس از سرِّ دل کے خبر داشتے
وگر نیستے سعیِ جاسوسِ گوش — خبر کے رسیدے بسلطانِ هوش
مرا لفظِ شیرینِ خوانده داد — ترا سمعِ دراکِ دانده داد
مدام این دو چون حاجیان بردرند — ز سلطان بسلطان خبر می برند

چہ اندیشی از خود کہ فعلم نکوست | از آن در نگہ کن کہ تقدیر اوست
بر د بوستانبان بایوانِ شاہ | بہ تحفہ ثمر ہم ز بستانِ شاہ

باب نہم
در توبہ

بیا اے کہ عمرت بہفتاد رفت | مگر خفتہ بودی کہ بر باد رفت
ہمہ برگِ بودن ہمی ساختی | بتدبیرِ رفتن نپرداختی
قیامت کہ بازارِ مینو نہند | منازل باعمالِ نیکو دہند
بضاعت بچند انکہ آری بری | وگر مفلسی شرمساری بری
کہ بازار چند انکہ آگندہ تر | تہیدست را دل پراگندہ تر
ز پنجہ درم پنج اگر کم شود | دلت ریشِ سر پنجۂ غم شود
چو پنجاہ سالت برون شد ز دست | غنیمت شمر پنج روزیکہ ہست
اگر مردہ مسکین زبان داشتے | بفریاد و زاری فغان داشتے
کہ اے زندہ چون ہستت امکانِ گفت | لب از ذکر چون مردہ برہم مخفت

چو ما را بغفلت بشد روزگار
تو بارے دمے چند فرصت شمار

حکایت

کُهَن سالے آمد بنزدِ طبیب ز نالیدنش تا بمردن قریب

که دستم برگ بر نِه اَے نیک راے که پایم همی بر نیاید ز جاے

بدان ماند این قامتِ خُفته ام که گوئی بگِل در فرو رفته ام

بدو گفت دست از جهان برگسل که پایت قیامت برآید ز گِل

اگر در جوانی زدی دست و پاے در اَیّامِ پیری بَهُش باش و راے

چو دورانِ عُمر از چِهل برگذشت مزن دست و پا کابَت از سر گذشت

نِشاط آنگه از من رمیدن گرفت که شامم سفیده دمیدن گرفت

بباید هَوَس کردن از سر بدر که دَورِ هَوَس بازی آمد بسر

بسبزی کجا تازه گردد دِلم که سبزی بخواهد دمید از گِلم

تَفَرُّج کنان در هَوا و هَوَس گذشتیم بر خاکِ بسیار کس

کسانیکه دیگر بَغَیب اندراند بیایند و بر خاکِ ما بگذرند

دِریغا که فصلِ جوانی برفت بلَهو و لَعِب زندگانی برفت

دِریغا چنان رُوح پرور زمان که بگذشت بر ما چو برقِ یَمان

ز سَوداے آن پوشم و این خورم نپرداختم تا غمِ دین خورم

دِریغا که مشغولِ باطِل شدیم ز حق دُور ماندیم و غافِل شدیم

چہ خوش گفت باکودک آموزگار کہ کارے نکردیم و شد روزگار

گفتار اندر غنیمت شمردنِ قوّتِ جوانی پیش از ضعفِ پیری

جوانا رہِ طاعت امروز گیر کہ فردا جوانی نیاید زپیر
فراغِ دلت ہست و نیروے تن چو میدان فراخست گوئے بزن
من این روز را قدر نشناختم بدانستم اکنون کہ در باختم
قضا روزگارے زمن دور بود کہ ہر روزے از وے شبِ قدر بود
چہ کوشش کند پیر خر زیر بار تو میرو کہ بر بادپائی سوار
شکستہ قدح گر ببندند چست نیاورد خواہد بہائے درست
کنون کو فتادت بغفلت زدست طریقے ندارد بجز باز بست
کہ گفتت بجیحون در انداز تن چو اُفتادۂ دست و پائے بزن
بغفلت بدادی زدست آبِ پاک چہ چارہ کنون جز تیمّم بخاک
چو از چابکان در دویدن گرو نبردی ہم اُفتان و خیزان برو
گر آن بادپایان برفتند تیز تو بیدست و پائے از نشستن بخیز

موعظت و پند

خبرداری از استخوانی قفس کہ جانِ تو مرغست و نامش نفس

چو مرغ از قفس رفت و بگسست قید — دگر ره نگردد بسعیِ تو صید
نگهدار فرصت که عالم دمیست — دمے پیشِ دانا به از عالمیست
سکندر که بر عالمے حکم داشت — در آن دم که بگذشت عالم گذاشت
میسّر نبودش کز و عالمے — ستانند و مهلت دهندش دمے
برفتند و هر کس درود آنچه کشت — نماند بجز نامِ نیکو و زشت
چرا دل برین کار و انگه نهیم — که یاران برفتند و ما برهیم
پس از ما همین گل دهد بوستان — نشینند با یکدگر دوستان
دل اندر دلِ آرامِ دنیا مبند — که ننشست با کس که دل برنکند
چو در خاکدانِ لحد خفت مرد — قیامت بیفشاند از روے گرد
سر از جیبِ غفلت برآور کنون — که فردا نخاند بحسرت نگون
نه چون خواهی آمد بشیراز در — سر و تن بشوئی ز گردِ سفر
پس اے خاکسارِ گنه غم مخور — سفر کرد خواهی بشهرِ غریب

بران از دو سر چشمهٔ دیده جوے
در آلایشے دامنی از خود بشوے

بابِ دہم
در مناجات

بیا تا برآریم دستے زدل — کہ نتواں برآورد فردا ز گل
بفصلِ خزاں در نہ بینی درخت — کہ بے برگ ماند ز سرمائے سخت
برآرد ہتی دستہائے نیاز — ز رحمت نگردد ہتی دست باز
ق
مپندار ازیں در کہ ہرگز نہ بست — کہ نومید گردد برآوردہ دست
ہمہ طاعت آرند و مسکین نیاز — بیا تا بدرگاہِ مسکین نواز
ق
چو شاخِ برہنہ برآریم دست — کہ بے برگ ازیں بیش نتواں نشست
خداوندگارا نظر کن بجود — کہ جرم آمد از بندگاں در وجود
گناہ آید از بندۂ خاکسار — بامّیدِ عفوِ خداوندگار
کریما بر زقِ تو پروردہ ایم — بانعام و لطفِ تو خو کردہ ایم
گدا چون کرم بیند و لطف و ناز — نگردد ز دنبالِ بخشندہ باز
چو ما را بدنیا تو کردی عزیز — بعقبیٰ ہمین چشم داریم نیز
عزیزی و خواری تو بختی و بس — عزیزِ تو خواری نہ بیند ز کس
خدایا بعزّت کہ خوارم مکن — بذلِّ گنہ شرمسارم مکن

مُسلّط مکن چون منے بر سرم | ز دستِ تو بہ گر عُقوبت برم
بگیتی بتر زین نباشد بدے | جفا بُردن از دستِ ہمچون خودے

مرا شرمساری ز روئے تو بس | دگر شرمسارم مکن پیشِ کس
گرم بر سر اُفتد ز تو سایۂ | سپہرم بُود کمترین پایۂ
اگر تاج بخشی سر افرازدم | تو بردار تا کس نیندازدم

حِکایت

تنم می بلرزد چو یاد آورم | مُناجاتِ شوریدۂ در حرم
کہ میگفت با حق بزاری بسے | میفگن کہ دستم نگیرد کسے
بلُطفم بخوان یا بِران از درم | ندارد بجز آستانت سرم
تو دانی کہ مسکین و بیچارہ ام | فرو ماندہ بالنفسِ اَمّارہ ام
نمی تازد این نفسِ سرکش چنان | کہ عقلش تواند گرفتن عنان
کہ با نفس و شیطان برآید بزور | نبَردِ پلنگان نیاید زمور
بمردانِ راہت کہ راہے بدہ | وزین دشمنانم پناہے بدہ
خدایا بذاتِ خداوندیت | باوصافِ بیمثل و مانندیت
بلبّیکِ حُجّاجِ بیتُ الحرام | بمدفُونِ یثرب علیہِ السّلام
بتکبیرِ مردانِ شمشیر زن | کہ مردِ وغا را شمارند زن
بطاعاتِ پیرانِ آراستہ | بصدقِ جوانانِ نو خاستہ

که ما را دران ورطهٔ یک نفس — ز ننگِ دو گفتن بفریاد رس
اُمید است از آنان که طاعت کُنند — که بے طاعتان را شفاعت کُنند
بپاکان کز آلایشم دُور دار — وگر زَلّتے رفت مَعذُور دار
به پیرانِ پُشت از عبادت دوتا — ز شرمِ گنه دیده بر پُشتِ پا
که چشمم ز رُوے سعادت مبند — زبانم بوقتِ شهادت مبند
چراغِ یقینم فرا راه دار — ز بد کردنم دست کوتاه دار
بگردان ز نادیدنی دیده ام — مَدِه دست بر ناپسندیده ام
من آن ذَرّه ام در هواے تو نیست — وُجُود و عَدَم در ظلامم یکیست
ز خورشیدِ لُطفت شُعاعے بَسَم — که جُز در شُعاعت نه بیند کَسَم
بدے را نگه کن که بهتر کَس است — گدا را ز شاه اِلتفاتے بس است
مرا گر بگیری بانصاف و داد — بنالم که عَفوَت نه این وعده داد
خدایا بذِلّت مَران از درم — که صورت نه بندد درِ دیگرم
ور از جَهل غائِب شدم روز چند — کُنُون کامدم در بُرُویَم مبند
چه عُذر آرم از ننگِ تر دامنی — مگر عجز پیش آورم کاے غنی
فقیرم بجُرمِ گناهم مگیر — ق غنی را ترحُّم بُوَد بر فقیر
چرا باید از ضُعفِ حالم گریست — اگر من ضعیفم پناهم قویست

ریڈر ریڈنگ

عیارِ دانش

سپاسِ ازل و ابد خداوندے را کہ کران تا کران از آشکار و نہان پرتوِ آفتابِ عالمتابِ جمالِ اوست و زبانِ جمیعِ ذرّاتِ ہستی و موجوداتِ بلندی و پستی گویا بذکرِ جلالِ او "سنگ و گیا را کہ تو بینی خموش۔ غلغلِ شان رفتہ فلک را بگوش" ۔ برگزیدگانِ الٰہی را کہ صدر نشینانِ بارگاہِ آفرینش و پیشروانِ شاہراہِ دانش و بینش اند آفرین باد کہ دربارگاہِ کبریا دفترِ دانائی خود را بآبِ نسیان شستہ خط بنادانی سپردند و ورقِ سخن پردازی گردانیدہ زبانِ بیزبانی کشادند۔

مثنوی

درین بستان زبان باید دروکرد — خموشی را بحیرت پیش رو کرد
زبان حرفش نیارد در شمارہ — سخن برتر بود زین گوشت پارہ
بحرفش گرچہ یکچندے فرو رفت — قلم را سر مہ آخر در گلو رفت

بر دانش پذیرانِ نکتہ رس و روشن ضمیرانِ صبح نفس پوشیدہ نماند کہ در زمانِ پیشین حکیمِ بید پاے برہمن بفرمودۂ رائے دابشلیم ہندی کہ فرمانروائی بعضے از ولایاتِ ہندوستان داشت کتابِ کلیلہ و دمنہ کہ بزبانِ ہندی کرتک دمنک گویند تصنیف کردہ بُود و چون نظرِ دوربینِ رائے دابشلیم دریافتہ بُود کہ دلہا را ہمہ وقت بشنیدنِ سخنانِ حکمت میل نمیباشد و طبیعتہا با فسانہ شنیدن توجہ تمام دارد از دانائے مذکور خواستہ بُود کہ پندِ دانایانِ پیشین کہ بتر از وے دانش سنجیدہ باشد لباسِ افسانہ پوشانیدہ از زبانِ بے زبانان ادا نماید تا از غرض پاک شدہ در ہمہ اوقات چہ در زمانِ خوشحالی و چہ در ہنگامِ بے پروبالی از خواندنِ این کتاب سیری بہم نرسد و ملالے نشود۔

الحق این کتاب یادگاریست بادشاہانِ بزرگ را در قواعدِ جہانداری و فہرستے است جہانبانانِ والا را در ضابطہاے مردم شناسی و رعیت پروری۔ بہارِ عارضِ حسنش دل و جان تازہ میدارد۔ برنگ اصحابِ صورت را بیوارِ بابِ معنیٰ را۔ و بادشاہانِ ہندوستان این پند نامۂ دانش را از نظرِ نااہلان پوشیدہ داشتہ ہموارہ در امورِ ملکی و مالی دستور العملِ خود میدانستند و فرمانروایانِ اطرافِ عالم آوازۂ

این را شنیدہ جویاے آن میبودند و حکایت میکنند کہ یکے از برہمنانِ ہندوستان را پُرسیدند کہ از یُونان زمین مشہور است کہ بجانبِ ہندوستان کوہہا باشد کہ در آنجا دارُو ہا رویدکہ مُردہ بدان زِندہ شود۔ این سخن راست است و روشِ بدست آوردنِ آن چونست؟ برہمن گفت این سخن راست است لیکن رمزِ دانایانِ پیشینِ ماست چہ از کوہہا دانایان خواستہ اند و از وارد ہا سخنانِ حکمت و از مُردہ نادانان کہ بوسیلۂ دانشہا بزندگانیِ جاوید میرسند و این سخنان را دانایانِ ہند فراہم آوردہ کتابے ساختہ اند کہ نامِ او **کلیلہ و دمنہ** است و در خزائنِ بادشاہان میباشد۔ از انجا بدست توان آورد اما بسعیِ بسیار تا آنکہ **نوشیروان** راشوقے تمام بدیدنِ این کتابِ شریف پدید آمد و **پزرویہ** طبیب را کہ بدانش و تدبیر یگانۂ روزگار بُود بہندوستان فرستاد و حکیمِ مذکور بہند آمد و مُدّتے مدید در بہم رسانیدنِ این کتاب انواعِ حیلہ ہا و وسیلہ ہا برانگیختہ این کتاب را از زبانِ ہندی بہ پہلوی درآوردہ تحفۂ مجلسِ عالیِ نوشیروان ساخت و بوسیلۂ این خدمت شرفِ تحسین و احسان یافتہ کامیاب شد و نوشیروان از مطالعۂ آن خوشدل و شگفتہ خاطر شدہ مدارِ مہماتِ مُلکی و مالی را بر ضابطہاے این کتاب نہاد۔

ابوالمعالی نصراللہ مستوفی مترجم **کلیلہ و دمنہ** از ابنِ مقفع

روایت میکند کہ بادشاہِ عادل نوشیروان کہ از شعاعِ عقل و نورِ عدل نصیبے تمام داشت و ہمت در پیدا کردنِ سر و بُنِ ہر علمے صرف میکرد شنید کہ در خزائنِ رایانِ ہندوستان کتابیست کہ حکما بزبانِ بیزبانان وضع کردہ اند و حکمت را بلباسِ ظرافت در آوردہ۔ بادشاہان را در آدابِ مُلکرانی کارنامہ ایست۔ **نوشیروان** را شوقے در دل پدید آمد۔ بکاردانانِ ولایت فرمود کہ دانشورے باید طلبید کہ زبانِ فارسی و ہندی داند و بچستیِ طبیعت و درستیِ زبان آراستہ باشد۔ زمانے دراز جُست و جُوے کردند۔ **پزرویہ** نام جوانے یافتند کہ بغایت ذوفنون بُود و ادراکِ بلند داشت و از فضائلِ دیگر در طب شہرتے تمام یافتہ بُود۔ پیشِ **نوشیروان** حاضر ساختند۔ فرمود کہ ترا بعد از چندین تگاپو یافتہ ام و بکارے بزرگ می فرستم چہ احوالِ دانش و بینشِ تو معلوم شدہ و شوقِ طلبِ علم و کسبِ ہُنر داری۔ میگویند کہ در ہندوستان چنین نادر کتابیست کہ بادشاہانِ آنجا بدستورِ آن حکمرانی میکنند۔ میخواہم کہ بدین دیار نقل کُنند۔ باید کہ آن دانشور کمرِ عزیمت بسیرِ آن ولایت ببندد و بہر گونہ کوششے کہ تواند آن کتاب را با کتابہاے دیگر کہ رقمزدۂ کلکِ حکمت باشد بدست آوردہ ارمغانے سازد۔

پزرویہ سعادتِ خود دانستہ قبولِ این خدمت کرد و بساعتِ سعید

روان شد۔ پنجاہ ہمیانِ زر کہ در ہر یکے دہ ہزار دینار بُود ہمراہِ او دادند و سرانِ لشکر و بزرگانِ مُلک برسانیدن رفتند و بزرویہ بانشاطِ تمام قدم در راہ نہاد و بعد از چندین سرگذشت بہندوستان رسید و گرد درگاہِ بادشاہ می برآمد و بہ مجلسِ دانشمندان و کاردانان میگشت و از حالِ نزدیکان راے و دانایانِ مُلک پُرسید و بہر یکے فرامینمود کہ برائے طلبِ علمِ غُربت اختیار کردہ ام و بشاگردی آمدہ ام اگرچہ از ہر علم بہرہ داشت خود را نادان ساختہ ظاہر میشد و دوستان و رفیقان میگرفت و ہر یکے را می آزمود تا آنکہ یکے را اختیار کرد کہ در دانش ممتاز بُود و شناخت کہ اگر کلیدِ این راز بدستِ او دہد ہر آئینہ قفلِ مقصود بکشاید۔ قواعدِ دوستی براو اُستوار کردہ روزے گفت اَے برادرِ گرامی مقصودِ گرامیِ خود تا غایت از تو پوشیدہ داشتہ ام و دانا را اشارتے کافیست۔

برہمنِ کاردان گفت کہ ہمچنین است کہ تو اگرچہ مقصود پنہان داشتۂ امّا من دریافتہ ام۔ چون خود در سخن باز کردی مُرادِ تو باز گویم۔ ظاہر است کہ تو آمدۂ کہ خزائنِ اسرارِ حکمت را از ولایتِ ما ببری و بادشاہِ خود را بگنجِ حکمت توانگر دل سازی و بنائے کار بر فریب نہادہ بودی و من حیرانِ کارِ تو بُودم و انتظار می بُردم کہ مگر در میانِ سخنان حرفیکہ از مقصود یاد دہد از تو سر زند۔ ہرگز اتفاق نیفتاد و ازین ہشیاری و بیداردلی

تو اعتقادِ من بتو افزود کہ کسے در حینِ غربت با قومے بسر بَرَد کہ یاور را شناسد و نہ او بر عادت و اخلاقِ ایشان وقوفے دارد و چندین احتیاط و نگاہ داشت نماید۔ مَردُمِ دانا را بہشت خصلت توان شناخت۔ اوّل بُردباری۔ دُوم خویشتن شناسی و نگاہداشتنِ اندازۂ خود۔ سوم فرمانبرداری بادشاہان و طلبِ رضائے ایشان۔ چہارم شناختنِ جائے راز کردن و دانستنِ آنکہ محرمِ اسرار کہ تواند بُود۔ پنجم پنہان داشتنِ رازِ خود و رازِ دیگران و درین مبالغہ نمودن۔ ششم بر درگاہِ سلطان دلہائے اربابِ دولت بسخنِ نیکو بدست آوردن۔ ہفتم بر زبانِ خویش قادر بُودن و سخن بقدرِ حاجت گفتن۔ ہشتم در مجلس خاموش بُودن و از اظہارِ چیزے کہ نپسندند یا بپشیمانی کشد پرہیز نمودن۔ ہر کہ این صفات دارد بر حاجتِ خود فیروز شود و این معانی در تو جمع است لیکن معلوم است کہ دوستیِ تو با من غرض آلودہ بود اما کسیکہ چندین صفت داشتہ باشد اگر رضا جوئیِ او نکنند از خرد دُور است۔ ہرچند ازین آرزو ہراسے تمام بر من زور کردہ کہ کارے خطرناک رو نمودہ مبادا بہ رائے ہند رسانند و سر درین کار نہم۔

بزرویہ چون دید کہ بسواد خوانیِ پیشانی سرِّ پوشیدۂ او را دریافتہ است سر در پیش افگندہ گفت کہ من اعتماد بر بزرگی و دانائی و غریب پرستیِ تو کردہ این راز را در میان آوردہ بُودم تو خود بیک اشارت بر ہمگیِ اسرارِ خاطر

واقف شدی و مرا از شرحِ آن بے نیاز گردانیدی۔ اُمیدِ من از دوستیِ تو ہمین بُود و خردمند اگر بقلعہ پناہ بَرَد یا بجاے اُستوار التجا آورد از بلا ایمن خواہد بُود۔

برہمن گفت آرے راست میگوئی۔ ہیچ چیزے نزد خردمندان از دوستی برتر نیست۔ اگر در محبّت جان و مال رود ہنوز کم است امّا نگاہداشتِ رازِ دوستی اصلِ کار است۔

بزرویہ گفت راست میفرمائی امّا میدانی کہ من غریبم و محرمے دیگر ندارم و اعتماد بر کرم تو کردم و اُمید وارم کہ از نیک نہادیے کہ واری مرا باین آرزو برسانی و میدانی کہ فاش کردنِ این راز از من ممکن نیست لیکن تو از آشنایان و نزدیکانِ خود می اندیشی کہ اگر اطّلاع یابند ترا بخشمِ سلطان در اندازند۔

برہمن طرزِ سخنِ **بزرویہ** را پسندید و پنہانی آن کتاب را باکتابہاے دیگر باو سپرد۔

بزرویہ باہراسِ تمام سرگرمِ نوشتنِ آن شد و ازین کتاب و کتابہاے دیگر نقلے گرفت و معتمدے نزدیکِ **نوشیروان** فرستاد و از صورتِ حال و نویدِ مقصود آگاہ ساخت۔ **نوشیروان** ازین مُژدۂ مُراد شادمان شد و خواست کہ زود تر رسد۔ ہمان روز فرمان فرستاد

باین مضمون کہ در آمدن و آوردنِ مقصود اہتمام باید نمود و قوی دل و فراخ اُمید روے بدرگاہِ ما باید نہاد و آن کتاب را عزیز باید داشت کہ خاطر بآن نگرانست و تدبیر بیرون آوردن بمشورتِ عقل نماید کہ خداے تعالیٰ بندگانِ عاقل را دوست دارد و نگاہبانیِ ایشان کند۔ و فرمانرا مُہر کردہ بقاصد سپردند و تاکید نمودند کہ از شاہراہ یکسو شدہ بشتابد تا از دستِ دشمنان ایمن ماند۔

چون فرمان بہ **بزرویہ** رسید قدم در راہ نہاد۔ چون بسرحدِّ ولایتِ خاصان **نوشیروان** رسید خبر کردند۔ حاجبانِ درگاہ را باستقبالِ او فرستاد و بعزّتے ہرچہ تمامتر آوردند۔

بادشاہانہ بزرویہ زمینِ بوس و بندگی بجا آوردہ بنوازشہاے بادشاہی سرفراز شد۔

نوشیروان فرمود کہ خدمتے شایستہ بجا آوردہ۔ آفرین بر تو باد۔ چون از گردِ راہ رسیدہ بُود و رنجِ سفر کشیدہ فرمود کہ تا یک ہفتہ آسایش کند و بعد ازان بدرگاہ حاضر گردد۔ روزِ ہفتم مجلسے عالی ساخت و دانایانِ ولایت را طلبید و بزرویہ را بخواند و اشارت فرمود کہ مضمونِ این کتاب بگوشِ حاضرانِ مجلس گذراند۔ چون بخواند ہمگنان حیران شدند و بپروردگار کہ اینچنین دولتے کرامت فرمود شکرہا بجا آوردند و بزرویہ را آفرینہا گفتند۔

نوشیروان حکم کرد کہ درہائے خزائن بکشایند و بزرویہ را امر فرمود و سوگند داد کہ بے ملاحظہ باید درآید و چندانکہ مُراد باشد از زر و جواہر بردارد۔

بزرویہ سر بر زمین نہاد و روے بر خاک مالید و گفت کہ عنایتِ بادشاہی مرا از مال بے نیاز ساختہ است امّا ن چون سوگند درمیانست خلعتے از جامہ خانۂ خاص میگیرم و آنگاہ بر زبان راند کہ اگر من درین خدمت محنتے کشیدم و در اُمید و بیم روزگار گذراندم و عمر بر اُمیدِ رضاے بادشاہی گذشت بدستِ بندگانِ اخلاص و کوشش است و کشایشِ کار بیاریِ بخت و اقبالِ بادشاہ است۔ لیکن حاجتے دارم کہ نزدیکِ لطفناے بادشاہی قدرے ندارد اگر آن حاجت روا گردد مرا بزرگیِ ظاہر و باطن بہم پیوستہ باشد۔

نوشیروان فرمود کہ ہر حاجتے کہ ازان بزرگتر نباشد بخواہ کہ بدرگاہِ ما مقبول است۔

بزرویہ بعرض رسانید کہ اگر بزرجمہر را کہ بہ ترتیب دادنِ این ترجمہ مامور شدہ است حکم شود کہ درین کتاب بابے جدا از احوالِ من نویسد و دران باب از صناعت و نسبت و مذہبِ من درج کند و آن باب را محلے کہ رایِ گیتی نماے بادشاہ خواہد

تعیّن فرماید تا این شرفِ بندہ در روزگار باقی ماند و آوازۂ نیکنامیِ بادشاہ ہمہ جا برسد۔

نوشیروان و حاضرانِ مجلس تعجب نمودند و بر ہمتِ بلند و عقلِ کاملِ **بزرویہ** تحسین کردند و باتّفاق گفتند کہ او را این مرتبہ ہست ۔ آنگاہ نوشیروان بزرجمہر را طلبیدہ فرمود کہ پایۂ اخلاص و خدمتِ بزرویہ دانستۂ و میدانی کہ چہ خطر ہا در کارِ ما گذرانیدہ ۔ خواستیم کہ از زر و جواہر باو چندان انعام کنیم کہ آرزوئے در دلِ او نماند ۔ از ہمتے کہ داشت قبول نکرد و التماس نمود کہ درین کتاب بنامِ او باب جُدا نوشتہ شود کہ تمامیِ احوالِ او از ولادت تا این ساعت کہ دولتِ ملازمت مارا دریافتہ است نگاہ داشتہ آید ۔ ما این آرزوئے او را در حیّزِ قبول دادیم ۔ باید کہ این باب را بخوشترین وجہے نوشتہ در اوّل کتاب درج کند ۔

بزرویہ سجدۂ شکر بجا آورد و دعاے دولت بر زبان راند ۔ بزرجمہر این باب را بترتیبِ لائق نوشتہ در روز بارِ عام بحضورِ بزرویہ و تمامیِ اہلِ مملکت خواند ۔ جمیع اہلِ دانش بر کلامِ بزرجمہر آفرین گفتند ۔ و **نوشیروان** صلۂ گران عنایت فرمود ۔

بزرویہ زمین بوس کردہ شکرِ عنایتہاے **نوشیروان** بجا آورد و گفت ایزد تعالیٰ بادشاہ را ہمیشہ دوستکام دارد کہ بتوجّہِ عالیِ او من

مسکین این خدمت بجا آوردم و براہِ رضاے او رفتہ باین آبرو رسیدم۔
و چون این کتاب را بخوانند و بشناسند کہ فرمانبرداریِ بادشاہان بہترینِ
عبادتہاست و شریف آنکس تواند بود کہ خسروانِ روزگار او را منظورِ
نظرِ عنایت گردانند و در اقرانِ خود امتیاز بخشند۔

الغرض حکماے فارس این کتابِ عجیب را نقلہا برگرفتند و در
نگاہداشتِ آن از چشمِ اغیار مبالغۂ تمامتر مینمودند و بعد از زمانِ نوشیروان
و سائرِ مُلوکِ عجم نیز در تعظیم و در پنہان داشتنِ این کتابِ بدیع سَعْی
مینمودند تا آنکہ نوبتِ خلافت بہ ابُوجعفر منصور دوانقی کہ خلیفۂ دُوُم
عبّاسیان است رسید۔ خلیفہ بسعیِ تمام نسخۂ کلیلہ و دمنہ را کہ بزبانِ
پہلوی ترتیب یافتہ بُود بدست آوردہ امام ابوالحسن عَبدُاللہ ابنِ مقفع را
کہ سرآمدِ سخنورانِ عہد بُود فرمود کہ آن کتاب را از پہلوی بعربی ترجمہ کرد۔
و دائم در پیشِ نظر داشتہ بناے کارخانۂ سلطنت را موافقِ آن مینمود تا
آنکہ ابوالحسن نصر بن احمد سامانی فرمود کہ از زبانِ عربی بزبانِ فارسی
آوردند و رودکی بفرمودۂ سلطان محمود غازی او را در رشتۂ نظم کشید
و بارِ دیگر باشارتِ بہرام شاہ بن سلطان مسعود کہ از اولادِ سلطان
محمود غازی غزنویست نسخۂ عربیِ کلیلہ و دمنہ کہ ابن مقفع فراہم آوردہ بود
ابوالمعالی نصراللہ مستوفی ترجمہ نمودہ و کلیلہ و دمنہ کہ الحال مشہور است

غریب

آنست و چون این کتاب اشعارِ عربی و لغاتِ مشکل داشت مولانا حُسین واعظ باشارت امیر شیخ احمد سُہیلی کہ مُہر دارِ سلطانِ کامگار سلطان حُسین میرزا بُود آن کتاب را روشن تر ازان ترتیب دادہ انوارِ سُہیلی نام نہاد۔

وچون نظرِ کیمیا اثرِ جہانبانی۔ خلیفۃ الزّمانی۔ گوہرِ تاجِ بادشاہان۔ قبلہ گاہِ خدا آگاہان۔ چراغِ شبستانِ عالَم۔ فروغِ دُودمانِ آدم۔ والانشان۔ مسند نشین۔ نُصرت قران۔ عدالت قرین۔ خاتمِ نگینِ دولت و فرمانروائی۔ جوہرِ شمشیرِ کشور کشائی۔ عنوانِ مثالِ بیمثالی۔ طغرا طرازِ منشورِ ذوالجلالی۔ پردہ براندازِ اسرارِ غیبی۔ چہرہ کشائے صورتِ لاریبی۔ محرمِ خلوتخانۂ شہود۔ بندۂ یگانۂ معبود۔ باریک بینِ دقائقِ موشگافی۔ صاحبِ عیارِ جواہرِ صرافی۔ نقشبندِ بدائعِ خیال۔ عقدہ کشائے براقعِ جمال۔ رنگ آمیزِ ایوانِ معانی۔ بزم افروزِ جہانِ نکتہ دانی۔ مجموعۂ نقشبندانِ فہم و خرد۔ کارنامۂ صنعت گرانِ ازل و ابد۔ ناظمِ آدابِ شہنشاہی۔ قاسمِ ارزاقِ بندگانِ الٰہی۔ ضامنِ ودائعِ آمال و امانی۔ گرہ کشائے کشورِ خردمندی۔ کلید دارِ خزائنِ خداوندی۔ آرام دہِ عرصۂ زمین و زمان۔ انتظام بخشِ عالمِ کون و مکان۔ سلطانِ عادل۔ برہانِ کامل۔ دلیلِ قاطعِ خدا دانی۔ حُجّتِ واضحِ رحمتِ رحمانی۔ قافلہ سالارِ راہِ حقیقی و مجازی۔

ابوالفتح جلالُ الدین اکبر بادشاہِ غازی کہ سایۂ سلطنت و خلافت
و ظلِّ لوائے عدالت و رافتِ او بر مفارقِ ثابت قدمانِ درگاہِ سعادت
و گرمروانِ شاہراہِ ارادت مبسوط و ممدود باد برین کتاب اُفتاد
اُستخوان بندیِ سخن و افسانہ سازیِ پندہائے کہن بسعادتِ قبول
و تحسینِ گرامی شد۔ در ہمان ہنگام بندۂ درگاہ ابوالفضل بن مبارک
کہ خاکِ سجدۂ اخلاص بر تارک دارد مامور شد کہ اگرچہ انوارِ سہیلی
بہ نسبتِ کلیلہ و دمنہ بزبانِ اہلِ روزگار مشہور است امّا ہنوز از
عباراتِ عَرَب و استعاراتِ عجم خالی نیست باید کہ بعضِ لغات انداختہ عجب
دُور از نقشہائے سخن پرداختہ بعبارتے واضح بہمان ترتیب نگاشتہ آید
تا فائدۂ آن عام شود و مقصود تمام گردد۔

بنابر حکمِ بادشاہی کہ ترجمانِ فرمانِ الٰہی است کتابِ مذکور را بدستورِ انوارِ سہیلی ترتیب دادہ آمد
لیکن دو باب کہ مولانا حُسَین واعظ از کلیلہ و دمنۂ مشہور انداختہ بود
درین کتاب آوردہ شد چہ آن دو باب اگرچہ در اصلِ این قصہ مدخل ندارد
امّا بس سخنانِ بلندِ حق پسند ازین دو باب خاطر نشانِ خردمندان میشود
و قطعِ نظر از آنکہ سخنانِ خدا بینی در آنہا مذکور است و چون بزرویہ
حکیم از تگاپوئے بسیار این پند نامۂ نامی را بہم رسانیدہ بزبانِ
پہلوی ترجمہ نمودہ است حقِ عظیم دارد۔ خصوصاً کہ مزدوریِ این خدمت را

ذکرِ این باب داشتہ باشد۔ بزرجمہر را نیز در فراہم آوردنِ این کتاب حقِ بزرگ است انداختنِ آن دو باب از آئینِ حق گذاری نبود۔

فہرستِ ابواب و مضامین

باب اوّل در بعضے از سخنانِ بزرجمہرِ حکیم۔

باب دُوُم در احوالِ بزرویہ طبیب۔

باب سِوُم در گوش ناکردنِ سخنانِ سخن چینان۔

باب چہارم در سزا یافتنِ بدکاران و بدانجامیِ آنہا۔

باب پنجم در فوائدِ یکدلی با دوستان۔

باب ششم در اندیشیدنِ کار و بارِ دشمنان و ایمن نابُودن از فریبِ ایشان۔

باب ہفتم در بیانِ بیخبری و از دست دادنِ گوہرِ مقصود و دیر شتافتن دران۔

باب ہشتم در زیانِ شتاب زدگی در کارہا۔

باب نہم در دُور اندیشی و بفریب آزاد شدن از دشمن۔

باب دہم در پرہیز کردن از کینہ داران و تکیہ ناکردن بر چاپلُوسیِ ایشان۔

بابِ یازدہم در بخشیدنِ گناہان کہ خوشترین صفت است بادشاہان را

بابِ دوازدہم در پاداشِ کارہا۔

بابِ سیزدہم در حضر افزون طلبیدن و از کارہاے خود باز آمدن۔

بابِ چہاردہم در بزرگیِ دانش و گرانباری و آہستگی در کارہا خصوصاً بادشاہان را۔

بابِ پانزدہم در پرہیز نمودنِ بادشاہان از سخنانِ بیوفایان و بداندیشان۔

بابِ شانزدہم در التفات نانمودن بر گردشِ روزگار۔

پوشیدہ نماند کہ ابوالمعالی نصراللہ مستوفی در کلیلہ و دمنہ می آرد کہ کتابِ کلیلہ و دمنہ را کہ بزرجمہر حکیم بزبانِ پہلوی ترتیب دادہ است شانزدہ باب است۔ دہ اصلِ کتابِ کرتک و دمنک کہ ہندیست و شش باب را برایِ زیادتیِ فائدہ بزرجمہر لاحق ساختہ است۔ چہار بابِ آخرِ کتاب کہ از زبانِ برہمن در سوالِ رایے افزودہ است برہمان نمط آوردہ شد و دو بابِ دیگر کہ باوّلِ کتاب ملائم بود و در آنجا ذکر یافتہ بہمان اسلوب درین کتاب مذکور ساختہ شد۔ اُمید کہ منظورِ نظرِ بادشاہِ زمان گردد و فوائدِ آن بخواص و عوام برسد۔

رباعی

اُمّید کہ این نامہ گرامی گردد پیرایۂ بزمِ شادکامی گردد

از یُمنِ توجّہِ شہنشاہِ زمان نامے یابد چنانکہ نامی گردد

بابِ اوّل

در بعضے از سخنانِ بزرجمہر حکیم کہ باین کتاب مناسبتے دارد

باید دانست کہ کتابِ کلیلہ و دمنہ فراہم آوردۂ دانشورانِ ہندوستان است در انواعِ حکمت و آدابِ پند و نصیحت و مثلہاے لائقِ مقام و ہمیشہ دانایانِ عالم از یونانی و فارسی و ہندی و غیرِ آن میکوشیدہ اند کہ کتابے سازند در آدابِ سلطنت و قواعدِ جہانبانی تا آنکہ دانشورانِ ہند را چنین نقشے تازہ صورت بست کہ سخنانِ بلند را از زبانِ بیزبانان فراہم آوردند و فائدۂ چند منظور داشتند۔ از انجملہ سخن را دستگاہے پدید آمد تا در ہر باب کہ سر کردند خاطر خواہ بپایان رسانیدند و پند و حکمت را ببازی و ہزل آمیختند تا دانایان از حکایاتِ حکمت آمیز فائدہ بردارند و نادانان بطریقِ افسانہ فراگیرند و باین وسیلہ سرمایۂ دولت بدست آورند و خردسالان کہ در مقامِ تحصیلِ علم اند از کمالِ علم و پند بگیرند و یاد گرفتن برایشان گران نیاید و چون بزرگ شوند و بعقل و تجربہ رسند و در انچہ یاد گرفتہ اند اندیشہ نمایند صحیفۂ دل را پُر فائدہ یابند

و بگنجِ شایگانِ خردمندی رسند و مثالِ این چنانست که چون شخصے از خُردی که سرمایۂ بیخردیست بدرگاہِ تمیز که پیرایۂ ہر چیز است رسد بر سرِ گنجے اُفتد که پدر برائے او نہادہ باشد و بآن توانگر شود و در باقی عُمر از تردّدِ زندگانی فارغ باشد۔

خوانندۂ این کتاب باید که غرضِ تصنیفِ این کتاب بشناسد و اگر این معنیٰ بر و پوشیدہ ماند فائدہ از و گرفتن دُشوار باشد و از شرطہا کہ طالبِ این کتاب را باید دُرست خواندن است و بعد ازان در معنیٰ تأمّل نمودن چہ خط کالبدِ معنی است۔ ہرگاہ آنرا نیک ندانست دریافتنِ معنی صورت نخواہد بست۔ و ہمّت بران نہ بندد کہ زود تر بآخر رسد بلکہ مقصودِ آنرا بآہستگی در خاطر جا دہد کہ اگر نہ چنین کند ہمچنان باشد کہ آن مرد کہ در بیابان گنجے یافت و با خود گفت کہ اگر تمام گنج بُردن بعہدۂ خود گیرم عُمرے درین صرف شود و اندک چیزے بُردہ شود۔ بہتر آنکہ مزدُورے چند بگیرم و ستورے چند کرایہ کنم و جُملہ بیکبار بخانہ برم و چون آنچہ اندیشیدہ بود بجا آورد کرایہ کشانِ ناآشنا و ناآزمودہ را بے فکر و اندیشۂ عاقبت بابارہائے زر پیش از خود گسیل کرد تا بروے تُہمت نبرند۔ کرایہ کشان را از بخانۂ خود بُردن بمصلحت نزدیکتر نمود۔

چون آن مردِ بے فکر بخانہ رسید در دستِ خویش ازان گنج جُز حیرت

وپشیمانی ندید وبحقیقت باید دانست کہ فائدۂ کتاب در فہمیدن است
نہ در یاد گرفتن و ہر کہ نادانستہ در کارے آغاز نماید ہمچنان باشد کہ
مردے میخواست کہ فارسی گوید۔ دوستے فاضل تختۂ زرین داشت۔
گفت از زبانِ فارسی چیزے بجہتِ من بنویس۔ چون نوشت بخانہ بُرد
وگاہ گاہ دران میدید۔ گمان بُرد کہ اورا کمالِ فصاحت حاصل شد۔
یکبار در مجلسے فارسیِ غلط میگفت۔ یکے بر غلط گفتن او را آگاہ ساخت۔
بخندید و گفت گو برزبانِ من خطا رود تختۂ زرین در خانۂ من است۔

پس بہمہ وجوہ بر مَردُم واجب است کہ در کسبِ دانش کوشند
وفہمیدن را معتبر دارند کہ طلبِ دانش واندیشیدنِ عاقبتِ کار از
مہماتِ ضروری است وآدمی را از دانش وکردارِ نیک چارہ نیست۔
نُورِ بصیرت دل را روشن کند و دارُوے تجربہ مرد را از ہلاکتِ نادانی
برہاند وادب آدمی را عُمرِ جاوید دہد و دانستنِ کردارہاے نیک خوبی
افزاید و میوۂ درختِ دانش نیکوکاری و کم آزاری است و ہر کہ میداند
وموافقِ آن نمیکند بآن کسے میماند کہ خطرِ راہ می شناسد و بہمان راہ
میرود تا بغارت وکُشتن مُبتلا شود و یا ہیچو بیمار یست کہ ضررِ خوردنیہا میداند
وہمچنان میخورد تا ہلاک شود۔

ہر آئینہ ہر کہ زشتیِ چیزے بشناسد و خود را دران افگند نشانۂ تیرِ ملامت

خرد گردد۔ چنانکہ دو مرد در چاہے اُفتند۔ یکے بینا و دیگرے نابینا۔ اگرچہ
در ہلاک ہر دو شریک اند امّا عُذرِ نابینا نزدِ اہلِ خرد مقبول باشد و فائدۂ
فراہم آوردنِ دانش بہم رسانیدنِ شرافتِ ذاتِ خود است کہ بوسیلۂ
دانش تحصیلِ رضاے الٰہی نماید و چون خود بخرد آراستہ شد در افزون
ساختنِ خردمندیِ دیگران کوشش نماید کہ اگر پیش از اصلاحِ خود باصلاحِ
دیگران مقیّد شود و در حقِ خود غفلت ورزد چون چشمۂ باشد کہ از آبِ او
ہمگنان را نفع حاصل شود او از ان بیخبر یا مثلِ طبیبِ بیمارے باشد کہ بعلاجِ
دیگران مشغول شود یا مانندِ کورے باشد کہ رہنمائیِ دیگران نماید۔ باید
کہ آدمی زاد از دو چیز خود را اولاً بہرہ مند سازد پس بر دیگران ایثار کند۔
یکے دانش و دیگر مال۔ اوّل در تہذیبِ اخلاقِ خود باید کوشید آنگاہ دیگران را
بران باعث شد۔ اوّل فقرِ خود را دُور کند و بعد ازان در دُور کردنِ فقرِ
دیگران کوشش نماید و اگر نادانے این معنی را ہزل داند بکورے ماند
کہ کارِ چشم را سرریش کند و دانا باید کہ در آغازِ کار انجام را پیشِ چشم دارد
و پیش از انکہ قدم در راہ نہد مقصد معین کند و اگر کار بحیرت کشد و
بہ پشیمانی انجامد لائقِ بحالِ خردمندان آنکہ عاقبت اندیشی را بر طلبِ مال
مقدم دارند و ہر کہ توجّہِ او بدُنیا کمتر حسرتِ او بوقتِ جدا شدنِ آن
کمتر و نیز ہر کہ فکرِ بہم رسانیدنِ رضاے الٰہی نماید مُرادہاے دُنیاوی

نیز بیاید و حیاتِ جاودانی بدست آید و آنکہ ہمّتِ او بر طلبِ دُنیا باشد
و بس زندگانی بر وے وبال بُود و کوششِ مردم در سہ مُراد ستودہ است۔
بہمر سانیدنِ اسبابِ زندگی و نیکو معاملگی بمردم و ساختنِ توشۂ راہِ مرگ۔
دلپسندیدہ ترینِ کارہا پرہیزگاریست از آنچہ عقلِ دُور اندیش نفرماید و کسبِ
مال از وجہِ حلال۔ و ہرچند در ہیچ حال از رحمتِ آفریدگار و موافقتِ
روزگار نومید نشاید بود امّا کوشش فروگذاشتن و اعتمادِ کُلّی بران کردن
از خردِ دور نیست چہ اسبابِ دادن رخصتِ تگاپو کردن است و انواعِ سعادات
بکسے نزدیکتر بُود کہ در کارہاے خُرد ثابت قدم باشد و در کسب جِدّ و جہد
لازم بشمرد۔ و اگر اتفاقاً کاہلے بدرجۂ رسد یا غافلے و بیخردے مرتبۂ یابد
بدان التفات ننماید و پیروی او نکند کہ بخت بلند و دولتمند کسے تواند بود
کہ پیروی صاحب اقبالانِ دانا واجب داند تا ہیچ وقت از مقامِ توکّل
دُور نماند و از فضیلتِ کوشش بے بہرہ نگردد و نیکوتر آنکہ سیرتہاے
گذشتگان را پیشواے خود سازد و تجربہاے متقدّمان را نمودارِ کارہاے
خود گرداند و اگر در ہر باب تجربۂ خود را معتبر دارد تا آنکہ عُمر وفا کند عمر در محنت
گذارد و اگرچہ گفتہ اند ہر زمانے را سودیست لیکن از روے قیاس آن
نیکوتر کہ زمانِ دیگران دیدہ باشد و سود از تجربۂ ایشان برداشتہ۔
چہ اگر ازین راہ عدول افتد ہر روز مکروہے باید دید و چون در تجربہ یقینے

وشباتے حاصل آید ہنگامِ رحلت باشد و ہر کہ این پند ہا فروگذاشت
کند از استقامت زندگانی محروم ماند و بچندین اُمورِ ناخوش موصوف شود۔
ضائع گردانیدنِ فرصت و کاہلی در وقتِ حاجت وراست پنداشتنِ
چیز یکہ احتمال براستی و دروغ داشتہ باشد و قیاس کردنِ آن بر سخنانِ
نامعقول و قبول کردنِ آن برائے خود بے مشورت و التفات نمودن
بگفتۂ سخن چین و رنجانیدنِ ملازمان و تابعان بقولِ صاحب عرضانِ
فتنہ انگیز و ردّ کردنِ کردارِ نیک و سخنِ درست از کم نامان و فتن و پیروی
ہوا و روگردانیدن از عرصۂ یقین و فرود آمدن در جاہائے شک و گمان۔
و ہر گاہ حوادثِ عالم دانا را فروگیرد باید کہ در پناہِ راستی رود و بر خطا
ثابت قدم نماند و آنرا اثباتِ عزم و حُسنِ عہد نام نکند کہ ہر کہ بے راہبر
در راہے نادانستہ رود از راہِ راست دُور اُفتد و ہر چند پیش رود گمراہ تر شود۔
و اگر خار در چشمِ دلبرِ بیباک اُفتد و بدر برون آوردنِ آن غفلت ورزد و آنرا
خوار دارد و بر سرِ چشمِ مالد بیشک کور گردد۔ و بر خردمند واجب است کہ بقضاہائے
آسمانی رضا دہد و بدان بگرود و مآل و دُور اندیشی از دست ندہد و کاریکہ
بر خویشتن نہ پسند و در حقِ دیگران روا ندارد کہ ہر کردارے را پاداشے
است و چون وقت فرارسد ہر آئینہ دیدنی باشد و خوانندگانِ این کتاب را
باید کہ ہمت را در فہمِ معانی بگمارند و روشِ فائدہ گرفتن از معانیِ کتاب

دریابند تا از دیگر کتابہا و تجربہا بے نیاز شوند و ہمچو کسے نباشند کہ
دیوار مشت در تاریکی انداز دو سنگ از پسِ ایوان۔ و آنگاہ کہ مقصود نیک
فہمیدہ باشند بنائے کارہائے خویش و تدبیرِ زیست با مَردُم و انجامِ کار
بران نہند تا جمالِ مقصود از آئینۂ اُمید روے نماید و بدوامِ مُراد مشرف
شوند گردند۔

بابِ دُوم

در احوالِ بزرویہ طبیب

چنین گوید بزرویہ طبیب پیشوائے طبیبانِ فارس کہ پدرِ من از
لشکریان و مادرِ من از خاندانِ عُلَمائے زردُشت است۔ اوّل نعمتے کہ
ایزد تعالیٰ بمن عنایت کرد دوستیِ مادر و پدر بُود و مہربانیِ ایشان
بر حالِ من۔ چنان کہ از برادرانِ دیگر امتیاز یافتم و بزیادتیِ تربیت مخصوص گشتم۔
چون سالِ عمرِ من بہفت رسید مرا بر خواندنِ علمِ طب مائل
ساختند و چندانکہ اندک اندک وقوفے حاصل شد زیادہ بزرگیِ این علم
شناختم و بر رغبتے صادق می آموختم و کوششِ تمام می نمودم تا دران شہرت
گرفتم و در مقامِ علاج کردنِ بیماران آمدم۔ آنگاہ نفسِ خویش را در حرفتِ

طبابت کہ نزدیکِ ہمہ خردمندان در ہمہ دینہا ستودہ است میانِ ہمچار کار کہ تگاپوئے اہلِ عالم ازان نتواند گذشت مخیّر ساختم۔ فراہم آوردنِ مال یا بلذّتہائے ظاہری بسر بُردن یا در میانِ مَردم از خود یادگارے گذاشتن و خود را پیشِ خلق خوب وانمودن یا نظر از خلق پوشیدہ رضائے خالق بدست آوردن کہ اے نفس این طبابت را وسیلۂ یکے از چہار کار بساز لیکن چون نفسِ من در کُتبِ طبِ پیشین دانستہ بود کہ بہترینِ طبیبان اوست کہ معالجۂ او بجہتِ تحصیلِ رضائے الٰہی باشد کہ بدوام این سیرت نصیبِ دُنیا بُردہ کمالِ خود بیابد و رضائے الٰہی ذخیرۂ او گردد چنانچہ غرض کشاورز از کشت و کار برآمدنِ دانہ باشد کہ قُوتِ اوست اما کاہ کہ علفِ ستوران است خود بطُفیلِ آن حاصل شود۔

الغرض نفسِ من درین کار بر تقسیمِ چہارم اقبالِ تمام کرد۔ چنانکہ ہر جا از بیمارے نشان یافتم کہ در و اُمیدِ صحت بُود معالجۂ او برائے خدا کردم۔ و چون یکچندے بگذشت و طائفۂ امثال و اقرانِ خود را در جاہ و مال بر خود زیادہ دیدم نفس بدان مائل گشت و آرزوئے مراتبِ اینجانی بر خاطر گذشتن گرفت و نزدیک شد کہ پا از جادہ۔ با خود گفتم اے نفس میانِ سود و زیانِ خود فرق نمیتوانی کرد۔ نزدیک شد کہ بغوغائے بیخردی گرفتار شوی خردمند چگونہ در دل جا دہد آنرا کہ رنج و محنتِ آن بسیار باشد

ونفع وبہرۂ آن اندک ؟ وچگونہ بر برادرانِ خود کہ ہر یکے بنصیبِ خود رسیدہ است حسد بُردہ خود را در مشقّت ومحنتِ بیفائدہ دارد؟ اگر در انجامِ کار وفرو رفتن در خاک اندیشۂ درست داری حرص در عالمِ فانی در تو نماند۔ استوار سببے ترکِ دُنیا را شرکتِ مُشتے پست ہمت عاجزِ کم خرد است کہ بدان مغرور گشتہ از جویائیِ رضاے ایزدی باز ماندہ۔ از اندیشۂ نار است بگذر وہمت بر کسبِ رضاے خداوندی بگمار کہ راہ خطرناک است ورفیقان ناموافق ووقتِ کوچ نزدیک وہنگامِ جنبش نامعلوم۔ زنہار در ساختنِ توشۂ راہِ آخرت اہمال نکنی کہ ہیکلِ آدمی ظرفیست سُست ترکیب بر اخلاطِ فاسد از چہار نوع کہ ضدِ یکدیگر اند وزندگانیِ آنرا بجاے تکیہ گاہے چنان کہ بُتِ زرین کہ بیک میخ ترکیب یافتہ باشد وعضوہاے او بہم پیوستہ ہرگاہ کہ آن میخ برکشیدہ آید در حال از ہم فرو ریزد۔ چنانچہ سامانِ قبولِ حیاتِ این ہیکل چون زائل شد در لحظہ از ہم ریزد۔ وبصحبتِ دوستان وبرادران ہم مناز وبصحبتِ ایشان حریص مباش کہ شادیِ آن از غم کمتر است وشیونِ آن از شور بیشتر ودردِ فراق وسوزِ ہجران در پے منتظر ونیز تواند بُود کہ کسے را براے فراغِ اہل وفرزندان واسبابِ معیشتِ ایشان بجمعِ مال حاجت اُفتد ووُجودِ عزیزِ خودش فداے آن ساختہ شود و راست آنرا ماند کہ عودے بر آتش نہند وبُوے آن بدیگران رسد

بخورے

وخود سوختہ گردد وہمچنین شمع کہ خود را میسوزد ومجلس را روشن میدارد۔

بصواب آن لائق تر کہ بمعالجۂ بیماران پردازی وبدان التفات ننمائی کہ مردم قدرِ طبیب ندانند لیک دران نگر کہ اگر توفیق باشد و یک نفس از چنگالِ سخ ومشقت خلاص دادہ آید سرمایۂ نجاتِ ابدی گردد وآنجا کہ روزگارے از بہرِ نان وآب ومعاشرتِ جفت وفرزند محروم ماندہ باشند وبدردمندیہاے کہنہ وبیماریہاے مُہلک مبتلا گشتہ اگر بے غرضِ دنیا معالجۂ ایشان نمودہ شود اندازۂ این نیکی کہ تواند شناخت؟ واگر دون ہمتے چنین کوشش ازبراے فائدۂ دنیا ضائع گرداند چنان باشد کہ مردے یک خانہ برخود داشت۔ اندیشید کہ اگر برکشیدہ فرو شم و درتعیّنِ قیمت احتیاطے کنم کار دراز شود۔ بہ نیم بہا بفروخت۔

چون باین طرز درمخالفتِ نفس ونصیحتِ خود مبالغہ نمودم رشدِ خود دیدم وبراہِ راست باز آمدم وبشوقِ تمام بے ریا بعلاجِ بیماران پرداختم وروزگارے دران صرف کردم تا بہ برکتِ آن درہاے روزی نیز برمن کشادہ شد وتحسین وبخشش وانعامِ بادشاہان بمن رسیدہ بیش از سفرِ ہندوستان بسے از انواعِ نعمت ودوستکامی دیدم وبجاہ ومال ازاقران وامثالِ خود بگذشتم۔ آنگاہ درنتیجہ واثرِ علمِ طب تامّل کردم وفائدۂ آنرا برصحیفۂ دل نگاشتم۔ ہیچ علاجے در دہم نیامد کہ موجبِ صحتِ

اصلی تواند بُود و بدان یک علّت مثلاً امنِ کُلّی حاصل تواند آید چنانچہ راہِ بازگشتِ آن بستہ ماند۔ چون مزاج این باشد چگونہ خردمند بر علاجِ ظاہری دل نہد و آنرا سببِ شفا شمرد و از بیماریِ نفس کہ بیماریِ اصل است دوا نجوید۔ پس ہمان بہتر کہ از حرفتِ طبابت روگردانیدہ شروع در علاجِ بیماریِ دل نماید کہ اخلاقِ حمیدہ و صفاتِ پسندیدہ بہم رسد کہ از علّتِ گناہ ازان گونہ شفا یابد کہ بازگشت صورت نہ بندد۔

پس من بحکمِ این مقدّمات از مشغولیِ طبّ باز آمدم و ہمّت بطلبِ علمِ اخلاق مصروف ساختم و راہِ حق را دراز و بے پایان یافتم سراسر تنگ و خطرناک۔ نہ راہبرِ معین و نہ پایانِ کار پیدا و در کُتبِ علمِ طب ہم اشارتے نہ دیدہ بُودم کہ بہ نمونیِ آن از بندِ حیرت خلاص شوم و خلاف در دینہا و مذہبہا از شمار بیرون۔ بعضے بطریقِ میراث دست در شاخے ضعیف زدہ و طائفۂ از جہتِ خاطرِ بزرگان و بیمِ جان پاے بر رکنے لرزان نہادہ و جماعتے برائے مالِ دُنیا و بلندیِ مرتبہ میانِ مردمان تکیہ بر استخوانِ پوسیدہ کردہ مُردۂ چند را پیشوائے خود ساختہ نامِ دینداری بر خود بستند۔ و اختلاف میانِ ایشان در شناختِ خالق و ابتدائے خلق و انتہائے کار بے نہایت۔ و رائے ہر یکے از خلق برین قرار یافتہ کہ من راہِ حق گرفتہ ام و دیگران باطل۔

وہمواره در آرایشِ خود ونکوہشِ دیگران بسر بُردہ - خود پرستے چند نہ از دینداری اثرے ونہ از خداپرستی خبرے - وبا این اندیشۂ دراز در بیابانِ حیرت و تردُّد یکچندے گشتم و در فراز ونشیبِ آن مدتے پوئیدم - نہ خود سوئے راہِ راست پے توانستم بُرد ونہ دلیلے و نہ نشانے یافتم کہ راہ نمائی کند - بضرورت عزیمت نمودم کہ عُلمائے ہر دین وبزرگانِ ہر مذہب را بہ بینم واز اصل و فرعِ عقیدہ ہائے ایشان بپرسم وبکوشم تا از روئے یقین پائے طلب را جائے دلپذیر بدست آید -

این سعی ہم بجائے آوردم وشرائطِ بحث وکاوشِ مقصود بتقدیم رسانیدم - ہر طائفہ را دیدم کہ در مشاطگیِ خود بودہ در ترجیحِ دین وتفضیلِ مذہبِ خود سخن میگفتند وگردِ برہم زدنِ کیشِ دیگران می گشتند و در ظاہر کردنِ آبادانیِ خود ویرانیِ دیگران تگاپوے میکردند - بہیچ وجہ در دِل را درمانے نیافتم دریشِ درون را مرہمے ندیدم وروشن شد کہ بنائے کارِ ایشان بر خودبینی وخودپرستی بُود وہیچ چیز نکشاد کہ اربابِ خرد آنرا قبول کنند - اندیشیدم کہ اگر بعد از چندین تگاپوے ومعلوم شدنِ چندین اختلافِ رائے وظاہر شدنِ ناسرگیہائے روزگار پیروی یکے از ان طائفہ اختیار کنم وقولِ بیگانہائے صاحب غرض باور کنم ہمچو آن دُزدِ نادان باشم کہ شبے با یاران بہ بامِ خانۂ توانگرے بدزدی

ناسازیہائے

رفت۔ خداوندِ خانہ بحرکتِ ایشان بیدار شد و بشناخت کہ بر بام دُزد اند۔ زنِ خود را بیدار کرد و معلوم گردانید کہ حال چیست و آگاہ فرمود کہ من خود را در خواب اندازم و تو چنانکہ آوازِ تو بشنوند با من در سخن آے و بالحاح تمام از من بپرس کہ چندین مال از کجا بدست آوردی۔

زنِ او بدستورے کہ آموختہ بود پرسیدن گرفت۔

مرد جواب داد کہ ازین پرسش درگذر کہ اگر راستیِ این حال با تو بگویم مبادا کہ کسے بشنود و مردم را ناخوش آید و آزارے بمن رسد۔

زن در الحاح و زاری مبالغہ میکرد۔

مرد گفت کہ اگر این راز با تو گویم گفتارِ حکما را خلاف کردہ باشم کہ گفتہ اند با زنان راز نباید گفت۔

زن زاری میکرد و گفت کہ من خویش و ہمسرِ تو ام۔

آخر مرد گفت کہ چون تو ہمرازِ منی با تو این رازِ سربستہ را میگشایم امّا ز نہار کہ بکس نگوئی و پس از شرائطِ احتیاط مرد گفت کہ این مال از دُزدی جمع شدہ است کہ درین وادی اُستاد بودم و افسونے میدانستم کہ شبہاے مہتاب در پسِ دیوار ہاے تو انگران می ایستادم و ہفت بار شَولَم شَولَم میگفتم و دست در مہتاب میزدم و ببرکتِ آن بحرکت بام بر می آمدم و بر سرِ روزن می ایستادم و ہفت بارِ دیگر شَولَم شَولَم میگفتم

وبآسانی از روزن فرومی آمدم و در خانہ می ایستادم و ہفت بارِ دیگر شولَم شولَم میگفتم و نقدِ خانہ تمام بچشمِ من می درآمد۔ ہرچہ میخواستم برمیداشتم و ہفت بارِ دیگر شولَم شولَم میگفتم و از روزن بیرون میرفتم۔ ببرکتِ این افسون نہ مرا کس میتوانست دید و نہ بمن کسے بدگمان میشد تا آنکہ درین مُدّت چندین مال و منال کہ می بینی دست داد۔ زنہار این سرِّ سربستہ را ظاہر نکنی و این افسون را با کسے نگوئی کہ از ان فتنہ ہا خیزد۔

دُزدان ماجرا شنیدند و بیادِ گرفتنِ افسون خوشدل شدند و یکچند توقف نمودند تا بگمان اُفتادند کہ خداوندِ خانہ را خواب دربُود۔ پس کلان ترِ دُزدان بر سرِ روزن بایستاد و ہفت بار گفت شولَم شولَم و پا بروزن فرو بُرد و ہمان بُود و نگونسار درمیانِ خانہ اُفتادن ہمان۔ در ساعت خداوندِ خانہ برجست و چوبدستی برداشت و شانہایش نرم کردن گرفت و میگفت کہ ہمہ عُمر مَردُم آزُردم و مال بدست آوردم تا تو سنگدل درگذشت و ارہ بندی و ببری آخر بگو تو کیستی؟

دُزد جواب داد کہ من آن غافلِ نادانم کہ بگفتگوئے تو برخاک نشستم و دمِ گرمِ تو مرا بباد سرد نشاند۔ تا ہوسِ سجادہ بر روئے آب افگندن بخاطر آوردم در آتشِ زیانکاری سوختم و سیلِ روزگار محکم خوردم۔

مشتِ خاک بر من انداز تا گرانیِ جان کندن نبرم۔

القصہ با خود گفتم کہ اگر ہر یکے از دینِ پیشینان از قولِ ایشان بدلیل و بُرہان بمحض سخنانِ عام فریب قرار گیرم حالِ من بحالِ آن دُزد و جادو ماند و چون خلاصۂ زندگانی درین تگاپوے گذشت و یکبارہ احوالِ جہانیان چنانکہ ہست معلوم شد با نفس گفتم کہ اگر بارِ دیگر در طلبِ آن بشتابم عُمر وفا نکند کہ اجل نزدیک است و اگر در حیرت روزگار گذارم فرصت از دست رود و ناساختہ سفر باید کرد۔

چون نیّت درست و طلبِ خیر بسیار بُود بر خاطرِ آزردۂ من در کشودند و در دل ریختند کہ بہتر آنست کہ عملے چند پیش گیرم کہ گزیدۂ ہمہ دینہاست و برانچہ ستودۂ عقل و پسندیدۂ دانش است اقبال نمایم۔ بتوفیقِ الٰہی بقدرے از پریشانی خلاص شدہ در کار کوشش نمودم و از رنجانیدنِ جانوران و کُشتنِ مَردُم و تکبّر و خشم و خیانت و دُزدی پرہیز کردم و قوّتِ غضبی را اصلاح نمودم و از خود پرستی رَستم و از جاہ و خود نمائی باز آمدم و قوّتِ شہوانی را عزل نمودم و از ہوا و ہوسِ زمان باز آمدم و زبان را از دروغ و سخن چینی و از ہر سخنیکہ خردرا خصمت آن نکند چون دشنام و غیبت و تہمت بستم و از ایذاے مَردُم و دوستیِ دُنیا و دیگر کارہاے ناشایستہ پرہیز واجب دانستم و تمنّاے رنج غیر از دل دُور کردم و در معنی حشر و قیامت و ثواب و عذاب کہ مَردُم پیشین براے ترسانیدنِ

عوام سخن گفتہ اند چون مرا ہیچ معلوم نبود بر سبیلِ افترا ہیچ نگفتم و از بدان ببریدم و بہ نیکان پیوستم و صلاح را رفیقِ خود ساختم کہ ہیچ یارے و ہمدمے برابرِ صلاح و عفت نیست و بدست آوردنِ این اُمور چون ہمت بتوفیقِ آسمانی یار شود آسان دست دہد و بمقتضاے روز بہی روزگار بہتر شود و نورِ حق در دل تافتن گیرد و اندیشۂ خلق از خاطر برخیزد و ہمہ کار بجہتِ رضاے الٰہی باشد۔

و اگر بید و لتے قدرِ این نشناختہ بلذّاتِ ظاہری فریفتہ شود و نیکو کاریہاے مذکور تلخ دانستہ بشیرینیہاے زہر آلودِ ہوا و ہوس گرفتار شود مُردۂ جاوید گردد و مال و عُمرِ خویش را در مُراداتِ ظاہری جسمانی در بازد و ہمچنان باشد کہ آن بازرگان کہ جواہر بسیار داشت و مردے را بصد دینار مزدور گرفت برائے سُفتنِ جواہر۔ آن مزدور چون در خانۂ بازرگان آمد چنگے نہادہ بود۔ مزدور را چشم بر اُفتاد و بجانبِ آن دیدن گرفت۔

بازرگان گفت میتوانی ساز کرد؟

مزدور گفت آرے۔

بازرگان گفت بنواز۔

مزدور چنگ برداشت و بنیادِ نواختن کرد۔

بازرگان بنشاط در آمده بلذّاتِ نغمہ فرو رفت و حقہ کشادہ و جواہر ریختہ گذاشت۔ چون روز بآخر رسید **مزدور** اُجورہ خواست۔

ہرچند **بازرگان** گفت جواہر برقرار است کار ناکردہ را مزد نتوان داد فائدہ نداشت۔

مزدور فریاد میکرد و میگفت کہ من مزدورِ تو بُودہ ام تا آخر روز آنچہ فرمودی کردم۔

بازرگان بضرورت مزدِ او داد و حیران ماند۔ روزگار ضائع و مال برباد و جواہر پریشان و گرانی باقی۔

چون نیکوئی در دل قرار گرفت و نفس از ناہمواریہاے درونی بازآمد خواستم کہ ظاہرِ خود را نیز بآئینِ خردمندی مزیّن سازم تا درون و برونِ من آراستہ باشد چہ ہمواریِ ظاہر و پاکیِ باطن در دفعِ شرّ حصاریست محکم و در تحصیلِ خیر کمندیست دراز۔ تا اگر خشکی در راہ اُفتد یا بلاے شر پیش آید ایمن توان بُود و یکے از میوہ ہاے درختِ پرہیزگاری آنست کہ از حسرتِ فنا و زوالِ دُنیا فارغ توان زیست و ہرگاہ پرہیزگار در کارِ ایمانِ فانی و نعمتِ گذران تأمّل کند ہر آئینہ بلذّاتِ ظاہری فریفتہ نشود و از سرِ آرزو ہاے نفسانی برخیزد تا پاکیزگیِ ذات بہم رسد و ترکِ حسد کند تا دلہا او را دوست دارند و بقضاء رضا دہد تا غم بگردِ او نگردد

وسخاوت را با خود آشنا کند تا اندوہِ جدائیِ دُنیا باو نرسد و از حوادثِ روزگار رہائی یابد و کارہا بقانونِ عقل سامان دہد تا از ملامت ایمن گردد و دمِ آخر را بیاد آرد تا قناعت پیشہ سازد و بتواضع زیست کند و پایانِ کار در ہر عزیمت پیشِ چشم دارد تا پائے بسنگ نیاید و مَردمان را نترساند تا ایمن زید۔

ہرچند در فوائدِ عفت تأمل بیش کردم رغبتِ من در کسبِ آن در افزونی بُود امامی ترسیدم کہ از سرِ شہوات برخاستن و لذّتِ نقد را پشتِ پائے زدن کاریست بس دشوار و شروع دران کردن خطرِ بزرگ چہ اگر حجابے در راہ اُفتد نہ کارِ ظاہر ساختہ باشد و نہ راہِ معنی بسر برد۔ زیان کاریِ ظاہری و باطنی روے دہد ہمچنان کہ آن سگ کہ برلبِ جوئے اُستخوانے یافت و در دہان گرفت و عکسِ آن در آب دید و پنداشت کہ اُستخوانے دیگر است۔ از حرص دہان باز کرد تا آن را نیز از روئے آب بردارد۔ آنچہ در دہان داشت نیز بباد داد۔

القصہ نزدیک آمد کہ اندیشۂ این خطرہائے بزرگ بر من غالب شود و بیک پُشتِ پائے زدن نفس را در گردابِ گمراہی اندازد چنانکہ ہر دو جہان از دست شود۔ باز بعنایتِ الٰہی در عاقبتِ کارہائے عالم اندیشہ کردم و گرانیہائے آنرا پیشِ نظر آوردم تا روشن شد کہ

نعمت ہاے این جہانی چون روشنائیِ برق وسایۂ ابر بے ثبات است وبا این ہمہ مانندِ آبِ شور کہ ہرچند بیشتر خوردہ شود تشنگی افزون تر گردد وچون شہدِ زہر آمیختہ کہ ذوقِ آن تا کام بیش نباشد وعاقبت ہلاک کند وخوابے نیکو کہ دیدہ شود ودران وقت دل بکشاید امّا بعد از بیداری جُز افسوس در دست نماند وآدمی زاد در کسبِ آن چون کرمِ پیلہ است کہ ہرچند بیشتر تند بند سخت تر گردد وخلاص مشکل تر شود۔

با خود گفتم کہ اے نفس این روباہ بازی تا چند؟ وخردِ خود را مثلِ قاضیِ حیلہ گر کہ در یک قضیّہ بر مُرادِ ہر دو خصم حکم کند ساختن چہ لائق؟ ازین دورنگی برآے واز ین دورائی بگذر۔ تا کے از دُنیا بآخرت روی واز آخرت بدُنیا آئی؟ گر عادتِ مَردُمانِ عاقل داری۔ یک دوست پسند کن کہ یک دل داری۔

آخر راے من بر عبادت قرار گرفت چہ مشقّتِ طاعت در جنبِ نجاتِ آخرت وزنے ندارد وچون از لذّتہاے دُنیا با چندان محنت آرام نمیباشد رستگاریِ عاقبت را با چندان لذّاتِ روحانی کہ دوام وبقا دارد طالب بُودن ودران جانسپاری نمودن بہتر باشد۔ ہر آئینہ تلخیِ اندک کہ شیرینیِ بسیار بر دہد ازان شیرینیِ اندک بہتر کہ تلخیِ فراوان بر دہد۔ واگر کسے ترا گوید کہ مرد را صد سال دائم در عذاب باید گذاشت

چنانکہ روزے دہ بار عضوہا را بند از بند جدا کنند و بترکیبِ اصلی
باز بر بندند تا نجاتِ ابدی یابد۔ باید کہ آن رنج اختیار کند و این مُدّت
اُمیدِ نعمتہاے باقی بروے کم از یکساعت گذرد و اگر روزے چند
در رنجِ عبادت و بندِ پرہیزگاری صبر باید کرد عاقل چگونہ ازان بگذرد
و آنرا خطرے بزرگ و کارے دُشوار شمرد؟ و باید شناخت کہ اطرافِ
عالَم سراسر بلا و محنت است و آدمی زاد ازان روز باز کہ ولادت یابد تا آخرِ عُمر یک لحظہ از
آفت رہائی نیابد و بعد از ولادت اگر دستے نرم بروے زنند یا نسیمے خنک خوش بروے وزیدن
گیرد آن با پوست کندن برابر باشد در حقِ بزرگان۔ آنگاہ بچندین
بلا ہاے گوناگون گرفتار شود۔ در وقتِ گرسنگی و تشنگی طعام و آب نتواند خواست
و اگر پدر وے در ماند نتواند گفت و در کشاکشِ نہادن و برداشتن و بستن
و کشادنِ گہوارہ دردرا نہایت نباشد و چون ایامِ شیرخوارگی بپایان
رسد در مشقتِ خرد آموختن و ہنرمند شدن و محنت دارد و پرہیز و زیانِ
درد و بیماری اُفتد و بعد از بالغ شدن اندیشۂ اہل و عیال و اندوہِ نان
و غمِ مال و فرزند در میان آید و با اینہمہ چہار طبع ضدِّ یکدیگر و دشمن ہم باوے
ہمراہ بلکہ ہمخوابہ باشد و حوادث و آفاتِ عارضی چون مار و کژدم و گرما
و سرما و باد و باران و دام و دَد و کشتن و اندوختن و سَیل و صاعقہ در کمین
و عذابِ پیری و ضُعفِ بدن اگر تا آن سرحد تواند رسید و با این ہمہ

رنجِ قصدِ مخالفان و بد اندیشیِ دشمنان۔

با خود گفتم کہ خیال کن کہ اینہا ہیچ کدام نیست و عُمر بسلامت خواہی گذرانید واندیشۂ آن ساعت کن کہ میعادِ اجل خواہد رسید و مال و فرزندان ہمہ چیز را یک بیک خواہی گذاشت و شربتہاے تلخ کہ آن روز باید فرو کشید اکنون کہ اوائلِ حال است محبّتِ دُنیا بر دل سرد گردان و ہیچ دانائی عُمر ضائع کردن در طلبِ دنیا جائز ندارد چہ بزرگ زیانے باشد کہ باقی را بفانی بفروشند و جانِ پاک را فداے تنِ آلودہ سازند۔ خلاصہ درین روزگار کہ نیکی روے در کمی نہادہ و ہمّتِ مَردُم از نیکو کاری کوتاہ گشتہ۔

با آنکہ بادشاہِ عادل **نوشیروان** را سعادتِ ذات و شرافتِ عقل و ثباتِ راے و بلندیِ ہمّت و کمالِ عدالت و سخاوت و بُردباری و بخشش و توجّہ بارباب دانش و اختیارِ اہلِ حکمت و مالیدنِ سرکشان و پرورشِ ملازمان و برانداختنِ ظالمان و رسیدن بدادِ مظلومان حاصل است می بینم کہ کارہاے زمانہ مَیل بہ پستی دارد و چنانست کہ گویا نیکو کاری مردُم را وداع کردہ و از افعالِ ستودہ و اخلاقِ پسندیدہ نشانے نماندہ و راہِ راست بستہ شدہ و طریقِ گمراہی کشادہ گشتہ۔ عدل ناپیدا و جَور ظاہر و دانش در کار نہ و نادانی در بایست و ملالت و پستیِ ہمت غالب و کرم و مُروّت پنہان و دوستیہا ضعیف و دشمنی ہا قوی و نیکمردان رنجور

وخوار و بدکاران آزادہ و عزیز۔ مکر و فریب بیدار و وفا و صدق در خواب
دور و غ بتاثیر و راستی بے اثر و حق تہمت زدہ و باطل ظفر یافتہ و پیروی
ہوا و ہوس روشے مطبوع و ضائع ساختنِ احکامِ خرد رائے روان و مظلوم
خوار و ظالم عزیز و حرص غالب و قناعت مغلوب و زمانہ باین کارہا شادمان
و روزگار باین طرز تازہ روے و خندان۔

چون فکرِ من بگردِ کارہاے دُنیا برآمد و شناختم کہ آدمی بہترینِ
خلائق و عزیز ترینِ مَوجُودات است و قدرِ ایّامِ عمرِ خویش بواجبی نمیداند
و در نجاتِ نفس نمیکوشد از اندیشۂ این معنیٰ در تعجب ماندم و چون تامّل
نمودم بشناختم کہ مانعِ این سعادت راحتے اندک و نعمتے حقیر است کہ
مَردُم بدان مبتلا گشتہ اند و آن لذّتہاے حواسِ پنجگانۂ ظاہر است یعنی
خوردن و بوئیدن و دیدن و شنیدن و مساس کردن و اینہا بقدرِ حاجت
و اندازۂ آرزو ہرگز میسّر نمیشود و نیز از زوال و فنا ایمنی صورت نہ بندد و
حصولِ آن اگر بدست اُفتد زیانِ ظاہر و باطن باشد۔ ہر کہ ہمت دران
بست و مہمّاتِ معنوی را گذاشت بآن مرد میماند کہ از پیشِ شیرِ مست بگریخت
و بضرورت خود را در چاہے اُوبخت و دست در شاخے زد کہ بر کنارۂ چاہ
رُستہ بُود و پاے بر جاے قرار گرفت۔ درین میانہ چون بنگریست دو پاے
خویش بر سرِ چہار مار دید کہ سر از سوراخ بیرون آوردہ بُودند۔ نظر در قعرِ چاہ افگند۔

اژدرہائے سہمناک دید دہن کشادہ و اُفتادنِ او را منتظر۔ بسر چاہ کہ نظر انداخت موشانِ سیاہ و سفید دید کہ بیخِ آن شاخ می بُرید ندو او در میانِ این محنت تدبیرے می اندیشید و نجاتِ خود را راہے می جُست۔ پیشِ خود زنبور خانہ دید و قدرے شہد یافت۔ چیزے ازان بلب بُرد و در شیرینیِ آن چنان فرو رفت کہ از کارِ خود غافل ماند و نیندیشید کہ پائے او بر سرِ چار مار است و نتوان دانست کہ کدام وقت در حرکت آیند و موشان در بریدنِ شاخ اہتمام دارند۔ چون شاخ بگسلد در کامِ اژدہا قرار گیرد۔ آن لذّتِ حقیر چنین غفلتے بدو داد و حجابے تاریک بر دیدۂ عقلِ او داشت کہ موشان از بُریدنِ شاخ فارغ شدند و آن بیچارہ غافل در دہانِ اژدہا اُفتاد۔

پس لذّتِ ظاہری مانندِ آن چاہِ پُر آفت است و موشانِ سیاہ و سفید و بُریدنِ ایشان شاخ را شب و روز است کہ شاخِ عمر را می بُرند و مَردُم را بفنا نزدیک می سازند و آن چہار مار چہار عنصر است کہ چہار ستونِ آفرینشِ آدم اند و ہر گاہ کہ یکے از ایشان در جنبش آید زہرِ قاتل باشد و ذوقِ شہد و شیرینیِ آن مانندِ لذّاتِ این جہانی است کہ راحتِ آن اندک است و رنجِ آن بسیار۔ آدمی را بیہودہ از عالمِ معقول باز میدارد و راہِ نجات بر بستہ میگرداند و اژدہائے دہن باز بجا

بازگشت ماند کہ ہمہ را از رفتن دران چارہ نیست۔ ہر آئینہ آنجا باید رسید وخطر و بیم این راہ باید دید۔ آنگاہ پشیمانی سود ندارد و توبہ فائدہ مند نیفتد۔ نہ راہِ بازگشتن یابد و نہ عذرِ تقصیر خواستن مقبول اُفتد۔

القصہ کارِ من بجائے رسید کہ بقضا ہائے آسمانی رضا دادم وآنقدر کہ در امکان گنجید از کارہائے خیر راست کردم تا بحکمِ بادشاہِ زمان سفرِ ہندوستان پیش آمد۔ برفتم و دران دیار ہم تگاپوئے کسبِ کمال کردم و بوقتِ بازگشتن کتابہائے دانشورانِ ہند کہ زادۂ حکمت بُود آوردم کہ یکے ازان **کلیلہ و دمنہ** است کہ تفصیل دادہ می آید و بوسیلۂ این خدمت منظورِ نظرِ بادشاہ گشتم و دین و دُنیائے من معمور شد۔

پیش از انکہ شروع در بابِ سوم کہ آغازِ مقصودِ کتاب از آن است در حکایتے کہ تقریبِ سخن ہمان خواہد بُود شروع میرود۔

جوہر شناسانِ بازارِ معانی و صاحب عیارانِ مُلکِ سخندانی آوردہ اند کہ در ولایتِ چین بادشاہے بُود کہ آوازۂ دولت و کامگاریِ او عالم را گرفتہ و ذکرِ عظمت و شہریاریِ او بر زبانِ خاص و عام اُفتادہ۔ فرمانروایانِ روزگار حلقۂ فرمان برداری در گوش کشیدہ و کشور کشایانِ نامدار غاشیۂ خدمتگاریِ او بر دوش نہادہ۔

نظم

فریدون حشمتے جمشید جاہے سکندر شوکتے دارا پناہے
زعدلش چون رخِ خوبانِ مہوش بیکجا جمع گشتہ آب و آتش

برگردِ بساطِ دولتِ روزافزونش پیوستہ سپہ کشانِ عالم گیر و وزیرانِ صاحب تدبیر کمرِ خدمت بستہ و در پایہ تختِ آسمان پایہ اش ہموارہ دانشورانِ بزرگوار و حکیمانِ راست گوے درست کردار بر کرسیِ ہواداری نشستہ۔ خزانہ بجواہرِ گوناگون معمور و خیل و سپاہ از شمار بیرون۔ شجاعت با سخاوت و مساز و سلطنت باسیاست ہم آواز۔ "لشکرے از دولت و شہرے زداد۔ لشکری و شہری از وے پُر مُراد"۔ و آن بادشاہ را فرخ فال میگفتند کہ بدولتِ او فالِ رعیت مبارک بُود و بمہربانیِ او آسایشِ عالم روزافزون۔ و این بادشاہ را وزیرے بُود رعیت پرور مرحمت گستر و بحکمتِ آنکہ از رائے خجستۂ او کارِ آن مملکت رونقِ تمام داشت او را خجستہ رائے خواندندے۔ فرخ فال در ہیچ مہمّ بے مشاورتِ خجستہ رائے شروع نکردے و بے تدبیرِ دلپذیرِ او بہیچ امر نپرداختے۔

اتفاقاً روزے فرخ فال خیالِ شکار فرمود۔ خجستہ رائے چون دولت ملازمِ رکاب بُود۔ چون شاہ از نشاطِ شکار بپرداخت و صحرا از چرندہ و ہوا از پرندہ خالی ساخت لشکریان رخصت بازگشت

یافتہ شاہ و وزیر متوجہ بہ تختگاہ شدند۔ چون ہوا گرم شدہ بُود فرخ فال با نجستہ رائے گفت کہ در چنین ہوائے گرم رفتن از حکمت نیست و بسایۂ خرگاہ پناہ بُردن مانعِ گرمی نہ۔ چہ تدبیر میکنی کہ تا ہوا سرد شود ساعتے چند برآسائیم؟

نجستہ رائے گفت من درین نزدیکی کوہے دیدہ ام چون ہمتِ جوانمردان عالی و چون پایۂ رتبۂ صاحبدلان بلند۔ آبہائے روان و سایہ ہائے درختان بسیار و ہوا ہائے آنجا خوشگوار۔ صلاح در آنست کہ عنانِ عزیمت بآن طرف منعطف شود۔

فرخ فال گوش بسخنِ نجستہ رائے نمودہ متوجہ آن چشمہ سار شد و باندک زمانے دامنِ آن کوہ را چون آستینِ اہلِ اقبال بوسہ گاہِ سعادتمندان ساخت۔

وزیر بفرمود تا چمنے را در کنارِ آب بسریرِ شاہی بیاراستند۔ فرخ فال برمسندِ راحت قرار گرفت و ہریکے از ملازمانِ رکابِ دولت بر لبِ جُوئے و سایۂ درختے آرام یافت۔ بعد ازان شاہ و وزیر بتماشائے قدرت در ہر گُل زمینے سیر فرمودن گرفتند و در عجائبِ صنعِ الٰہی حیران بُودہ گاہ از اوراقِ گلستانِ این بیت تکرار میکردند

"نہ بُلبُل بر گلش تسبیح خوانست ۔ کہ ہر خارے بہ تسبیحش زبانست"

وگاہ بر صفحاتِ نگارستان این نقش مید یدند۔ گاہ ساد دبرگِ گُل را مرکب از بادِ صبا۔ گہ نہد بر پائے باد از آبِ صافی سلسلہ۔

در اثنائے این حال نظرِ فرخ فال بر درختے اُفتاد کہ از برگ ریزی چون شاخِ خزان دیدہ بے نوا و از غایتِ کہنگی چو پیرانِ برجا ماندہ بے نشو و نما۔ میانِ آن درخت چون دلِ درویشان تہی گشتہ و خیلِ زنبورِ عسل جہتِ زندگانیِ خود پناہ بدان قلعہ آوردہ۔

شاہ چون غوغائے زنبور دید از وزیرِ جہاندیدہ پُرسید کہ جمع شدنِ این مرغانِ سبک پرواز را بر گردِ این درخت سبب چیست و آمد و شدِ این کمر بستگان بر فراز و نشیبِ این مرغزار بفرمانِ کیست؟

خجستہ رائے زبان بر کشاد کہ اے شہریارِ کامگار اینہا گروہے اند بسیار منفعت و اندک مضرت۔ ایشان را بادشاہیست کہ او را یعسوب خوانند و بجثہ وراے از ایشان بزرگ تر۔ بر تختِ مربع کہ از موم ساختہ اند قرار گرفتہ است۔ وزیر و دربان و پاسبان و چاؤش و نائب تعیّن کردہ است و دانائیِ ملازمانِ او بحدیست کہ ہر یک برائے خود خانۂ شش جہتی از موم بسازند۔ ضلعہائے آن برابر باشد بمثابۂ کہ مہندسانِ کامل را بے پرکار و مسطر مثلِ آن میسّر نشود و چون خانہ تمام کنند امیرِ این جانوران بزبانِ حال از ایشان عہدے فرستاند کہ لطافتِ خود را بکثافت بدل نسازند۔

بنا بر وفاے عہد جز بر شاخِ گلِ خوشبو و شگوفۂ پاکیزہ نہ نشینند تا آنچہ از آن برگہاے خوشبو خوردہ باشند در اندک وقتے شربتے گوارا بظہور آید کہ آنرا شہد نامند و چون بخانہ باز آیند در بانان ایشان را ببویند۔ اگر بر ہمان عہدِ خود اند گذارند تا بخانۂ خود در آیند و اگر عہد شکنی نمودہ باشند و بوے بد از آنہا دریابند در بانان ایشان را بسیاست رسانند و فی الحال بدو نیم کنند۔ اگر در بانان بے پروائی نمایند و آن عہد شکنان را بجا نہاے شان راہ دہند آن امیرِ زنبوران خود پیروی آن نمودہ بسیاستگاہ حاضر گرداند۔ اوّل بکُشتنِ دربانان فرمان دہد و پس از ان زنبورانِ بے ادب را بکُشند و ہمچنین اگر زنبورے از زنبورخانۂ دیگر خواہد کہ در آید در بانان نگذارند۔ اگر سخنِ دربانان گوش نکند بسیاست رسد و در اخبار آمدہ است کہ جمشیدِ جہاندار آئینِ دربان و پاسبان و تعیّنِ حاجبان و نائبان و ترتیبِ تخت و غیرِ آن از آئینِ جہانداری از ایشان گرفتہ است۔

فرخ فال چون این سخن بشنید بپاے درخت آمدہ زمانے تفرجِ درگاہ و بارگاہ و دستور آمد و شد و قانونِ خدمت و ملازمتِ ایشان کرد۔ جمعے دید فرمانِ الٰہی را میان بستہ و سُلیمان وار بر مرکبِ ہوا نشستہ۔ غذاے پاک و جاے پاکیزہ اختیار کردہ۔ ہیچ یک را باسُود و زیانِ دیگرے کار نہ و ہیچ کدام بہ نسبتِ ابناے جنسِ خود در مقامِ ایذا و آزار نہ۔ "خوشا سرفرازانِ کوتاہ دست۔ بزرگانِ خُرد و بلندانِ پست"۔ گفت اے خجستہ راے

عجب کہ با آنکہ در زندگی زیستن در نہادِ ایشان است در پے آزارِ یکدیگر نیستند و با آنکہ نیش دارند جز نوش ندہند و مادر آدمیان بخلافِ این می بینیم کہ یکدیگر را زیان میرسانند و بنیادِ ہمچو خودے را بر می اندازند۔ "دور نگر کز سرِ نامردمی ۔ پُر حذر است آدمی از آدمی"

وزیر گفت این جانوران کہ می بینی بر یک طبیعت آفریدہ شدہ اند و آدمیان را طبیعتِ گوناگون دادہ اند لاجرم ہر یکے را مشربے جداگانہ و مذہبے علیحدہ پیدا شدہ است ۔ جمعے دست در دامنِ عقل زدہ بر بامِ مُراد بر آمدند و در وشہاے نیک و کارہاے پسندیدہ از ایشان یادگار ماندہ و طائفۂ پیروِی ہوا و ہوس نمودہ در گردابِ بدنصیبی ہلاک شدند و خصلتہاے ناخوش و سخنانِ بد از ایشان بظہور آمد۔

شاہ فرمود کہ بدین طریق کہ تو بیان کردی صلاحِ آدمیان در آنست کہ ہر یک از ایشان گوشہ اختیار کند و در صحبتِ دیگران بر خود بستہ پیوستہ در یاد کردنِ حق و راست کردنِ خود مشغول باشد۔ "زین میان گر بتوان بہ کہ کنارے گیرند"۔ شنیدہ بودم کہ حضور در صحبت و فراغت در جمعیت است امّا امروز مرا یقین شد کہ خوشحالی در تنہائی و خاطر جمعی در یکتائیست ۔

"خلوتے خواہم کہ دورِ چرخ اگر چون گردباد ۔ خاکدانِ دہر را بیزد نیابد گردِ من"

وآنکہ حکماے پیشین در کنجِ غارے یا در تگِ چاہے روزگار گذرانیدہ اند

نظرِ ایشان برین معنیٰ بودہ است

نظم

قعرِ چہ بگزید ہر کو عاقل است از انکہ در خلوت صفاہاے دل است
ظلمتِ چہ بہ کہ ظلمتہاے خلق میگریزد عاقل از غوغاے خلق

خجستہ راے بعرض رسانید کہ آنچہ بزبانِ الہام بیان گذشتہ عین صدق و محض صواب است چہ صحبت سببِ پراگندگیِ خاطر و گوشہ نشستن موجبِ جمعیتِ باطن و ظاہر است لیکن بزرگان فرمودہ اند کہ صحبت با ہمنشینِ نیکو و مصاحبِ دانا بہ از تنہائی است و تنہائی از ہم صحبتانِ نادان بہ از مجلس آرائی است۔ ہر چند بہم رسانیدنِ دانشہا و فراہم آوردنِ شایستگیہا بے صحبت میسر نشود و نیز در احوالِ آدمیان از خوردن و پوشیدن و غیرِ آن کہ دیدہ میشود معلوم میشود کہ بنی آدم محتاجِ یکدیگر اند چہ از براے یک خوردنی کہ بہم رسد چندین کار یگر از آہنگر و دُرُود گر و بزرگر و آشپز و غیرِ آن میباید کہ صورت یابد و ظاہر است کہ بہم رسیدنِ این از یک کس دشوار۔ پس ضرور شد کہ با یکدیگر اتفاق نمودہ مددگارِ یکدیگر شوند۔

فرخ فال فرمود کہ آنچہ وزیر بیان کرد خلاصۂ دانش است لیکن بخاطر میرسد کہ اگر راہِ صحبت باز باشد از رہگذرِ اختلافِ مشربہا و طبیعتہا کار بستم و نزاع کشد براے آنکہ بعضے از بعضے بسببِ زور و زر

زیادہ باشند واز آنجا کہ در نہادِ آدمی حرص وزیادہ طلبی میباشد کسیکہ بر دیگرے غالب باشد از روئے ہوا و ہوس ستمے نماید واین موجبِ تباہ کاری و دل آزاری شود۔ "نزاع آنچنان آتشے بر فروزد کہ از تابِ آن ہر چہ باشد بسوزد"۔

وزیر گفت اے بادشاہِ حکمت پناہ جہتِ دفعِ نزاع تدبیرے مقرر شدہ است کہ ہر یک را بحقِ خود قانع ساختہ دستِ ستمِ او را از حقِ دیگرے کوتاہ میگرداند و مدارِ آن تدبیر بر قاعدۂ عدالت است کہ در ہر زمانے خدا یتعالےٰ از میانِ آدمیان یکے را کہ بعقل و تدبیر زیادہ از ہمہ است بعنایتہائے بے نہایتِ خود خاص ساختہ در میانِ آدمیان بزرگ می سازد و او را صاحبِ خُلقہائے پسندیدہ ساختہ فرمانروائے عالم میگرداند و بمشورتِ عقلِ دور اندیشِ خود بغرضانہ بر بستے چند در رعیت پروری و مظلوم نوازی و ظالم گدازی قرار میدہد کہ ہر کدام را بہ طبیعتِ او بگذاشتہ در راہِ راستی و درستی ثابت قدم میگرداند و حکمائے پیشین این را ناموسِ اکبر نام می نہند و اگر بیدولتے اسیرِ ہوا و ہوس گشتہ خلافِ بر بست نمودہ ستمے مینماید بسیاستِ مناسب رسیدہ سرمایۂ پند گرفتنِ دیگران میشود۔

فرخ فال فرمود کہ اندکے از احوالِ این برگزیدۂ الٰہی کہ سببِ آرامِ جہانیان است باز گوے۔

خجستہ رائے گفت این دانش پناہے است کہ مزاجِ روزگار می شناسد

واحوالِ جہانیان نیک میداند۔ ہرکس را باندازۂ خود داشتہ انتظام عالَم می فرماید و بدنفسان را چہ از مَردُمیکہ بکینہ وبددرونی و ناتوان بینی و نامردمی منسوب باشند و چہ جماعتیکہ بُدزدی وطمع و ہرزہ گوئی وبیوفائی وسائرِ خُلقہائے بدموصوف باشند در اُمورِ ملکی راہ نداده ہرکدام را سرافگندہ میدارد و عالی ہمتانِ مردانہ کارگذار را کہ بزیادتیِ دانش وتدبیر امتیاز دارند داد پرستی ورعیت پروری میفرماید و آن چنانکہ قاعدۂ عدالت باشد عمل نماید و دوست و دشمن وخویش وبیگانہ در نظرِ معاملہ پرستیِ او برابر است۔ وآن دولتمند مفصّل میداند کہ کدام مَردُم را باید بتفصیل نواخت و بارِ سخن گفتن و درمجلس حاضر شدن باید داد وکدام گروہ را زبون وخراب داشتہ در بنیاد برانداختنِ آنہا سعی نماید چہ در ملازمانِ بادشاہی اندک جمعے باشند کہ کمر بہ نیکخواہیِ سلطان بر میانِ اخلاص بربندند و در نیکنامیِ بادشاہِ حقیقی کوشش کنند وبسیارے ازایشان لافِ اخلاص وعقیدت زنند برائے منفعتِ خود یا دفعِ ضررِ خود۔ "لاف زنان بر تو عزیزے شوند۔ جہد کنان کز تو بچیزے شوند"۔ پس باید کہ آن برگزیدۂ الٰہی برحقیقتِ مَردُم مُطّلع باشد کہ مبادا امثالِ این مَردُم کہ بفریب و چرب زبانی خودرا دولتخواہ نمودہ صورتہائے غیر واقع را بلباسِ حق درآوردہ بعرض رسانند و دولتخواہانِ درگاہ را از پا اندازند۔ اما چون

بادشاہِ بیدار دل ہوشمند بغورِ مہمّات رسد و بخود پرسش معاملات نماید ہر آئینہ فروغِ راستی را از تیرگیِ دروغ جُدا سازد و نیکنامِ ازل وابد شود و ہر بادشاہِ آگاہ کہ مدارِ کارِ خود بر حکمت نہادہ پند ہائے حکما را دستور العمل سازد ہم مملکتش آبادان باشد و ہم رعیتش خوشدل و شادان چنانچہ رائے اعظم **دابشلیم ہندی** کہ کاروبارِ خود را بر سخنانِ **بید پائے برہمن** نہادہ بُود۔ مُدتے مدید در کامرانی روزگار گذرانید و ازان باز کہ این سرائے بیوفائے دُنیا را گذاشتہ است ہنوز نامِ نیکِ او بر صحیفۂ روزگار باقیست۔

فرخ فال چون نامِ **دابشلیم** و **بید پائے برہمن** شنید خوش وقت و خرّم حال گشت و فرمود اے خجستہ رائے زمانے درازاست کہ قصۂ رائے و برہمن مذکور شدہ و در دلِ من جاگرفتہ است و کیفیتِ احوالِ ایشان از ہر کہ پُرسیدم اثرے نیافتم و چیزے نشنیدم و من پیوستہ گوشِ ہوش کشادہ بُودم تا نام و نشانِ ایشان ازکہ بشنوم و ہمواره دیدۂ انتظار کشودہ بودم تا جمالِ این از کجا رُوے نماید و چون معلوم شد کہ وزیر از حالِ ایشان باخبراست شکرِ الٰہی بجامی آورم و میگویم "آخر دلم بآرزوے خویشتن رسید۔ و آنچہ از خدائے خواستہ بُودم بمن رسید" باید کہ زودتر مرا از سخنانِ رائے و برہمن بہرہ مند

گردانی کہ ترا در گفتنِ این سخنان ادائے حقوقِ صحبتِ ما حاصل است واز ما بوسیلۂ شنیدنِ سخنانِ مذکور انواعِ فائدہ ہا برعیت واصل خواہد شد وسخن کہ بواسطۂ گفتنِ آن شکرِ نعمت ادا شود وببرکتِ شنیدنش فائدۂ تمام بخاص وعام رسد بغایت مبارک خواہد بود۔

قطعہ

زبانِ خردمندِ روشن روان — کلیدِ درِ گنجِ حکمت بُوَد
درِ گنج بکشائے نقدے بیار — کہ اورا عیارِ نصیحت بُوَد
نصیحت بران وجہ گو با ملوک — کہ در وَے صلاحِ رعیت بُوَد

آغازِ داستانِ رائے دابشلیم با بیدپائے حکیم

وزیرِ راست تدبیر زبانِ بیان برکشاد وگفت اکثر از طوطیانِ شکرستانِ سخنوری وبُلبُلانِ گلستانِ ہنرپروری شنیدہ ام کہ دریکے از نواحیِ سوادِ اعظمِ ہندوستان کہ خالِ رخسارۂ عالم است بادشاہے بُود بیدار بخت فیروز روز وبرائے جہان آرائے رعیت نواز ظالم سوز۔ تختِ شاہی بزیورِ عدالتِ او زینت گرفتہ وچترِ دولت بگوہرِ وُجُودِ او آرایش یافتہ واین بادشاہ را رائے دابشلیم میگفتند یعنی بادشاہِ بزرگ واو لشکرے داشت آراستہ از مردانِ کارودلیرانِ

کارزار دو ده ہزار فیلِ ژیان در لشکرِ او بود و با اینہمہ بزرگی بغورِ کارِ رعیت رسیدے و خود معاملۂ ہر یکے از داد خواہان پرسیدے۔

مثنوی

غمِ زیردستان بخور زینہار — بترس از زبردستیِ روزگار
بجائے منہ مسندِ بارگاہ — کہ خود نشنوی نالۂ دادخواہ
بدیوان مینداز فریادِ او — کہ شاید ز دیوان بود دادِ او

چون اطرافِ مملکت بسیاست مضبوط ساختہ بود و عرصۂ ولایت از مدعیانِ ملک پرداختہ پیوستہ بفراغِ خاطر بزمِ عشرت آراستے و کامِ دل از روزگار برداشتے۔ در مجلسِ او ہمیشہ ندیمانِ دانش پیشہ و حکیمانِ حقیقت اندیشہ حاضر می بودند و بزمِ عیش را بسخنانِ رنگین و حکایاتِ دلفریب تازہ میداشتند۔ روزے بر تختِ کامرانی نشستہ بود و جشنِ بادشاہانہ آراستہ۔ "بآئین بزمگاہے ساز کردہ۔ درِ عشرت بہر سو باز کردہ"۔ بعد از شنیدنِ نغمۂ مطربانِ دستانسرا میلِ گوش کردنِ داستانِ حکمت نمود و دانشورانِ بساطِ عالی از اخلاقِ حمیدہ و صفاتِ پسندیدہ کہ پایۂ آدمیت را بلند می سازد تفصیل میدادند تا آنکہ سررشتۂ سخن بجود و کرم کشید۔ ہمہ حکیمان باتفاق گفتند کہ جود بہترینِ اخلاق است و بزرگترینِ اوصاف و ارسطو گفتہ کہ فاضلترین صفتے از صفاتِ الٰہی

آنست کہ اورا جواد گویند یعنی صاحبِ جُود چہ جُودِ او بجملہ موجُودات رسیدہ است وکرم او جمیعِ کائنات را فروگرفتہ "شکرِ فیضِ تو چمن چون کند اے ابرِ بہار۔ کہ اگر خار وگل ہمہ پروردۂ تُست"۔

رائے را بعد از شنیدنِ اوصافِ کرم وجُود دیگ ہمت در جوش آمد۔ بفرمود تا درِ گنج گرانمایہ برکشادند وصلائے کرم بخاص وعام در دادند۔ غریب وشہری نصیبِ تمام یافتند وخُرد وبزرگ بانعامِ عام بہرہ مند شدند۔ روزرا بکام بخشی وکامرانی تازہ داشت۔ چون پردۂ شب برروئے روز کشیدند سرِ فراغت بربالینِ آسایش نہاد وسپاہِ خواب عرصۂ دماغ را فروگرفت۔ در خواب دید کہ پیرے نورانی آمدہ عرضِ نیاز کرد وگفت کہ امروز گنجے درراہِ رضائے خدائے افشاندی۔ صباح پائے عزیمت دررکابِ دولت کُن وبجانبِ شرق توجُہ نمائے کہ گنجِ شایگان وخزانۂ رایگان نصیبِ تُست وبیافتنِ چنان گنجینۂ گرانمایہ بلند پایہ خواہی شد۔

رائے چون این بشارت شنید از خواب بیدار شد ودر انتظارِ صبح دولت نشست۔ با مدادان بفرخی وفیروزی سوار شدہ روئے بجانبِ مشرق نہاد۔ چون از حُدودِ آبادانی بعرصۂ صحرا بیرون آمد بہر طرف نظرے می افگند واز مقصود خبرے میجُست۔ ناگاہ نظرش

برکوہے اُفتاد و در دامنِ کوہ غارے تاریک نمودار شد۔ مردے روشندل بر درِ آن غار نشستہ واز زحمتِ اغیار وارستہ۔ چون نظرِ بادشاہ بروے اُفتاد دلش بصحبتِ او مائل شد۔

پیرِ روشن ضمیر مقصودِ شاہ دریافتہ زبانِ نیاز برکشود کہ اگرچہ ویرانۂ درویشان درجنبِ قصرِ زرنگارِ شہریاران ہیچ برنیاید امّا بادشاہان را عادتیست قدیم کہ نظرِ رحمت برحالِ گوشہ نشینان اندازند و برنجہ نمودنِ قدم خاکسارانِ کوے نیاز را سرافراز سازند۔

والبتہ سخنِ درویش را بمحلِّ قبول رسانیدہ از مرکب پیادہ شد و بخدمتِ او رسیدہ ہمتے خواست۔ بعد ازان کہ بادشاہ عزیمتِ رفتن کرد درویش زبانِ عذرخواہی بکشود و گفت "کز دستِ من گدا نیاید مہمانیِ چون تو بادشاہے"۔ امّا برسمِ ما حضر تحفۂ دارم کہ از پدر بمن میراث رسیدہ است۔ آن را نثارِ راہِ بادشاہ می سازم و آن گنج نامہ ایست مضمونش آنکہ در گوشۂ این غار گنجیست گران و در و نقود و جواہرِ بیکران۔ چون من بر گنجِ قناعت دست یافتہ بودم بطلبِ آن نپرداختم۔ اگر سلطان پرتوِ التفات بران اندازد و فرماید تا ملازمان جُستجوے نمایند و داخلِ خزینۂ عامرہ ساختہ بجاے لائق صرف کنند دُور نیست۔

دالبشلیم بعد از شنیدنِ این سخنان واقعۂ شبانہ با درویش درمیان نہاد۔

درویش فرمود کہ اگرچہ این مختصر نزدِ ہمتِ والائے سلطان وقعے ندارد آما چون از غیب حوالہ شدہ شرفِ قبول ارزانی باید داشت

رائے فرمود تا جمعے بکافتنِ غار مشغول شدند و در اندک فرصتے راہ بگنج بُردہ تمامی آنرا بنظرِ سلطان درآوردند۔

شاہ فرمود تا قفل از سرِ ہر صندوق و دُرج برداشتند و نفائسِ جواہر پیش کشیدند۔ درین میان صندوقے مرصّع ظاہر شد بہ بندہائے محکم بربستہ و قفلِ فولاد ہران زدہ۔ چند انکہ تفحّص کردند از کلیدِ او نشانے نیافتند۔

رائے را شوقے تمام بکشادنِ آن قفل پیدا شد و میلے عظیم بدیدنِ آنچہ در صندوق تواند بُود پدید آمد و با خود خیال کرد کہ تحفۂ گرانمایہ درین صندوق نہادہ اند۔ فرمود تا قفل را شکستند۔ از آنجا دُرجے بیرون آمد و در ان دُرج حُقّۂ نہادہ۔ رائے سرِ حقّہ را باز کرد پارۂ حریرِ سفید خطے چند بقلمِ سُریانی بروے نوشتہ دید۔ دالبشلیم در تعجب ماند کہ اینچہ تواند بُود۔ بعضے گفتند نامِ صاحبِ گنج است و جمعے نمودند کہ طلسمے تواند بُود کہ بجہتِ محافظتِ گنج نوشتہ باشند۔

شاہ فرمود تا این خط خواندہ نشود حقیقتِ حال ظاہر نخواہد شد و ہیچ یکے از ملازمانِ رکاب قدرتے بر خواندنِ آن خط نداشت۔ در طلبِ کسے کہ از و مقصود حاصل شود شتافتند تا آنکہ دانشورے کہ در خواندن و نوشتنِ خطہاے غریب مہارتے داشت یافتہ بپایۂ سریر حاضر کردند۔ **دانشورِ** باریک بین بعد از تأملِ کمال خط را خواند کہ این مکتوبیست پُر فائدہ کہ در حقیقت گنج ہمین تواند بود۔ مضمونش آنکہ این گنج را من کہ **ہوشنگ بادشاہم** ودیعت نہادہ ام برائے بادشاہے بزرگ کہ اورا **دانشلیم** خوانند و بالہامِ الٰہی دانستہ ام کہ این خزانہ نصیبِ او خواہد بود و این وصیت نامہ در میانِ زر و جواہر تعبیہ کردہ ام تا چون آن گنج بردارد و این وصیتہا را مطالعہ کند با خود اندیشہ نماید کہ بزر و گوہر فریفتہ شدن کارِ عاقلان نیست چہ آن متاعیست عاریتی کہ ہر روز فرسودۂ دستِ دیگرے خواہد شد و با ہیچ آفریدہ راہِ وفا بسر نخواہد برد۔

مثنوی

دولتِ گیتی کہ تمنّا کنند　　باکہ وفا کرد کہ با ما کنند

بوئے وفا نیست درین خاکدان　　مغز وفا نیست درین استخوان

امّا این وصیت نامہ دستور العملے است کہ بادشاہان را ازان گزیر نیست۔ پس آن بادشاہِ دولتمند باید کہ بدین وصیتہا کار کند و یقین داند کہ ہر بادشاہے

کہ این چہاردہ قانون را کہ بیان میکنم بکار بند و بنائے دولتِ او استوار ماند و اساسِ سلطنتِ او پایدار گردد۔

اوّل آنست کہ ہرکس را کہ از ملازمان بنزدیکی خود سرفرازی دہد سخنِ دیگرے در بابِ شکستِ او نشنود کہ ہر کہ نزدِ بادشاہے مقرب شد ہر آئینہ مردم بر و حسد برند و در زوالِ قربِ او کوشش نمایند و از روئے دولتخواہی و نصیحت سخنانِ فریبندہ بگویند تا وقتیکہ مزاجِ بادشاہ بر او متغیر گردد و ران وقت مقصود حاصل کنند۔

دوم آنکہ سخن چین و سخن ساز را در مجلسِ خود راہ ندہد کہ باعثِ فتنہ انگیزی و جنگجوئی است و عاقبتِ او بد است بلکہ چون این صفت در کسے بیند زود تر آتشِ فتنۂ او بآبِ شمشیر فرو نشاند تا دودِ او عرصۂ عالم را تیرہ نسازد۔

سوم آنکہ با اُمرا و ارکانِ دولتِ خود التفات نماید کہ باتفاق دیگرے کارہائے مشکل آسان گردد۔

چہارم آنکہ بملایمتِ دشمن و چاپلوسیِ او مغرور نشود و ہر چند تملّق پیش آرد از روئے دُور اندیشی بر و اعتماد ننماید۔

پنجم آنکہ چون گوہرِ مقصود بدست آید در نگاہداشتنِ آن غفلت نورزد۔

ششم آنکہ در کارہا شتاب زدگی ننماید بلکہ بجانب تامّل و آہستگی گراید کہ مغفرت در شتاب بسیار است و منفعتِ آہستگی بیشمار۔

ہفتم آنکہ عنانِ تدبیر بہیچ وجہ از دست نگذارد کہ اگر جمعے از دشمنان قصدِ او کنند و صلاح دران بینند کہ با یکے از ایشان التفاتے باید کرد کہ لبسببِ آن خلاصی ازان ورطہ رُوے می نماید باید کہ بحیلۂ مناسب بنائے فریبِ ایشان را زیر و زبر گرداند۔

ہشتم آنکہ از مَردُم کینہ دار احتراز نماید و بچرب زبانیِ ایشان مغرور نگردد۔

نہم آنکہ عفو را شعارِ خود ساختہ ملازمان را باندک گناہے در مقامِ خطاب و عتاب نیارد و چون از بعضے مقربانِ درگاہِ سلطانی جریمہ ظاہر گردد و بفعوِ بادشاہی پُشت قوی شوند دیگر بارہ ایشان را از چشمۂ عنایت شاداب گرداند تا از حیرانی فرود آیند۔

دہم آنکہ گردِ آزار ہیچکس نگردد تا بطریقِ مکافات آزارے باو نرسد۔

یازدہم آنکہ مَردُم را کارے کہ موافقِ طَور و لائقِ حالِ ایشان نباشد نفرماید کہ بسیار کس کارِ خود را گذاشتہ بکارِ دیگر مشغول گردد و آن کار ناساختہ از کارِ خود ہم باز ماند۔

دوازدہم آنکہ بہرۂ حالِ خود را بزیورِ حلم و ثبات آراستہ گرداند۔

سیزدہم آنکہ ملازمانِ امین و معتمد بدست آوردہ از اہلِ خیانت برکران باشد کہ چون ملازمانِ درگاہِ سلطنت امین باشند ہم اسرارِ مُلک محفوظ ماند و ہم مَردُم از ضررِ ایشان ایمن گذرانند و اگر سخنِ مَردُمِ خائن نزدِ بادشاہ معتبر باشد بسیار باشد کہ بیگناہان را در ورطۂ ہلاک اندازند و نتیجہ ہائے بدرُوے نماید۔

چہاردہم آنکہ از محنتِ روزگار و انقلابِ زمانہ باید کہ غبارِ ملال بر دامنِ ہمّتِ او نہ نشیند و ہر یکے را ازین چہاردہ وصیّت کہ یاد کردیم داستانیست مقرر و حکایتے پسندیدہ و اگر رائے خواہد بر تفاصیلِ آن حکایات اطلاع یابد بجانبِ کوہِ سرندیپ کہ قدمگاہِ آدمِ صفی است توجّہ باید فرمود کہ این مشکل آنجا حل خواہد شد و مقصود آنجا روے خواہد نمود۔

چون حکیم مضمونِ نوشتہ تمام بعرض رسانید **والبشلیم** اورا بنواخت و آن صحیفۂ حکمت را بتعظیم بوسیدہ تعویذ بازوے شہریاری ساخت و فرمود کہ گنجے کہ نشان دادہ بودند این گنجینۂ ہُنر است نہ خزینۂ گوہر و زر و مرا بعنایتِ الٰہی از متاعِ دُنیا آن مقدار ہست کہ احتیاج بدین زیادتی ندارم و از روے ہمّت این محقر یافتہ را نایافتہ می پندارم۔ لازم آنست کہ بشکرانۂ این پند نامہ کہ در معنی گنج ہمان تواند بُود آنچہ

ازین دفینہ بدست آمدہ بمردمِ مستحق رسانند تا ہدیۂ ثواب بروحِ ہوشنگ رسد و ما نیز داخلِ خیر باشیم۔

ملازمانِ بادشاہی در اندک زمانے این خدمت بجا آوردند و رائے بدار الملک آمدہ ہمیشہ درین اندیشہ بود کہ بجانبِ سرندیپ عزیمت نماید و مقصود بدست آرد و بر تفصیلِ این نصیحت نامہ واقف شدہ دستور العملِ مملکت داری سازد و بنائے سلطنت بران نہد۔ بعد از اندیشۂ بسیار فرمود تا دو کس دانا را از ارکانِ سلطنت حاضر ساختند۔

رائے فرمود کہ من آن گنج را کہ ہوشنگ نہادہ بود تمام در راہِ خدا بفقرا و مساکین و سائرِ مستحقان بخشش کردم و حالا عزیمت بجانبِ سرندیپ مصمم ساختہ ام و من ہمواره اساسِ مہماتِ سلطنت بر رائے صواب نمائے شما نہادہ ام۔ درین باب نیز آنچہ مصالحت باشد بعرض رسانید۔

وزیران گفتند جوابِ این بر بدیہہ گفتن نشاید کہ سخنِ نا اندیشیدہ چون زرِ ناسنجیدہ است۔ روزِ دیگر تأمل نمودہ بدرگاہ رسیدند۔

وزیرِ بزرگ گفت کہ درین سفر اگرچہ احتمالِ فوائد است امّا محنت و مشقتِ فراوان باید کشید و چندین راحت و فراغت را از دست باید داد و دل بر چندین خطر باید نہاد۔ دانا باید کہ راحت را بمحنت

بدل نکنند و لذّتِ نقد را بسودائے نسیہ از دست ندہد تا بوئے آن نرسد کہ بدان کبوتر رسید۔ رائے فرمود کہ چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

وزیر گفت شنیدہ ام کہ دو کبوتر باہم در آشیانۂ دمساز بودند۔ یکے را **بازِ ندہ** نام بُود و دیگرے را **نوازِ ندہ**۔ روزگار بر دمسازیِ آن دو یارِ غمگسار حسد بُرد۔ **بازِ ندہ** را خیالِ سفر پدید آمد۔ یارِ خود را گفت تا کے در یک کاشانہ بسر بریم و در یک آشیانہ روزگار گذرانیم؟ مرا آرزوئے آنست کہ چند روز در اطرافِ جہان بگردم کہ در سفر عجائبِ بسیار است و تجربہ بیشمار۔ شمشیر تا از نیام بیرون نیاید در معرکۂ مردان سرخرو نگردد و قلم تا در سیر از سرِ قدم نسازد نقشِ مقصود صورت نہ بندد۔ آسمان از سفر برہمہ بالاست و زمین از اقامت پایمالِ ہمہ۔ "درخت اگر متحرک شدے زجائے بجائے۔ نہ جورِ تبرہ کشیدے و نہ جفائے تبر"۔

نوازِ ندہ گفت اے یارِ ہمدم تو محنتِ سفر نکشیدۂ و مشقّتِ غُربت ندیدۂ۔

بازِ ندہ گفت اگرچہ رنجِ سفر جان فرساست اما تفرّجِ عالم روح افزا و باز چون طبیعت بسفر خو گرفت و مشغولی بتماشائے اعجوبہائے جہان پیدا کرد مشقّتِ راہ نمی نماید۔ غُربت

نوازندہ گفت اَے رفیقِ موافق تفرّج وتماشاے عالَم بایارانِ ہمدم ودوستانِ محرم خوش آید۔ چون کسے از دیدارِ ہمدمان محروم ماند پیداست کہ بدان مقدار تماشا چہ تسکین یابد۔ من میدانم کہ دردِ فراقِ یاران مشکل ترین دردہاست واکنون کہ گوشہ وتوشہ ہست پاے قناعت در دامنِ عافیت کش وعنانِ ہوس بدستِ ہوا مسپار۔" بگیر دامنِ جمعیتے وفارغ باش۔ کہ سنگِ تفرقہ دوران در آستین دارد۔"

بازندہ گفت اَے مونسِ روزگار دیگر سخنِ فراق مگوے کہ یارِ غمگسار در عالم کم نیست۔ اگر از ینجا پیوند بُریدہ شود در اندک فرصتے خود را بصحبتِ ہمنفسے دیگر رسانم واین خود شنیدۂ کہ گفتہ اند" بہیچ یار مدہ خاطر بہیچ دیار۔ کہ بر و بحر فراخست وآدمی بسیار۔" التماس دارم کہ بعد ازین دفترِ مشقتِ سفر بر من نخوانی کہ مسافرت مرد را پختہ می سازد۔ "بسیار سفر باید تا پختہ شود خامے۔"

نوازندہ گفت اَے یارِ عزیز این زمان کہ تو دل از صحبتِ یاران دیرینہ بر میتوانی گرفت و با حریفانِ تازہ میتوانی ساخت سخنِ من در تو چہ اثر خواہد کرد؟ اما بزرگان گفتہ اند" بسے بکامِ دلِ دشمنان بُود آنکس۔ کہ نشنود سخنِ دوستانِ نیک اندیش"

سخن را بران قطع نمودہ وداعِ یکدیگر کردند۔ **بازِ ندہ** دل از رفیق برکندہ بپرواز آمد۔ کوہ و دشت می پیمود و باغ و راغ تماشا میکرد۔ ناگاہ در دامنِ کوہے بلند مرغزارے دید از سبزہ و گل آراستہ و از آب و ہوا تازہ و ترگشتہ۔ **بازِ ندہ** را آن سرمنزل پسندیدہ اُفتاد و چون شام نزدیک بُود ہمانجا بارِ سفر کشاد۔ ہنوز از رنجِ راہ نیاسودہ و دمے بآسایش نزدہ بُود کہ ناگاہ ابر و رعد و برق و باران بہزاران جوش و خروش پیدا شد۔ **بازِ ندہ** را درچنین وقت پناہے کہ از تیرِ باران ایمن گردد نبُود۔ گاہ در زیرِ شاخے نہان میشد و گاہ برگِ درختے پناہِ خود میساخت۔

القصّہ شبے بہزار محنت بروز آورد و بارِ دیگر بپرواز آمد۔ متردّد کہ بآشیانۂ قدیم برگردد و یا چون عزیمتے نمودہ چند روز بتماشا گذراند۔ درین حال شاہینِ تیز بال خونین چنگال قصدِ **بازِ ندہ** کرد۔ کبوترِ مسکین را چشم بر شاہین اُفتاد دلش درطپیدن و روحش در پریدن آمد و براندیشۂ باطلِ خود پشیمان شد و بخود عہد کرد کہ اگر ازین مہلکہ برآید دیگر اندیشۂ سفر بخود راہ ندہد و صحبتِ یارِ ہمدم غنیمت شمارد۔ ببرکتِ نیّتِ دُرست کشایشِ کارِ او پیدا شد و عقابے تیز پرواز از جانبِ دیگر در رسید۔ خواست کہ کبوتر را از پیشِ شاہین درُباید و شاہین ہرچند در پۓ عقاب

نبود غیر تے کردہ در پرخاش درآمد۔ چون ہر دو بجنگ یکدیگر مشغول شدند
بازِ ندہ فرصت غنیمت شمرد و خود را در زیرِ سنگے انداخت و بسوراخے
تنگ جاے گرفت۔ شبے دیگر ہم آنجا بسر بُرد۔ چون روز شد با آنکہ
بازِ ندہ را قوّتِ پرواز نماندہ بُود بہر حال پر و بال زدن گرفت۔
ترسان ترسان چپ و راست نظر میکرد و پیش و پس را احتیاط مینمود و
راہ میرفت۔ ناگاہ کبوترے دید کہ دانۂ چند پیشِ او ریختہ و ہزار شعبدہ ازان برانگیختہ۔
بازِ ندہ چون گُرسنہ بُود ہمین کہ جنسِ خود دید پیش رفت۔ ہنوز
یک دانہ نچیدہ بُود کہ در دام اُفتاد۔ **بازِ ندہ** بآن کبوتر عتاب آغاز نہاد
کہ اے برادر ما ہمجنسِ یکدیگریم و این واقعہ از سببِ تو بمن دست دادہ۔
چرا مرا ازین آگاہ نکردی و شرطِ مُروّت بجا نیاوردی تا درین بلا نمی اُفتادم؟
کبوتر گفت ازین سخن بگذر کہ با قضا کوشش سود ندارد۔
بازِ ندہ گفت ہیچ میتوانی کہ راہِ نجات بمنائے وطوقِ منّت در
گردنِ من افگنی؟
کبوتر گفت اے سادہ لوح اگر من این حیلہ دانستے خود را ازین
بند خلاص ساختے و سببِ گرفتاریِ دیگران نشدے۔ حالِ تو بآن
شتر بچہ میماند کہ در راہ ماندہ شدہ بُود و بزاری مادر را گفت کہ اے
نامہربان چندان توقّف کن کہ نفس راست کنم۔ مادرش گفت نمی بینی

کہ مہارِ من بدستِ دیگریست۔ اگر سررشتہ بدستِ من بُودے پُشت خود را از بار و پاے ترا از رفتار خلاص دادے۔

بازِ ندہ چون نا اُمید شد طپیدن آغاز کرد و بجہدِ تمام قصدِ پرواز نمود۔ ریسمانِ دام کہ فرسودہ بُود گسیختہ شد۔ **بازِ ندہ** بال بپرواز کشادہ روے بوطن کرد۔ در اثناے پرواز بدہے ویران رسید۔ بگوشۂ دیوارے کہ متصل بکشت زارے بُود قرار گرفت۔ کودکِ دہقان کہ نگہبانِ کشت بُود در آنجا میگشت۔ چون چشمش بر کبوتر اُفتاد تیرے برو انداخت۔ تیر بالِ آن شکستہ حال رسید۔ از غایتِ ہیبت سرنگون شدہ بچاہے کہ در پاے ہمان دیوار بُود اُفتاد۔ دہقان پسر دید کہ کبوتر بچاہ فرو رفت نا اُمید برگشت۔

بازِ ندہ شب و روزے دیگر با دلِ خستہ و بالِ شکستہ در تنگِ چاہ بسر بُرد۔ روزِ دیگر اُفتان و خیزان بحوالیِ آشیانۂ خود رسید۔ **نوازِ ندہ** آوازِ بالِ ہمدمِ خود شنیدہ باستقبال از آشیان بیرون پرید۔ **بازِ ندہ** را ناتوان و نزار دریافت و گفت اے یارِ پسندیدہ کجا بُودی و کیفیتِ احوال چگونہ است؟

بازِ ندہ گفت چگویم کہ چہ محنتہا کشیدم و چہ خطرہا دیدم۔ خلاصۂ سخن آنست کہ شنیدہ بُودم کہ در سفر تجربہ حاصل میشود مرا این تجربہ شد کہ

تا زندہ باشم نامِ سفر بر زبان نیارم و باختیارِ خود از تو جدائی نگزینم و
این مثل بدان سبب آوردم کہ بادشاہ ازین سفرِ دُور و دراز باز ماند و تن بچندیں مشقّت در ندہد۔

دابشلیم فرمود کہ اے وزیرِ ناصح اگرچہ مشقّتِ سفر بسیار است
منافعِ او نیز نہایتے ندارد و ترقّیِ کُلّی در سفر روے مینماید خواہ از روے
صُورت خواہ از روے معنی۔ نمی بینی کہ پیادۂ شطرنج بسیرِ شش منزل
مرتبۂ فرزین یابد و ماہ بسیرِ چہاردہ شب بدر گردد و اگر کسے در گوشۂ وطن
سر فرود آرد و قدم بیرون ننہد از تماشاے عجائبِ عالم محروم
ماند و از ملازمتِ بزرگان بے بہرہ باشد۔ باز را بر دستِ سلاطین
ازان سبب جاے مقرر شدہ کہ سر با آشیان فرو نمی آرد و آب از
یکجا بُودن ملاحظہ باید کرد کہ چہ رنگ و بُوے پیدا میکند و اگر آن باز
شکاری کہ باز غن بچگان بزرگ شدہ بُود در آشیان بماندے و
در ہواے سفر پرواز نکردے ہرآئینہ بشرفِ تربیتِ سلطان نرسیدے۔
وزیر پُرسید کہ کیفیتِ این صورت چگونہ بُودہ است؟

حکایت

رائے دابشلیم فرمود کہ شنیدہ ام کہ وقتے دو باز تیز پرواز با یکدیگر ہمدمی داشتند
و آشیانۂ ایشان بر قُلّۂ کوہے بُود بفراغِ بال دران نشیمن بسر می بُردند۔ بعد
از مُدّتے ایشان را بچّہ ارزانی شد۔ بواسطۂ مہربانی کہ بفرزند

داشتند. ہر دو بطلبِ غذا میرفتند و بجگر گوشۂ خود از ہر گونہ طعمہ می آوردند تا باندک زمانے روے در ترقی نہاد۔ روزے او را تنہا گذاشتہ بجاے رفتہ بودند و در آمدن درنگ شدہ۔ باز بچہ را اشتہا در حرکت آمدہ جنبشے آغاز کرد و بہر طرف میل نمودہ بکرانۂ آشیانہ رسید۔ ناگاہ از آنجا در افتادہ روے بہ نشیبِ کوہ آورد۔ قضارا دران وقت زغنے از آشیانِ خود بطلبِ طعمہ کہ بجہتِ بچگان حاصل کند بیرون آمدہ بود و بر کمرِ آن کوہ منتظرِ صید نشستہ۔ نظرش بر آن بچۂ باز افتاد کہ از بالا متوجہ پایان بود بخیالش چنان رسید کہ آن موشے است کہ از زغنے خلاص شدہ۔ بے تامل بشتافت و پیش از انکہ بر زمین رسد از روے ہوا گرفتہ او را باشیانِ خود برد۔ چون نیک در نگریست بہ نشانِ چنگال و منقار دانست کہ از جنسِ مرغانِ شکاریست۔ بحکمِ جنسیت مہرے در دلش پدید آمد و با خود اندیشید کہ زہے عنایتِ الٰہی کہ مرا سببِ حیاتِ او گردانیدہ۔ اگر نہ درین محل حاضر بودمے این مرغک از بالاے کوہ بزیر افتادے و استخوانہاے او برسنگ آمدہ بباد فنا رفتے۔ چون قضاے الٰہی چنان رفتہ بود کہ من واسطۂ بقاے او شوم لائق آنست کہ با فرزندانِ من در تربیت شریک باشد بلکہ او را بفرزندی بردارم۔

زغن بہ پرورش مشغول شد و پدرانہ سلوک می نمود تا آنکہ باز بچہ

بزرگ شد و گوہرِ اصلی او نمایش پیدا کرد۔ اگرچہ خود را خیال میکرد کہ از فرزندانِ زغن است امّا صورت و حالتِ خود را خلافِ ایشان میدید و حیران میبود کہ اگر من از ایشان نیم چرا درین آشیانم و اگر ازین خاندانم چرا بصورتِ ایشان نیستم ؟

روزے **زغن** با بازبچہ گفت اے فرزندِ دلبند ترا بسیار اندوہگین می بینم۔ سببِ اندوہ چیست ؟ اگر آرزوئے داری بگو کہ در سامانِ آن کوشش نمایم۔

بازبچہ گفت من نیز در خود اثرِ ملال می یابم و سببِ آن نیکو نمیدانم و اگر میدانم نمیتوانم گفت۔ مصلحتِ خود دران دیدہ ام کہ اگر رخصت باشد چند روزے در اطرافِ عالم بگردم شاید کہ غبارِ اندوہ زدودہ شود و چون عجائبِ جہان تماشا کنم شاید کہ صورتِ فرح روے نماید۔

زغن کہ آوازۂ فراق شنید دود از نہادش برآمد۔ فریاد برآورد کہ اے فرزند این چہ اندیشہ است کہ کردۂ ؟ سخنِ سفر مگوے کہ سفر دریائے است آدمی خوار و اژدہائے است مردم ربائے۔ بیشتر مردم کہ سفر اختیار میکنند بجہتِ بہم رسانیدنِ اسبابِ زندگانی یا بواسطۂ آنکہ در وطن بودن ایشان را مشکل است و ترا ہیچ کدام ازین واقع نیست و گوشۂ فراغتے و توشۂ قناعتے داری و بر فرزندانِ دیگر سرفرازی میکنی۔

همه بزرگیِ تراگردن نهاده اند۔ با این همه رنجِ سفر اختیار کردن و راحتِ خانه را ترک نمودن از طریقِ خرد دُور می نماید۔

باز گفت آنچه فرمودی از کمالِ مهر بانیست امّا هرچند با خود می اندیشم این گوشه و توشه فراخورِ حالِ خود نمی بینم و در خاطرِ من چیزها میگذرد که در عبارت گنجایش ندارد۔

زغن دانست که آن که بزرگان گفته اند "باز گردد باصلِ خود هر چیز" ظاهر شده است۔ خود را از سرحدِ این سخن دُور انداخت و گفت آنچه من میگویم از مقامِ قناعت است و آنچه تو میگوئی از مرتبۂ حرص و حریص همیشه محروم باشد و تا کسے قناعت نکند آسایش نه بیند و چون تو فکرِ نعمتِ قناعت نگذاری و قدرِ دولتِ فراغت نمیدانی می ترسم که بتوآن رسد که بآن گربۂ حریص رسید۔ باز پُرسید که چگونه بُوده است آن؟

حکایت

زغن گفت که در روزگارِ پیشین دارے بُود ضعیف حال و کلبۂ داشت تنگ و تیره و گربۂ با او مصاحب بُود که روئے نان ندیده بُود و بُوئے گوشت نشنیده۔ اگر ناگاه موشے بچنگِ او اُفتادے رویش از شادی نشنیده برافروختے و تا یک هفته بآنقدر غذا گذرانیدے۔

روزے از غایتِ بیطاقتی بهزار مشقّت بر بالائے بام رفت۔ گربۂ دید

کہ بر بالائے بامِ ہمسایہ میخرامید واز غایتِ فربہی قدم آہستہ برمیداشت۔
گربۂ پیرزن چون از جنسِ خود بدان فربہی وتازگی شخصے دید حیران شدہ فریاد برکشید کہ تو بدین لطافت از کجائی واین قوّت و شوکتِ تو از کجاست؟
گربۂ ہمسایہ جواب داد کہ من ریزہ خوارِ خوانِ بادشاہم۔ ہر صباح بردرِ بارگاہ حاضر شوم۔ چون خوانِ دعوت بگسترانند دلیری ومرادانگی نمودہ از گوشتہائے فربہ ونانہائے مَیدہ لقمۂ چند دررُبایم وتا روزِ دیگر آسودہ حال بسر برم۔
گربۂ پیرزن پُرسید کہ گوشتِ فربہ چگونہ چیزے میباشد ونانِ مَیدہ چہ نوعے مزہ دارد کہ من در مُدّتِ عُمرِ خود جُز شوربائے **پیرزن** وگوشتِ موش چیزے ندیدہ وبخشیدہ ام۔
گربۂ ہمسایہ بخندید وگفت کہ بواسطۂ ہمین است کہ ترا از عنکبوت فرق نمیتوان کرد۔ مارا ازین شکل کہ تو داری عارِ تمام است۔" اگر بہمین گوش ودُمے ہست ترا۔ باقی ہمہ عنکبوت را میمانی" اگر تو بارگاہِ سلطانی را ببینی وبوئے آن طعامہا بشنوی یقین کہ حیاتِ تازہ یابی۔ مثنوی
گربۂ پیرزن گفت چہ باشد کہ حقِ ہمسایگی بجا آری ومرا یکبار ہمراہِ خود ببری۔ شاید کہ بدولتِ تو توانائی یابم۔

گربۂ ہمسایہ را دل بزاریِ او بسوخت و قرار داد کہ این نوبت بے او نرود۔

گربۂ پیرزن از نویدِ این وعدہ جانے تازہ گرفتہ از بامِ بزیر آمد و صورتِ حال با پیرزن باز گفت۔ **پیرزن** نصیحت آغاز کرد کہ اے یارِ مہربان بسخنِ اہلِ دُنیا فریفتہ مشو و گوشۂ قناعت از دست مدہ کہ چشمِ حرص جز بخاکِ گور پُر نشود۔ **گربہ** را نہ چنان سودائے خوانِ نعمتِ سلطان در سر افتادہ بُود کہ نصیحتِ پیرزن سود مند اُفتد۔

القصّہ روزِ دیگر باتفاقِ **گربۂ ہمسایہ** اُفتان و خیزان خود را بدرگاہِ سلطان رسانید۔ پیش از آنکہ بیچارہ بر سرِ ضعفِ طالعِ او پیشدستی نمودہ بُود۔ در روزِ گذشتہ چون گربہ ہا ہجوم کردہ با اندازۂ ادب بیرون نہادہ بودند و بفریاد و فغان مردم را بہ تنگ آوردہ سلطان حکم کردہ بُود کہ جماعتِ تیر اندازان در کمین باشند کہ تا ہر گربہ کہ بیابند بہ تیر بدوزند۔ **گربۂ زال** ازین حال بیخبر چون بُوئے طعام شنید بے اختیار شتافت۔ شتافتن ہمان بود و ناوکِ دلدوز خوردن ہمان۔

نظم

چکان خونش از استخوان میدوید — ہمیگفت و از ہولِ جان میدوید
کہ گر جستم از دستِ این تیرزن — من و موش و دیرانۂ پیرزن

و این داستان بدان آوردم تا تو نیز گوشۂ آشیانِ مرا غنیمت دانی و قدرِ لقمۂ که بہم میرسد بشناسی و در زیادہ طلبی نباشی که مبادا بدان پایہ رسی و این مرتبہ نیز از دست برود۔

باز گفت آنچہ فرمودی عین مہربانی بود اما چیزہاے سہل و کارہاے خرد سر فرود آوردن کارِ پیر زنان است۔ ہر کرا بلندی باید ہمتِ بلند باید داشت۔

زغن گفت این خیال کہ تو در سر داری بمجردِ پندار بر نیاید۔ ہیچ کار بے آنکہ اسبابِ آن آمادہ باشد از پیش نرود۔

باز گفت قوتِ چنگال و منقارِ من قوی ترین اسبابِ دولتِ من است۔ مگر تو حکایتِ آن شمشیر زن نشنیدۂ کہ بدستیاریِ زورِ بازو خیالِ بادشاہی داشت و آخر بمرادِ دل رسید۔ **زغن** پرسید کہ چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

باز گفت در زمانِ پیشین درویشے کاسب بود بقوتِ عیالِ خود درماندہ۔ حاصلِ کسبِ او بعیال وفا نکردے۔ او را پسرے شد نشانِ دولتمندی از پیشانیِ او پیدا بود۔ بقدمِ او حالِ پدر روے بسامان آورد۔ در مقامِ تربیتِ او شد۔ پسر از کودکی سخن از تیر و کمان میگفت و بازی

بسپرد شمشیر میکرد۔ پدر بمکتب میفرستاد و او ہوائے میدان میداشت۔
چون بزرگ شد پدر خواست کہ با دیگے راز خویشان عقد کند۔
پُرسید کہ تو درین باب چہ صلاح می بینی؟

پسر گفت آنرا کہ من میخواہم کابینِ او نقد نہادہ ام۔ ترا دران تکلیفے نمی کنم و امداد نمی خواہم۔

پدر گفت مرا از حالِ تو آگاہی تمام است۔ آنکہ میگوئی کہ وجہِ کابین دارم از کجاست و کدام است؟

پسر در خانہ رفت و شمشیر بیرون آوردہ گفت من کہ عروسِ سلطنت را در عقد خواہم آورد وجہِ کابینِ او بہتر از تیغ و تیر و خنجرِ خونریز نیست
و چون ہمّتِ آن جوان بلند بُود در اندک زمانے عرصۂ مملکت فرو گرفت
و این حکایت برائے آن آوردم تا بدانی کہ آنچہ اسبابِ دولت تواند بُود مرا آمادہ است و نزدیک است کہ بمطلوبِ خود برسم و با فسون و افسانۂ کسے ترکِ این اُمید نخواہم کرد۔

زغن دانست کہ این مُرغِ عالی ہمّت بمکر و فریب رام نمیشود۔ بضرورت رخصتِ سفرش داد۔ باز زغن را با بچگان وداع کرد و پرواز نمودہ بعد از ماندگی بسرِ کوہے فرود آمد و دیدۂ تماشا بہر طرف می گماشت ناگاہ کبکِ دری دید کہ قہقہہ کنان در جلوۂ ناز است۔ زنان

باز از طبیعتِ خود رغبتے بشکار در یافت و یک حملہ حوصلہ را از گوشتِ سینۂ او پُر ساخت - لذّتے گرفت کہ ہرگز آن چاشنی ندیدہ بُود - بخود اندیشید کہ فوائدِ سفر اینقدر بس کہ از غذاہاے ناملائم خلاص یافتہ بطعمہاے مقبول لذّتے گرفتہ میشود و از آشیانِ تیرہ و تنگ و مصاحبانِ پست ہمّت نجات روے نمودہ بر جاہاے بلند رسیدہ میشود تا بعد ازین چہ روے نماید -

پس باز چند روزے بفراغت شکار کنان پرواز میکرد تا روزے بر سرِ کوہے نشستہ بُود و در دامنِ کوہ جمعے از سواران دید صفِ شکار برآراستہ مُرغانِ شکاری را پرواز دادہ و آن بادشاہِ آن ولایت بُود با خاصان بر سمِ شکار برآمدہ - درین اثنا بازے کہ بدستِ شاہ بُود پرواز کردہ قصدِ صیدے کرد و این بازِ بلند پرواز نیز بشکارِ او عزم کرد و پیشدستی نمودہ صید را از پیشِ او در ربُود -

شاہ را نظر بر تیز پروازی و ربایندگیِ او افتادہ دلش بستۂ او شد و حکم شد تا صیادانِ چابکدست او را گرفتہ بخدمتِ بادشاہ آوردند و بنظرِ تربیتِ بادشاہی با قابلیتِ ذاتی در اندک فرصتے ساعدِ شہریاری قرارگاہِ او شد - اگر در ہمان پایۂ اوّل بُودہ با صحبتِ زاغ و زغن درساختے باین مرتبۂ عالی نرسیدے - و این حکایت ازان آوردم تا معلوم شود

که در سفر چندین فائِده متصوّر است۔

چون سخنِ دابشلیم تمام شد وزیرِ دیگر پیش آمده آدابِ دعاگوئی بجا آورد و گفت آنچه حضرتِ بادشاه در بیانِ سفر و فائِدۂ آن فرمودند ازان قبیل نیست که شائبۂ شُبه پیرامنِ آن تواند گشت اما بخاطرِ بندها میگذرد که ذاتِ بادشاه را که راحتِ عالمیان وابسته بسلامتِ اوست مشقّتِ سفر اختیار کردن از روشِ حکمت دُور مینماید۔

دابشلیم گفت ارتکابِ مشقّت کارِ مردان است۔ تا خارِ محنت دامنگیرِ عشرتِ سلاطین نشود در گلستانِ فراغت گُلِ رفاهیت نشگفد و تا پاے همّتِ مُلوک دشتِ بلا نه پیماید سرِ درویشانِ بے سامان ببالینِ آسایش نرسد۔ و باید دانست که بنده هاے خدا دو قسم اند یکے مُلوک که ایشان را عزّتِ مملکت و فرمانروائی داده اند و دیگر رعیّت که ایشان را شرفِ امن و استراحت بخشیده اند و این هر دو قسم یکجا جمع نشود۔ یا راحت اختیار باید کرد و عنانِ دولت باید گذاشت یا بهمان عزّتِ بادشاهی بباید ساخت و دست از لذّت کوتاه باید کرد و حکما گفته اند که کوشش نمودن طالب را بسر منزلِ مقصود رساند چنانچه آن پلنگ بچه که ببرکتِ کوشش چنگ بدامنِ مقصود زد۔ وزیر درخواست نمود که این صُورت چون بُود؟

حکایت

راے دابشلیم گفت کہ در نواحیِ بصرہ جزیرۂ بُود بغایت خوش
ہوا و بیشۂ در نہایتِ لطافت و صفا۔ چشمہاے زلال از ہر طرفش روان و
نسیمِ روان بخش از ہر جانبش وزان بُود۔ از غایتِ خوبی او را بیشۂ فرح افزا
میگفتند و پلنگے بران بیشہ فرمانروا بُود کہ از ہیبتِ او شیرانِ شرزہ بانگ
نمیتوانستند برآورد و ددانِ دیگر گردِ آن نمیتوانستند گشت و مُدّتہا دران بیشہ
بمُرادِ دل گذرانیدہ ہرگز صورتِ ناکامیِ روزگار ندیدہ۔ بچۂ داشت کہ
عالَم را بروے او روشن میدید و در آرزوے آن بُود کہ چون بچہ اش
بسال درآید و دندان و چنگال بخونِ ہزبران رنگین کند آن بیشہ را بتصرفِ
او گذارد و خود گوشۂ قناعت بگیرد۔ ناگاہ بآرزو نارسیدہ پلنگ را اجل در رسید
درندہ ہا کہ از قدیم خیالِ آن بیشہ داشتند بیکبار قصد کردند۔
پلنگ بچہ دید کہ طاقتِ مقاومت ندارد۔ جلاے وطن شد و درمیانِ
ددان نزاع اُفتاد۔ شیرے خونریز برہمہ غالب آمدہ بیشہ را در تصرفِ
خود آورد و پلنگ بچہ روزے چند در کوہ و بیابان سرگردانی کشیدہ خود را
بہ بیشۂ دیگر رسانید و باسباعِ آن منزل دردِ دلِ خویش باز نمودہ در تلافیِ
این تفرقہ مدد خواست۔ ایشان از استیلاے آن شیر وُقوف یافتہ از امدادِ
او ابا نمودند و گفتند اے بیچارہ منزلِ تو حالا در تصرّفِ شیریست زبردست و

مارا قوّتِ برابریِ او نیست مصلحتِ ما آنست کہ ہم رجوع بدرگاہِ او نمائیم و بصدقِ تمام خدمتِ او اختیار کنیم۔

پلنگ بچہ را این سخن معقول اُفتاد و صلاحِ کارِ خود دران دید کہ بملازمتِ شیر مشرّف شود و طریقۂ خدمت بجا آرد۔ پس برگشتہ بآن بیشہ رسید و بوسیلۂ یکے از نزدیکانِ درگاہ شرفِ خدمت دریافت و منظورِ عنایتِ بادشاہی گشتہ بحدّیکہ لائقِ حالِ او بُود نامزد شد و کمرِ ہوا داری چُست کردہ بکارگذاری و دولتخواہی دریپوست و روز بروز تقربِ او زیادہ شد تا بحدے کہ ارکانِ دَولت بر و حسد بُردند۔ باوجودِ آن ہر دم کوششِ او در ملازمت بیشتر بُودے۔

وقتے شیر را مہمے ضروری در بیشۂ دُور دست پیش آمد و ہوائے تابستان بُود۔ شیر بخود اندیشہ کرد کہ درین ہوائے گرم کرا باین خدمت باید فرستاد۔

درین میان **پلنگ بچہ** در آمد۔ مَلِک را اندیشہ ناک دید۔ از روئے بندگی و ہوا خواہی موجبِ اندیشہ پُرسید و صورتِ واقعہ معلوم کردہ این خدمت را بعُہدۂ خود گرفت و رخصت گرفتہ باتفاقِ جمعے روان شد و نیم روز را بمنزل رسیدہ مقصود حاصل کردہ بمراد برگشت۔ بعضے ہمراہان گفتند کہ در چنین گرما این ہمہ راہ پیمودہ شد و اکنون متہم صورت یافتہ

دریغ و غدغہ نیست و نسبتِ نزدیکی و ہوا خواہیِ تو بر حضرتِ بادشاہ روشن است اگر زمانے در سایۂ درختے آسایش گرفتہ و آبے خنک خوردہ روان شویم بہتر مینماید۔

پلنگ تبسمے کرد و گفت بزرگی و نزدیکیِ من بدرگاہِ بادشاہی از کمالِ خدمت است۔ پسندیدہ نباشد کہ کاہلی را در میان آرم و بتن آسانی قرار دہم۔

خبرداران صورتِ واقعہ بشیر رسانیدند۔ شیر زبانِ تحسین کشاد کہ سرداری و سروری را چنین کسے زیبد کہ سراز گریبانِ مشقت برآوردن تواند و رعیت در زمانِ سرافرازیِ او آسودہ توانند بود۔ پس پلنگ را طلبید و بعنایتِ بے نہایت سرافراز ساخت و حکومتِ آن بیشہ را باو داد و ولیعہدیِ خود بر و اضافہ کرد۔ و فائدۂ این حکایت آنست کہ ہیچکس را بے تگاپوے مراد بر نیاید و بے جست و جوے مقصود حاصل نشود و چون درین سفر مقصود طلبِ دانش است عزم جزم کردہ ام و پاے اہتمام در رکابِ عزیمت آوردہ و بمجردِ خیال و تصورِ رنجے کہ در آمد و رفت بر سد ترکِ عزیمت نخواہم کرد۔

چون وزیران دانستند کہ سخنِ ما بجاے نمیرسد باراے شاہ ہمداستان شدہ بمہیا ساختنِ اسبابِ سفر مشغول شدند و شرائطِ

مبارکباد بجا آوردند۔

پس رائے دابشلیم تمام اُمورِ سلطنت را بیکے از اعیانِ مملکت کہ محلِ اعتماد بُود سپُرد و نصیحتے چند کہ ضرور بُود کرد و لباساعتے فرخندہ با جمعے از خاصان روے براہِ سرندیپ نہاد و بعد از پیمودنِ خشک و تر و دیدنِ گرم و سرد اطرافِ سرندیپ بر و ظاہر شد و نسیم آن دیار بدماغِ شاہ رسید۔ بعد ازاں کہ دو سہ روزے در شہرِ سرندیپ از رنجِ راہ برآسود اسبابِ زیادتی آنجا گذاشتہ با دو سہ کس از محرمان روے بکوہ نہاد۔ چون بر فرازِ کوہ رسید و از انجا چشمِ تماشا بہر جانب باز کرد نظرش بر غارے اُفتاد۔ از حقیقتِ آن غار پُرسید۔ گفتند کہ آن مسکنِ حکیمے است کہ او را بیدپائے خوانند یعنی طبیبِ مہربان و او مردیست ریاضت کش کہ نفسِ ناطقہ را بکمالات آراستہ و از صحبتِ خلائق یکسو شدہ و باندک کفافے قناعت نمودہ۔

دابشلیم بآرزوے ملاقاتِ او رفتہ بر درِ غار ایستاد و از باطنِ او رخصتِ درآمدن یافت۔ از روے ادب درآمد۔ برہمنے دید مجرد نہاد۔ رائے چون نزدیک رسید برہمن بنشستنِ او اشارت فرمود و از رنجِ راہ و سببِ سفر پُرسید۔

پس دابشلیم قصۂ خواب و یافتنِ گنج و خواندنِ وصیت نامہ

و حوالہ کردنِ اِتمام آن بسرندیپ باتباعِ خصوصیات بازگفت۔

برہمن تبسمے کردو فرمود کہ آفرین برہمتِ بادشاہ بادکہ در طلبِ دانش تحملِ این ہمہ مشقت ہا نماید و برائے آسایشِ خلائق این ہمہ محنتِ سفر قبول کند۔ آنگاہ برہمن اسرارِ حکمت بیان کردن گرفت و وصیت نامۂ ہوشنگ درمیان آمد و صحبت بچند روز کشید۔ بادشاہ یک یک وصیت بر برہمن میخواند و برہمن درین باب سخنانِ بلند میگفت و خاصانِ بادشاہ کہ ہمراہ بودند یک یک مینوشتند و کتابِ کلیلہ و دمنہ مشتمل برسوال و جوابِ رائے و برہمن است و آنرا در چہاردہ باب بدستورِ فہرست آوردیم۔ برسخن سنجانِ دُوربین پوشیدہ نخواہد بُود کہ از آخرِ فہرست تا آغازِ بابِ سوم از فراہم آوردہائے مولانا حسین واعظ است و کلیلہ و دمنہ کہ از روئے آن انوارِ سہیلی راجمع آوردہ است اینست۔

آنچہ از ہوائے کار و فحوائے کلام معلوم میشود کہ غرضِ آوردن و در نصائح افزودن و گریزگاہِ سخن راسرانجام نمودن باشد لیکن برمعاملہ رسانِ سخنوری پنہان نیست کہ در معنی بدانچہ ضروری ہست مشغول شدن و ہنگامۂ سخن گرم نمودن است و خلاصۂ این دراز نفسیہا آنکہ فرخ فال نام حاکمے برسمِ شکار برآمدہ بُود و در بازگشت بواسطۂ گرمیِ ہوا

در مرغزارے کہ در کوہسارے واقع بُود ساعتے برآسود۔ دراں زماں نظر برآشیانۂ زنبورِ شہد اُفتاد و بہ **خجستہ رائے** نام وزیرِ خود از احوالِ این جانوران پُرسیدن گرفت و وزیر بآئینِ ستودہ و روشِ پسندیدہ از ہر نہا خبر داد تا آنکہ سخن بہ بیمرّوتیِ آدمی و خون ریزی و جان آزاری در میان کشید۔ **فرخ فال** را از بُودنِ در میانِ آدمیان و دیدنِ روئے ایشان نفرتے شدہ میخواست کہ راہِ تنہائی و بے تعلقی پیش گیرد۔ **وزیر** گفت کہ برائے فراغتِ خود خلقے انبوہ را در سرگردانی انداختن از جوانمردی دُور است۔ اگر بادشاہ بَروشے کہ **رائے دانشلیم** بمشورتِ **بیدپائے** ہر ہمن زندگانی نمودہ است سلوک نماید ہر آئینہ موجبِ رضائے الٰہی و اصلاحِ احوالِ جہانیان خواہد بُود و بعد ازاں **خجستہ رائے** مجمل از احوالِ **دانشلیم** بیان نمودہ او را بر سریرِ فرمانروائی سرگرم ساخت و خلاصۂ سخنِ او آنست کہ **رائے دانشلیم** سببے بجہتِ دل بدست آوردن کہ در معنی رضائے الٰہی بدست آوردن باشد در گنجِ گرانمایہ بکشاد و صلائے کرم بر خاص و عام داد و چون بخوابِ آسایش شد پیرِ نورانی را دید کہ میگوید کہ بزریکہ از برائے رضائے خداوند دادی پائے عزیمت در رکابِ دولت کُن و بشرق دارالسلطنت توجہ نمائے کہ گنجے شایگان حوالۂ تست۔ **رائے** از مژدۂ این خواب بیدار شد و مشرق روئے

توجّہ نمودہ روان شد تا بکوہستان رسید و ہر طرف نظرے می انگند و از مقصود خبرے می جُست تا آنکہ غارے نمودار شد و پیرے روشندل بر درِ آن غار نشستہ و از زحمتِ اغیار وارستہ دید۔ بنزدیک شد۔ پیر از صحیفۂ ضمیر نقشِ مُرادِ شاہ خواندہ زبانِ نیاز برکشود کہ از گذشتہائے خود یاد دارم کہ در گوشۂ این غار گنجِ گرانست و چون من از ہمہ چیز دست شُستہ درین غار نشستہ ام اگر خسروِ کشور کشائے توجّہ فرمودہ این دفینہ را بخزانۂ عامرہ برساند ہر آئینہ شایستہ خواہد بُود۔ رائے مُتوشحال شدہ قصۂ خواب در میان آورد و آن گنج شایگان را بدست آورد۔ درمیانِ جواہر نوشتۂ عربی برآمد مضمون آنکہ این گنج نامہ من کہ **ہوشنگ بادشاہم** برائے **وابشلیم** امانت گذاشتہ ام و چہاردہ نصیحت کہ سرمایۂ آئینِ فرمانروایان تواند شد نوشتہ ام۔ باید کہ آنرا پیشوائے خود سازد و شرحِ آنرا حوالہ بحکیمے کہ در سرندیپ زاویہ نشین است کردہ بُود۔ شاہ چون بہ تختگاہ آمد ذوقِ سفرِ بلدۂ مذکور در دل اُفتاد و از ملازمان با دو کس کہ برائے وعقل امتیاز داشتند رفتنِ سرندیپ را در میان آورد۔ وزیرِ بزرگ شدائدِ سفر بیان کردہ حکایتِ کبوتریکہ از آشیانۂ خود برآمدہ آزارِ سفر کشیدہ در میان آوردہ از چنگالِ شاہین رستن و در دام اُفتادن و از ہمجنسِ خود حکایتِ شتر بچہ شنیدن با سائرِ حوادث کہ در راہ اُفتادہ بُود بیان کردہ شاہ را ازان

سفر مائل آمدو شاه سرگذشتِ **باز و زغن** در سفر و حضر بیان نمود و گفتنِ زغن قصهٔ گریهٔ حریص با باز داشتن از سفر و بیان کردنِ باز قصهٔ درویشِ گوشه نشین و پسرِ شمشیر زن آورده ارادهٔ سفر را بیشتر از پیشتر ظاهر نمود و رخصت دادنِ زغن باز را بسفر و کامیاب شدنِ او در میان آورده وزیر بزرگ را خاموش کرد۔ بعد ازان وزیرِ خُرد سخنانِ دلاویز در بابِ نارفتنِ سرندیپ در میان آورد۔ **رائے دابشلیم** قصهٔ پلنگ بچه را گفته بسخنانِ بلند خاطر نشانِ وزیر کرد که سفر بهتر از حضر است۔ پس ازان مُلک را بیکے از معتمدانِ دولت سپُرده با جمعے از خاصان متوجهِ سرندیپ شده به تگاپوے بسیار در سرندیپ بصحبتِ **بیدپاے برہمن** رسید و قصهٔ خواب و رسیدن بگنج و گنجنامه بشرح بیان کرد۔ برہمن مرتاض بر طلبِ بادشاه تحسین بسیار نموده سخنانیکه سرمایهٔ دولت باشد گفتن گرفت و رائے دابشلیم وصیتهاے مذکور را باز گفت و آنچه درین باب بخاطر میرسید سوال می نمود و جواب می شنود و می گفت۔

بابِ سوم

درگوش ناکردن سخنِ سخن چینان

رایِ اعظم والبشلیم با بید پایے برہمن فرمود کہ مضمونِ وصیتِ اوّل آن بُود کہ چون کسے بشرفِ نزدیکیِ بادشاہان مشرف میگردد مردُم برو حسد می برند و بسخنانِ مکر آمیز میخواہند کہ دولتخواہیِ او را خاطرنشانِ بادشاہ گردانند۔ پس بادشاہ را باید کہ در ہر سخن کہ باور سانند نیکو تأمل فرماید و از راہہاے دُور رفتہ بیغرض رسانندگانِ سخن را خاطرنشانِ خود کند و تا از آمیزش و آلایش خالی نیابد بدلبسر حدِ قبول نرساند۔

مثنوی

مدہ راہ صاحب غرض پیشِ خویش کہ آمیخت با یکدگر نوش و نیش
بصورت دہد نوش و یاری کند بمعنی زند نیش و خواری کند

ہیچ این چنین شدہ است کہ بسخنِ غرض آمیز دوستی بدشمنی انجامیدہ باشد یا محض دُور اندیشی است۔

برہمن قصۂ شیر و گاو را درمیان آورد و گفت آوردہ اند کہ سوداگرے بُود سرد و گرم روزگار دیدہ و تلخ و شیرینِ زمانہ چشیدہ۔ او را سہ پسر بُود کہ

از روے مستیِ جوانی از پیشۂ خود پرہیز نمودہ دست در مالِ پدر دراز کردند و در تبہ کاری و ناہمواری روزگار گذرانیدند۔

پدرِ مہربان از شفقت و مرحمت فرزندان را پند دادن آغاز کرد و فرمود کہ اے فرزندان اگر قدرِ مال کہ در بہم رسیدنِ آن رنجے بشما نرسیدہ است نمی شناسید در آئینِ خرد معذورید امّا باید دانست کہ مال سرمایۂ نیکوئیہا تواند شد و پیرایۂ خوشی ہا توان ساخت۔ اہلِ عالم جویاے سہ مرتبہ اند یعنی فراخیِ زندگانی و بزرگیِ جاہ و رضاے الٰہی و بدان نرسند مگر بچہار چیز (۱) حرفتے نیکو پیش گرفتن (۲) آنچہ بہم برسد نیکو نگاہداشتن (۳) در آنچہ عقل فرماید خرچ نمودن (۴) بقدرِ توانائیِ خود از جاہاے بد پرہیز نمودن۔ پس روے از کاہلی برتافتہ بجانبِ کسب میل نمائید و آنچہ روزگارے دراز از من دیدہ اید بکار برید۔

پسرِ کلان گفت اے پدر تو ما را کسب کردن میفرمائی و این خلاف توکّل است و من یقین میدانم کہ آنچہ از روزی مقدر شدہ است ہر چند در طلبِ آن سعی نکنم بمن خواہد رسید و آنچہ روزیِ من نیست چند انکہ در جُست و جوے آن کوشش نمایم سود نخواہد کرد۔

مثنوی

ہر چہ کہ روزیست رسد در زمان وانچہ نباشد نرسد بیگمان

پس زپئے آنچہ نخواہد رسید رنجشِ بیہودہ نباید کشید

و من شنیدہ ام کہ بزرگے گفتہ است آنچہ روزیِ من بُود ہر چند ازو گریختم در من آویخت و آنچہ نصیبِ من نبود چند انکہ درو آویختم از من گریخت۔ پس اگر کار کنم یا بیکار نشینم "نصیبۂ ازل از خود نمی تواں انداخت" چنانچہ داستانِ دو پسرانِ بادشاہ گواہِ اینست کہ یکے را بیرنج گنج بدست اُفتاد و دیگرے بأمیدِ خزانۂ مُلک و بادشاہی از دست بداد۔

پدر پُرسید کہ چگونہ بُودہ است آن؟

حکایت

پسر گفت در ولایتِ حلب بادشاہے بُود کامگار و فرمانروائے عالی مقدار و او را دو پسر بُود از بادۂ جوانی مست و از شرابِ کامرانی سرخوش۔ پیوستہ بطرب و نشاط مشغول بُودندے۔ بادشاہ عاقبت اندیشی نمودہ پارۂ دُر و جواہر و نقد و جنس را برا ہد یکہ پُشت بر دُنیا نہادہ در بیابان صومعہ داشت پنہانی بسپُرد و در خانۂ او زیرِ زمین کردہ وصیت فرمود کہ چون دولتِ بیوفا روے از فرزندانِ من برتابد و پریشانی در احوالِ آنہا راہ یابد بطوریکہ مناسب باشد ازین گنجِ فراوان خبر کنی شاید کہ بعد از محنت کشیدن از گذشتہ پشیمان شدہ این خزینہ را چنانچہ باید بکار برند و شاہ در درونِ محل جائے راست کردہ چنان فرمود

کہ خزائنِ خود را اینجا پنہان میسازد و فرزندان را بران مطلع ساخت کہ ہرگاہ محتاج شوید اینجا ذخیرۂ بسیار گذاشتہ ام وقتِ کار از وے خواہید برداشت۔

بعد ازین حال باندک زمانے شاہ وزاہد این سرائے بیوفائے فانی دُنیا را پدرُود کردند و آن گنج در صومعۂ زاہد پوشیدہ ماند۔ برادران بعد از فوتِ پدر در قسمتِ مُلک و مال بجنگ اُفتادند و برادرِ کلان غلبہ کردہ تمامیِ مال وجہات را در تصرّفِ خود در آورد و برادرِ خُرد بخود اندیشید کہ چون دولت روے بزوال نہاد و چرخِ جفا پیشہ شیوۂ بیوفائی آغاز کرد با زدل در وابستن و در فراہم آوردنِ او کوشیدن نہ آئینِ خردمندی باشد۔ ہیچ بہ ازین نیست کہ پس ازین گوشۂ درویشی کہ سرمایۂ خیر اندیشی است از دست ندہم۔ پس راہِ تجرّد پیش گرفتہ در بیابانے کہ صومعۂ خرابِ زاہدِ بزرگوار بُود آرام گرفت و در آمد و شد بروے خلق بربستہ دران گوشۂ بے توشہ بریاضت مشغول شد۔

روزے آب از چاہ میکشید۔ آوازِ آب نیامد۔ نیک تامُل کرد۔ در تگِ چاہ آب ظاہر نبُود۔ اندیشہ مند شد کہ چہ شدہ باشد کہ آب بدین چاہ نمی آید اگر خللے بچاہ راہ یافتہ باشد در اینجا بُودن مشکل خواہد بُود۔ بجہتِ تحقیقِ حال بچاہ فرو شد۔ مغاکے دید کہ از انجا خاکہا آمدہ

راہِ آب را گرفتہ بُود۔ چون آغاز راست کرد و آن مغاک را خواست کہ از خاک و خاشاک پاک ساختہ محکم کند قدم در وے نہاد۔ قدم نہادن ہمان بُود و بر سرِ گنج رسیدن ہمان۔

شاہزادہ بران شکرِ خداوند بجا آوردہ بخود گفت کہ اگرچہ مال بسیار است امّا از راہِ درویشی پرہیز نمیباید کرد و این را بآہستگی بقدرِ ضرورت خرج باید نمود۔ "تا ببینیم کہ از غیب چہ آید بیرون"۔

برادرِ بزرگ در غفلت روزگار گذرانیدے و پروائے رعیت و لشکری نداشتے و با اُمیدِ گنجِ موہُوم کہ در قصرِ پدر خیال می بست ہر چہ بدست آوردے تلف میکردے۔ ناگاہ وَیرا دشمنے قوی پدید آمد و قصدِ ولایتِ او کرد۔ شاہزادہ خزانہ را تہی و لشکر را بے سامان و پریشان یافت۔ بدانجا کہ پدر نشانِ گنج دادہ بُود چندانکہ سَعی بیشتر کرد نشانِ گنج کمتر یافت۔ چون بکلّی از یافتنِ گنج ناامید شد بالضرورت بہر حالیکہ داشت روے بجنگ آورد۔ بعد ازانکہ ہر دو طرف صفہا برآراستند و آتشِ جنگ بالا شد از لشکرِ دشمن تیرے بشاہزادہ رسید و بر جاے سرد شد و قضارا تیرِ آسمانی بپادشاہِ بیگانہ نیز رسید و رختِ ہستی بربست و ہر دو لشکر پریشان ماندند۔ نزدیک بُود کہ آتشِ فتنہ افروختن گیرد و اہالیِ ہر دو مملکت سوختہ شوند۔ آخر دانایانِ

ہر دو سپاہ اتفاق نمودہ از دُود مانِ فرماندہی بادشاہے نیکو خصلت جستند۔ نشانِ شاہزادۂ گوشہ نشین دادند۔ کارداران مُلک بر درِ صومعۂ وے رفتہ شاہزادہ را بتعظیم تمام از گنجِ تنہائی بارگاہِ بادشاہی آوردند۔

چون نصیب بود بے رنج ہم گنج پدر یافت و ہم مُلک با وقرار گرفت و این حکایت برائے آن آوردم کہ بتحقیق معلوم شود کہ یافتنِ نصیب بسعی و کسب تعلق ندارد و اعتماد بر توکّل نمودن بہتر از آن باشد کہ تکیہ بر کسب کردن۔

چون پسر این داستان بآخر رسانید پدر فرمود کہ آنچہ تو بیان کردی راست است لیکن این عالم اسباب است۔ اکثرِ کار و بارِ این جہان باسباب وابستہ است۔ باید در اسباب کوشید و اعتماد بر توکّل کرد منفعتِ کسب بیشتر از گوشہ نشینی است چہ نفعِ کسب بدیگرے میرسد و فائدۂ گوشہ نشستن ازو در نمیگذرد۔ کسیکہ میتواند کہ بدیگرے نفع رساند عیب باشد کہ کاہلی ورزد۔ تو قصۂ آن مرد نشنیدۂ کہ از دیدنِ حالِ بازو کلاغ ترکِ اسباب کرد و گوشہ گرفت و آخر از مردِ ہوشمندِ الٰہی چہ عتاب کشید و چہ خجالت دید۔ پسر پُرسید چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

پدر گفت آوردہ اند کہ درویشے در آثارِ رحمتِ الٰہی اندیشہ میکرد۔ ناگاہ بازے دید قدرے گوشت در چنگال گرفتہ گرد درختے پرواز میکرد تا آنکہ

کلاغے بے بال و پر در آشیان اُفتادہ دید۔ آن باز گشت جدا میکرد وبقدرِ حوصلۂ کلاغ دردِ ہنش می نہاد۔ مرد گفت سُبحان اللہ عنایتِ بادشاہی و رحمتِ نامتناہی نگر کہ کلاغِ بے بال و پر را کہ نہ قُوّتِ پریدن دارد نہ قدرتِ جنبیدن بے روزی نمیگذارد۔

مثنوی

ادیم زمین سفرۂ عامِ اوست　　برین خوانِ یغما چہ دشمن چہ دوست
چنان پہن خوانِ کرم گسترد　　کہ سیمرغ در قاف قسمت خورد

پس من کہ در طلبِ روزی از پاے نمی نشینم و سر در بیابانِ آز نہادہ ام از سُستیِ اعتقادِ من باشد۔ آن بہ کہ پس ازین گوشہ گیرم و از تگاپوے اسباب باز ایستم۔ تا آنکہ دست از ہمہ کار شستہ در گوشۂ نشست۔ سہ شبانہ روز در گوشۂ تنہائی بے آب و نان بسر بُرد و از گرسنگی و تشنگی خللے در جوہرِ عقل کہ سرمایۂ تمیز و پیرایۂ ہر چیز است بہم رسیدن گرفت۔ ناگاہ بسرِ وقتِ او خرد بینا ہے و دُور اندیشے رسید و بعد از دانستنِ حقیقتِ کار نصیحت کرد کہ با دست و پاے را بریدست و پاے قیاس کردن و در اسباب بُودہ ترکِ اسباب کردن نہ رضاے الٰہی است و نہ آئینِ خردمندی۔ چون ترا دست و پاے دادہ اند در معنی رخصتِ تگاپوے کردہ اند۔ تو کلاغ را دیدی و از آن باز چشم چرا پوشیدی و چرا بیہودہ اوقات میگذرانی و قدرِ این گوہرِ گرانمایۂ عقل نمیدانی و این چنین بیکار گذاشتہ کہ نزدیک رسیدہ

کہ ناخوشنود از تو رود واین سرگذشتِ پسندیدہ بدان آور دم تا ترا بظہور رسد کہ در اسباب بُودہ توکّل باید کرد۔

پسرِ دیگر سخن آغاز کرد کہ اَے پدر چون راہِ کسب پیش گیرم و خدا یتعالےٰ از خزانۂ کرم خود مال و منال روزی گرداند در خرچ و نگاہداشت آن چہ باید کرد؟ بشرح باز نمائے تا دستور العملِ زندگانیِ خود کنیم۔

پدر گفت مال بہم رسانیدن آسانست و نگاہداشتن واز ان بہرہ مند شدن دُشوار و چون کسے را مال بدست اُفتد دو کار باید کرد۔ یکے آنکہ آنچنان نگاہدارد کہ از تلف و تاراج ایمن تواند بُود و دستِ دُزد و راہزن و کیسہ بُراز ان کوتاہ باشد کہ زر را دوست بسیار است و زردار را دشمن بیشمار۔ "چرخ نہ بربے دِرمان میزند۔ قافلۂ محتشمان میزند" دُوم آنکہ از سُودِ زر فائدہ باید گرفت و در اصلِ مال دست دراز نباید کرد۔ اگر از سرمایہ بکار برند و بسودِ آن قناعت نکنند باندک زمانے گردِ فنا ازان برآید۔

مثنوی

ہران بحر کا بے نیاید بوَے باندک زمانے شود خشک پَے
گر از کوہ گیری و منہی بجاے سرانجام کوہ اندر آید زپاے

ہر کرا دخلے نباشد و دائم خرج کند یا خرجش زیادہ از دخل باشد عاقبتِ کار در بیم گدائی اُفتد و کارش بہلاک انجامد چنانچہ آن موشِ تلف کار کہ

خود را از غم ہلاک گردانید۔ پسر پرسید کہ چگونہ بُودہ است آن؟
پدر گفت آوردہ اند کہ دہقانے عاقبت اندیشی کردہ مقدارے از غلہ نگاہ داشتہ بُود و دستِ خرج ازان کوتاہ ساختہ تا در وقتِ ضرورت ازان فائدہ برگیرد۔ قضارا موشے در نزدیکیِ انبار خانہ کاشانہ داشت۔ پیوستہ زمین از ہر طرف کافتے و بدندانِ خارا شگاف ہر جانبے روزنے پیدا کردے۔ تا گاہ روزے بہ بہجت افروزی سرِ روزن از میانِ غلہ بیرون آورد و روزیِ فراوان روے بخانۂ او نہاد و بادۂ فراخ دستی آن کوتاہ حوصلہ را از راہِ خردمندی دُور داشتہ سرگرمِ غرور و غفلت داشتن گرفت و موشانِ محلہ از مضمونِ این حال آگاہ شدہ در ملازمتِ او کمرِ خدمت بستند۔ دوستانِ نوالہ و حریفانِ پیالہ بر وے جمع آمدہ چاپلوسیہا کردن گرفتند و از اندیشۂ آنکہ مبادا از سخنِ حق گفتن نقصانے در جاہ و مال و روزیِ ما افتد سخن جز بمرادِ دل و ہواے طبعِ وے نگفتندے و زبان جز بمدح و دعاے وے نکشادندے و او نیز دیوانہ وار زبان بلاف و دست باسراف کشادہ از خیالِ امروز بفردا نپرداختے۔ چون روزے چند برآمد قحط سالی در میان اُفتاد۔ دہقان در انبار کشادہ دید کہ نقصانِ تمام بدان غلہ راہ یافتہ است۔ آہِ سرد از دل کشیدہ با خود گفت اندوہ خوردن در چیزے کہ سود مند نباشد

طریقِ خردمندی نیست۔ چنان بہتر کہ غلۂ باقیماندہ را بجاے دیگر باید نگہداشت۔ پس دہقان آن جزوی ماندہ را بجاے دیگر بُرد۔

دران محل آن موش کہ خود را صاحبِ آن خانہ و مہترِ آن کاشانہ می پنداشت در خوابِ بُود و موشانِ دیگر کہ آشنایانِ نان و آب بُودند از حادثہ واقف شدہ خود ہارا ازان سُوراخ بیرون افگندہ ہریک بگوشۂ بیرون رفتند و ولی نعمتِ خود را تنہا گذاشتند۔ "این دغل دوستان کہ می بینی۔ مگسانند گردِ شیرینی"۔ روزِ دیگر کہ آن موش سر از بالینِ آسایش برداشت چندانکہ چپ و راست نظر کرد از یاران کسے را ندید۔ و ہرچند کہ از پیش و پس بیشتر جُست از مصاحبان کمتر یافت۔ از گوشۂ کاشانہ بجُست و جُوے مصاحبان برآمد و خبرِ پریشانیِ روزگار و گرانیِ غلّہ باو رسید۔ مضطرب وار سُوے خانہ روان شد تا ذخیرۂ کہ دارد در محافظتِ آن سعی نماید۔ چون بخانہ رسید از غلہ ہم اثرے ندید۔ از آن سُوراخ با انبار خانہ درآمد۔ آنقدر خوردنی کہ قُوتِ یکشبہ را شاید موجود نبُود۔ طاقتش طاق گشتہ بدستِ اضطراب گریبانِ جان گرفت و چندان سر بر سودا را بر دیوار زد کہ مغزش پریشان شد و بشومیِ تلفکاری در ہلاکت و خاکساری اُفتاد۔

و این حکایت را فائدہ آنست کہ آدمی را خرج باید کہ فراخورِ دخل باشد و سرمایۂ کہ دارد از سودِ آن بہرہ مند شود۔

قطعہ

چو دخلت نیست خرج آہستہ ترکن کہ میگویند ملّاحان سرودے
بکوہستان اگر باران نبارد بسالے دجلہ گردد خشک رودے

چون پدر ازین داستان بپرداخت۔ پسرِ خُرد تر برخاست و آغازِ سخن را بدعائے پدر بیاراست و گفت اے پدر بعد ازین کہ کسے مالِ خود را نیک نگاہداشت و ازان سُودے تمام گرفت آن سُود را چگونہ خرج کند؟ پدر گفت دو قاعدہ رعایت کند۔ یکے آنکہ از اسراف پرہیزد و راہِ اعتدال کہ در ہمہ چیز ستودہ است پیش گیرد۔

مثنوی

ہست بر مَردمِ عالی گہر بُخل زا سراف پسندیدہ تر
گرچہ عطا در ہمہ جا دلکش است ہر چہ بہنجار بُود آن خوش است

دُوُم از عارِ بُخل و عیبِ کم ہمتی احتراز نماید کہ مالِ بخیل عاقبت ہدفِ تیرِ تاراج و تلف میشود۔ چنانکہ حوضے بزرگ کہ از چند جا جُوئے آب در وَے می آید و باندازۂ درآمد برآمد نداشتہ باشد ناچار از ہر طرف راہ جوید و از ہر گوشہ بیرون تراود و رخنہا در دیوارِ وَے اُفتد و آخر الامر آن حوض یکبارہ نابُود شود۔

از آغازِ داستان تا حکایتِ شُتر بہ کہ سرِ مقصود است بتقریب

ذکر یافتہ است و در **کلیلہ و دمنہ** مشہور برائے گریزگاہِ سخن ہمان نصیحت پدر در ہنر آموختن و مال را بیصرفہ خرچ نکردن است و بگوشِ قبول شنیدنِ پسران نصیحتِ مذکور را و اختیار کردنِ برادرِ بزرگ سفرِ دور را تا آخرِ قصۂ مذکور خواہد شد۔ آنچہ مولانا **حسین واعظ** جواب گفتنِ پسرِ کلان و دلیل گفتن بر ناکردنِ سعی در اسبابِ دنیوی و آوردنِ حکایت دو پسرِ حاکمِ حلب کہ یکے ترکِ کوشش در کارہا نمودہ گوشہ گرفت و کامیابِ صورت و معنیٰ شد و دیگرے کہ در اسباب تردد و تگاپوے نمود بے بہرہ از عالم رفت و جواب دادنِ پدر بسخنانِ دلپذیر تر و ذکرِ قصۂ شرمندگیِ آن درویش کہ باز و کلاغ را دیدہ ترکِ اسباب نمودہ بود و ملزم شدنِ پسرِ کلان و شروع کردنِ پسرِ میانہ روشِ نگاہداشتنِ مال و خرچ آنرا و رہنمونیِ پدر اورا بمیانہ روی و عاقبت اندیشی و افسانۂ موش آوردن و خاطرنشین شدنِ سخن و شروع کردنِ پسرِ خرد و چگونگی در سودِ راس المال و دل نشان کردنِ پدر روشِ کار تا آخرِ افسانہ در **کلیلہ و دمنہ** مذکور نیست و الحق کہ برائے گریزگاہ این سہ سخنِ دور و دراز زیادہ از حد بردن مناسب نبود۔ میخواستم کہ با آنچہ در **کلیلہ و دمنہ** است بسند کنم لیکن چون خالی از فائدہ نبود آوردہ شد۔

الغرض چون پسران نصائحِ پدر شنیدند ہر یکے از آنہا حرفے

پیش گرفتہ دست از بے حرفگی و کاہلی باز داشتند۔ پسرِ بزرگ سوداگری اختیار کرد و سفرِ دُور دست پیش گرفت۔ باوے دو گاوِ بارکش بود۔ یکے را **شنزبہ** نام بُود دیگر را **مندبہ**۔ از محنتِ راہ و درازیِ سفر فتورے با حوالِ آنہا راہ یافت۔ قضارا در اثنائے راہ زمینِ نشیب کہ پُر گل بُود پیش آمد و **شنزبہ** دران بماند۔ خواجہ بفرمود تا بکوششِ تمام بیرون آوردند۔ چون طاقتِ جنبش نداشت یکے را بمزد گرفتہ بعنخوارگیِ او نامزد کرد کہ چون قدرے قُوّت پیدا کند اورا بکاروان رساند۔ مزدور یکدو روزے در بیابان ماندہ از تنہائی ملول شد و **شنزبہ** را گذاشتہ خبرِ مُردنِ او بخواجہ رسانید و **شنزبہ** را باندک زمانے قُوّتِ جنبش پدید آمد۔ در طلبِ چرا ہر طرف می پوئید تا بمرغزارے خوش ہوا رسید۔

شنزبہ را آن سرسبزل خوش آمد و آنجا را خانہ ساخت و چون یکچند بے بارِ مشقت و قیدِ خدمت در صحرائے دلکشائے و ہوائے فیض بخش بمراد گذرانید بغایت قوی جُثّہ و فربہ شدہ مستی آغاز کرد و از ذوقِ آرامش بنشاطے ہر چہ تمامتر بانگِ بلند میکرد و در نوا حیِ آن مرغزار شیرے بر سریرِ فرمانروائی بُود جانورِ بسیار در خدمتِ او کمر بستہ و درندۂ بے شمار سر بندگی بر خطِ حکمِ او نہادہ و آن شیر جوانے

خودرائے و رعنا بُود و هرگز گاو ندیده و آوازِ او نشنیده۔ همواره از غرورِ جوانی ببر تیز حمله و فیلِ قوی جُثّه را در نظر نیاوردے و از مستیِ کامرانی نظر بر بسیاریِ حشمِ خود انداختہ کسے را از خود بزرگتر خیال نکردے۔ نه در کار و بارِ خود مشورتے میکرد و نه از روزگار خبرے داشت۔

ناگاه چون بانگِ **شتر** به گوشے رسید چون مثلِ این آوازے هرگز بگوشِ او نرسیده بُود هراس و ترسِ بسیار بخاطرِ او راه یافت و از بیم آنکه ملازمانِ درگاه ندانند که ترس بدو راه یافته بهیچ جانب سیر نمیفرمود و از اندیشهٔ آنکه سباع بر نادانیِ او اطلاع یابند از حقیقتِ آوازِ هولناک نمی پُرسید۔ در حشمِ او دو شغال بُودند۔ یکے را **کلیله** میگفتند و دیگرے را **دمنه** که بخوش رائی و تیز فهمی مشهور بُودند۔ اما **دمنه** بزرگ منش تر بُود و در خواهشِ جاه و ناموس حریص تر۔

دمنه بفراست دریافت که **شیر** را ترسے راه یافته و ازین رهگذر دل مشغولی دارد۔ با **کلیله** گفت چه می بینی در کارِ این **مَلِک** که نشاطِ سیر و شکار گذاشته است و بر یکجاے قرار گرفته؟

کلیله جواب داد که ترا باین سوال چه کار و با گفتنِ این سخن چه مناسبت۔ "تو از کجا و سخنِ سرِ مملکت ز کجا؟ با بدرگاهِ این مَلِک روزی

می یابیم و در سایۂ دولتش بآسایش روزگار میگذرانیم۔ بہمین بسند کن و از باز پُرس اَسرارِ بادشاہان و تحقیقِ احوالِ ایشان درگذر چہ ما ازان طبقہ نیستیم کہ بصحبت و ندیمیِ سلاطین مشرف توانیم شد یا سخنِ ما نزدیکِ بادشاہان اعتبارے باشد۔ پس ذِکر کردنِ ایشان تکلّف باشد و ہر کہ بتکلّف کارے کند کہ سزاے آن نباشد بدو آن رسد کہ ببوزنہ رسید۔ دمنہ گفت چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

کلیلہ گفت آوردہ اند کہ بوزنۂ دُرُود گرے را دید کہ بر چوبے نشستہ بُود و آنرا می بُرید و دو میخ داشت یکے را در شگافِ چوب فرو کوفتے تا بُریدن آسان گشتے و چون شگافِ چوب از حدِّ معین درگذشتے دیگرے را کوفتے و میخِ پیشینہ را بر آوردے۔ درین میان دُرُود گر بحاجتے برخاست۔ بوزنہ چون جاے خالی دید بر چوب نشستہ بُریدن گرفت۔ ازان جانب کہ بُریدہ بُود دُمِ او در شگافِ چوب آویختہ شد و آن میخ کہ در پیشِ کار بُود پیش از انکہ دیگرے بکوبد از شگاف برکشید۔ فی الحال ہر دو طرفِ چوب بہم پیوست و دُمِ او در میانِ چوب محکم بماند۔ بوزنہ ازین حال رنجور شد و مینالید و میگفت "آن بہ کہ ہر کسے بجہان کارِ خود کند۔ دانکس کہ کارِ خود نکند نیک بد کند" کارِ من میوہ چشیدن است نہ از درخت کشیدن

و پیشۂ من تماشاے بیشہ است نہ زدنِ تیر و تیشہ۔

بوزنہ با خود درین اندیشہ بُود کہ دُرُودگر باز آمد۔ او را دستبُردے بسزا نمود چنانکہ دران ہلاک شد۔ از اینجا این مثل شد کہ دُرُودگری کارِ بوزنہ نیست۔ و این حکایت براے آن آوردم تا بدانی کہ ہر کسے را کارِ خود باید کرد و قدم از اندازۂ خود بیرون نباید نہاد۔

دمنہ گفت آنچہ گفتی دانستم لیکن بِدان کہ شکم بہر جاے پُر شود و بہر چیز سیر گردد۔ دانایان کہ راہِ خطرناک رفتہ نزدیکیِ بادشاہان طلب کردہ اند براے طُعمہ و لُقمہ نبُودہ است بلکہ فائدۂ ملازمتِ بادشاہان یافتنِ منصبِ عالی باشد کہ بوسیلۂ آن دلِ دوستان بدست توان آورد و خاطر از دشمنان جمع توان کرد و قطع نظر از لُطفِ دوست و قہرِ دُشمن بغورِ ستمدیدگان باید رسید و خاطرِ شکستہ دلان بدست آورد و ہر کہ ہمتِ او درین درگاہِ بزرگ خواب و خورشِ خود باشد در شمارِ بہائم است چون سگِ گُرسنہ کہ باُستخوانے شاد شود و گُربۂ خسیس طبع کہ بپارۂ نان خوشنود گردد و مقرر است کہ شیر اگر خرگوشے را شکار کردہ باشد چون گورے بیند دست از و باز داشتہ روے بشکارِ گور کند۔ "ہمّت بلند دار کہ پیشِ خدا و خلق۔ باشد بقدرِ ہمّتِ تو اعتبارِ تو۔" ہر کہ درجۂ بلند یافت اگر چہ چون گُل کوتاہ زندگانی باشد بواسطۂ نیکنامیِ او خردمندان او را دراز عمر می شمرند و آنکہ بدُون ہمتی

نزدِ

ولیست فطرتی سرفرود آورد چون برگِ چنار اگرچہ دیر پاید نزدیکِ اہلِ دانش وزنے ندارد۔ "سعدیا مردِ نکو نام نمیرد ہرگز۔ مُردہ آنست کہ نامش بہ نکوئی نبرند"۔

کلیلہ گفت آنچہ بیان کردی شنیدم لیکن بعقلِ خود رجوع کن کہ معلوم خواہد شد کہ خواہشِ منصبہاے بزرگ از کسے نیکوست کہ با بزرگ زادگی نیکو سیرتی جمع کردہ باشد و ما ازان طائفہ نیستیم کہ در طلبِ آن قدم توانیم نہاد چہ فرومایگیِ ذاتِ ما ازان روشن تر است کہ کسے را شکے دران افتد۔

دمنہ گفت دستمایۂ بزرگی عقل و ادب است نہ اصل و نسب۔ ہر کہ فہمِ درست و خردِ کامل دارد خویشتن را از پایۂ خسیس بمرتبۂ شریف رساند و ہر کہ بیخردی و بیفکری مینماید از بلند مرتبگی زود بہ پستی گراید و از معمورۂ ہستی بویرانۂ نیستی آید۔

قطعہ

بہ پیشکاریِ عقلِ شریف در اے دست — تواں کمندِ تصرّف بر آسمان افگند
وگرنہ دیدۂ دل برکشاید از ہمت — نظر بسوے معالی نمیتواں افگند

و بزرگان گفتہ اند کہ ترقی بمرتبہاے بلند بمحنتِ بسیار دست دہد و فرود آمدن از مرتبۂ بزرگی باندک کلفتے میسر گردد۔ چنانکہ سنگِ گران را بمشقتِ

فراوان از زمین بر دوشِ توان برکشید و باندک اشارتے بر زمین توان انداخت و بواسطۂ این است کہ جُز مردِ بلند ہمت کہ توانائیِ بارِ محنت کشیدن داشتہ باشد کسے دیگر خواہشِ مرتبۂ عالی نمیتواند کرد۔" نازنین را عشق در زیدن نزیبد جانِ من۔ شیر مردانِ بلاکش پادرین غوغا نہند۔" ہر کہ آسایش طلبد دست از آبرو شستہ ہموارہ در خواری و ناکامی خواہد بود و ہر کہ بر خود در رنج کشودہ تنگا پوے نماید و از خارستانِ راہ نیندیشد در اندک زمانے در چمنِ بزرگی گُلِ مراد خواہد چید۔ تو مگر داستانِ آن دو مردِ ہمراہ نشنیدۂ کہ یکے بطلبِ درست و کشیدنِ رنج بدُرۂ بادشاہی رسیدہ و دیگرے بسببِ کاہلی و تن آسانی در خاکِ خواری و پریشانی بماند۔ **کلیلہ** گفت چگونہ بودہ است آن؟

حکایت

دمنہ گفت دو مصاحب بُودند۔ یکے **سالم** نام داشت و دیگرے **غانم** سفرے پیش گرفتہ دشت و بیابان می پیمودند۔ گذرِ ایشان بر دامنِ کوہے اُفتاد بس بلند و در پاے آن کوہ چشمۂ آب بُود در غایتِ شیرینی و در پیشِ چشمہ حوضِ بزرگ راست کردہ بُودند و گرداگردِ حوض درختانِ سایہ دار سر در سر آوردہ۔

القصّہ آن دو ہمراہ بدان منزلِ پاک رسیدند۔ چون جاے خوش و محلِ دلکش بُود برسمِ آسایش مقام گرفتند و بعد از آسودگی بر اطرافِ

حوض و سرچشمہ گذرے میکردند و بہر جانب نظرے می افگندند۔ ناگاہ بر کنارِ حوض سنگے سفید دیدند کہ بروے خطِ چند نوشتہ اند۔ چون بدیدۂ تأمّل ملاحظہ نمودند نوشتہ بُود کہ اَے مسافرے کہ این منزل را بآمدنِ خود مشرف ساختی مہمانیِ ترا خُوب فکر کردہ ایم ولے شرط آنست کہ از سرگذشتہ پاے درین چشمۂ آب نہی واز بیم گرداب اندیشہ ننمودہ بہر طور یکہ توانی خود را بکنار اندازی وشیرے از سنگ تراشیدہ در پایانِ کوہ نہادہ اند آنرا بے درنگ بر دوش گرفتہ بیک دویدن خود را بالاے کوہ رسانی واز نہیبِ درندہ ہاے خونین نترسی واز خار ہاے جگر دوز کہ دامن گیر شود از کاربار تمانی کہ چون راہ بسر آید درختِ مُراد ببر آید۔

بعد از دانستنِ مضمونِ خط **غانم** روے **بسالم** کرد کہ اے برادر بیا تا بپاسِ ہمّت این میدانِ پُر خطر را پیمائیم۔" یا بامُراد بر سرِ گردون نہیم پاے ۔ یا مردوار در سرِ ہمّت کنیم سر۔"

سالم گفت اَے یارِ عزیز۔ بمجردِ نوشتۂ کہ نویسندۂ آن معلوم نیست درین راہِ پُر خطر در آمدن و بخیالِ فائدۂ وہمی در چنین مہلکۂ بزرگ خود را انداختن نشانِ بیخردیست ہیچ عاقل زہر بیقین و تریاک بگمان نخورد و ہیچ خردمند محنتِ نقد براحتِ نسیہ قبول نکند۔

غانم گفت اَے رفیق ہوسِ آسودگی مقدمۂ خسّت و پستیِ ہمّت

است و راہِ خطرناک رفتن و سعی کردن نشانِ دولت و عزّت۔ سرِ مردِ بلند ہمت بگوشہ و توشہ فرو نیاید۔ تا پایۂ بلند بدست نیارد از پائے نہ نشیند۔ گلِ مقصود بخارِ محنت نتوان چید و در گنجِ مُراد جز بکلیدِ رنج نتوان کشاد۔ مرا ہمّت عنانِ جان گرفتہ بسرِ کوہ خواہد کشید و از گردابِ بلا و مہلکۂ فنا نخواہم اندیشید۔

سالم گفت در راہے قدم نہادن کہ پایان ندارد و در دریائے شنا کردن کہ کنارہ اش پدید نیست از روشِ خرد دور مینماید۔ عاقل تا در آمد و برآمدِ خود را نیک نہ بیند و ضرر و فائدۂ آنرا نیک نسنجد چگونہ دران کار شروع کند؟

مثنوی

تا نکنی جائے قدم استوار پائے منہ در طلبِ ہیچ کار
در ہمہ کارے کہ درآئی نخست رخنۂ بیرون شدنش کن درست

شاید کہ این خط بمسخرگی نوشتہ باشند یا این چشمہ گرداب باشد کہ باشنا بکنار نتوان آمد و اگر خلاص از و میسر گردد شاید کہ شیرے در انطرف نباشد و اگر باشد سنگین باشد کہ بر دوش نتوان کشید و اگر توان برداشت یمکن کہ بیک دو یدن بسرِ کوہ نتوان رسید و اگر اینہمہ بجا آوردہ شود ہیچ معلوم نیست کہ نتیجہ خواہد داد یا نہ۔ من درین کار ہمراہ نیم و ترا نیز ازین

اندیشہ منع میکنم۔

غانم گفت ازین سخن درگذر کہ سودمند نیست کہ من این راہ میروم ومیدانم کہ تو توانائی ہمراہیِ من نداری ودرین کار موافقت نکنی۔ بارے تماشا گاہے کن وبدُعاد نیاز مندے بدہ۔

سالم گفت می بینم کہ بسخنِ من باز نمی آئی وترکِ این کارِ ناکردنی نمی کنی۔ من طاقتِ دیدنِ این حال ندارم وتماشاے کارے کہ ملائم طبع ومقبولِ دلِ من نیست نمیتوانم کرد۔ من صلاح دران دیدہ ام کہ پیش ازانکہ تو درین کار آغاز کنی من ازینجا بروم۔ پس از راہِ بیمروتی وبیوفائی درآمدہ **غانم** را تنہا گذاشتہ روبراہ آورد۔

غانم دل از جان برداشتہ بلبِ چشمہ آمد وگفت "در بحرِ محیط غوطہ خواہم خوردن۔ یا غرق شدن یا گہرے آوردن"۔ پس بہ نیروے بخت وپاے ہمت قدم درچشمہ نہاد وبشناے یقین وتوفیقِ ایزدی بکنار رسید وشیرِ سنگین را بردوش کشیدہ بیک دویدن خود را بسرِ کوہ رسانید۔ وازانطرفِ کوہ شہرے بزرگ دید۔ بجانبِ آن نظر میکرد کہ ناگاہ از شیرِ سنگین آوازے بآن شدّت کہ زلزلہ درکوہ وصحرا افتاد بیرون آمد وچون آن آواز بگوشِ مردم شہر رسید خلقے بسیار ازان طرف بیرون آمدند وروے بکوہ نہادہ متوجہ **غانم** شدند۔ **غانم** عجائبِ قدرتِ الٰہی را ملاحظہ کردہ حیران بود کہ جمعے

از بزرگان سجدۂ اخلاص بغانم نمودہ رسمِ نیاز بجا آوردند و بالتماسِ تمام
بر اسپِ دولت سوار کردہ بجانبِ شہر بُردند و سروتنِ او را بگلاب شُستہ
خلعتِ گرانمایۂ شاہی را پوشانیدند و فرمانروائی آن مُلک را باو سپردند۔
غانم از حقیقتِ معاملہ پُرسید۔ جواب دادند کہ حکمائے پیشین درین
چشمہ طلسمے ساختہ اند۔ ہرگاہ حاکمِ این شہر این سرائے فانی را وداع
میکند اللہ تعالےٰ بخت بلندے را کہ حالتِ سروری داشتہ باشد بسرِ چشمہ
می آرد تا آن جوان بخت ببدرقۂ عنایتِ الٰہی از چشمہ گذشتہ شیرِ مذکور را
بر دوش گرفتہ بالا می آید و بشنیدنِ صدائے شیر ساکنانِ این شہر شکر
ایزدی بجا آوردہ او را بہ بزرگی وکلائی خود برداشتہ در سایۂ عدالتش
بآسایش روزگار میگذرانند۔

دمنہ گفت من این حکایت برائے آن آوردم تا بدانی کہ
نوشِ ناز و نعمت بے نیشِ آزار و محنت میسر نیست۔ ہر کرا سودائے
سرافرازی پدید آید پایمالِ ہر سفلہ نخواہد شد و ہر تبۂ پست و سرمایۂ زبون
قناعت نخواہد کرد و من تا نزدیکیِ شیر حاصل نکنم پائے بر بسترِ راحت
دراز نخواہم کرد۔

تمام شد

فرہنگ و لغاتِ گلستان

صفحہ ۱

منّت - احسان جتانا - احسان کرنا -

خدا - آپ آنیوالا - بغیر دوسرے کے آپ ظہور مین آنیوالا - مالک (اسم فاعل سماعی مخفف خودآ)

عزّ - غالب ہوا - مجازاً عزّت والا - غالب مشتق ہے عزّ سے جسکے معنی ہین بزرگ ہونا -

جلّ - بزرگ - برتر (عزّ و جلّ دونون ماضی کے صیغے ہین) -

طاعت - بندگی - فرمانبری - طاعات جمع -

موجب - سبب - واجب کرنیوالا - موجبات جمع -

مزید - زیادتی - زیادہ ہونا -

نفَس - سانس - دم - انفاس جمع -

مُمِدّ - مدد گار - دراز کرنے والا -

ذات - ہر چیز کی حقیقت - مُراد روح - ذوات جمع -

عُہدہ - ذمہ داری - از عہدۂ چیزے برآمدن کسی چیز کی ذمہ داری کو پورا کرنا -

اِعملوا - عمل مین لاؤ -

آلِ داؤد - اے داؤد کی اولاد -

شکراً - شکر کو -

وقلیلٌ - اور تھوڑے ہین -

مِن عِبادِی - میرے بندون مین سے -

شکور - شکر کرنیوالے - شکر گذار -

تقصیر۔ کمی کرنا۔ خدمت مین کمی کرنا۔ یہان عبادت وشکر کی کمی مُراد ہے۔ تقصیرات جمع۔

عُذر۔ معافی مانگنا۔ عاجزی کرنا۔ عُذرات جمع عُذر آورد۔ معافی مانگے۔

خداوندی۔ آقا ہونا۔ مالک ہونا (وند کلمۂ تشبیہ ونسبت۔ ی مصدری)

الوان۔ رنگ برنگ۔ لون کی جمع۔

کشیدہ۔ بچھا ہُوا ہے۔ پھیلا ہُوا ہے۔

ناموس۔ عزّت وآبرو۔ شرم وحیا۔ نوامیس جمع۔

فاحش۔ بہت بُرا۔ بہت بڑا۔ فواحش جمع۔

وظیفہ۔ روزینہ۔ ہرروز کی مقرّرہ چیز۔ وظائف جمع۔

صفحہ ۲

مُنکَر۔ بُرا۔ خراب۔

نبرد۔ زائل نہین کرتا۔ بند نہین کردیتا۔

گبر۔ آتش پرست۔ بے دین۔

ترسا۔ آتش پرست۔ بُت پرست۔ کافر۔

وظیفہ خور۔ روزینہ کھانیوالا۔ ہرروز کا رزق پانے والا۔

نظر داشتن۔ دیکھنا۔ توجہ اور مہربانی کرنا۔

فرّاش۔ فرش بچھانیوالا۔ صیغۂ مبالغہ۔

صبا۔ بہار کی ہوا۔ صبح کی ہوا۔ وہ ہوا جو شمال ومشرق کے درمیان سے چلے۔ جَنُوبات واَضبا جمع۔

زمرّد۔ ایک سبز رنگ کا جوہر ہے۔

فرشِ زمرّدین۔ سبزہ اور نباتات۔

بَنات۔ بیٹیان۔ لڑکیان۔ بِنْت کی جمع

نَبات۔ سبزہ۔ روئیدگی۔ نباتات جمع۔

مہد۔ پالنا۔ گہوارہ۔ جُھولنا۔ مُہود جمع۔

خلعت۔ انعامی پوشاک۔

نوروز۔ نیادن۔ فارسی نئے سال اور فروردین مہینے کا پہلا دن۔ اس روز آفتاب برجِ حَمل میں داخل ہوتا ہے اور پارسی لوگ

عید مناتے اور انعام و پوشاک تقسیم کرتے ہین۔

خلعتِ نوروزی۔ نوروز کی انعامی پوشاک۔

قبا۔ ایک خاص قسم کا لباس۔ دونہ کا چوغہ۔

اقبیہ جمع۔

استبرق۔ ہری اطلس۔ سبز ریشم۔

قبائے استبرق۔ مراد سبز پتے۔

دربر گرفتن۔ پہنانا۔ پہننا۔

اطفالِ شاخ را بر سر۔ بر سرِ اطفالِ شاخ (را اضافی)۔

قدوم۔ آنا۔ سفر سے لوٹنا۔

ربیع۔ بہار۔ فصلِ بہار۔

فائدہ۔ دایۂ ابر۔ بناتِ نبات۔ مہدِ زمین۔ اطفالِ شاخ۔ کلاہِ شگوفہ مین اضافتِ تشبیہی ہے یعنی ابر مانندِ دایہ۔ سبزہ مثلِ دختران۔ زمین مانندِ مہد۔ شاخ چون اطفال۔ شگوفہ مثلِ کلاہ۔

عُصارہ۔ نچوڑ۔ ست۔ رس۔

تاکی۔ انگور کا۔ تاک۔ انگور کا درخت۔ ی نسبتی۔

نخلی۔ شہد کی مکھی کا۔ نحل شہد کی مکھیان۔ نحلت کی جمع۔

فائق۔ اعلیٰ درجہ کا۔ فوقیت رکھنے والا۔

باسق۔ بڑھنے والا۔ بلند۔

درکار ند۔ اپنے اپنے کام مین مصروف ہین۔

تا تونانے بکف آری۔ تاکہ تو اپنی روزی حاصل کرے۔

کف۔ ہتھیلی۔ مجازاً ہاتھ۔ کفوف جمع۔

بغفلت۔ خدا کی یاد سے غافل ہوکر۔

خبر۔ حدیث۔ حضرت محمد صلعم کا قول۔ اخبار جمع۔

کائنات۔ دُنیا۔ مخلوقات۔ موجودات۔

مفخر۔ فخر۔ فخر کی جگہ۔

عالمیان۔ دُنیا والے۔ مخلوقات۔ عالَم کی جمع۔ ی نسبتی۔

رحمتِ عالمیان۔ مخلوقات کے لئے

خدا کی مہربانی۔

صَفوت ۔مقبول۔برگزیدہ۔

صَفوتِ آدمیان ۔سب آدمیوں میں برگزیدہ ومقبول۔

تتمّہ ۔خلاصہ۔کام کا انجام۔تمام یعنی پورا کرنے والا۔

احمد ۔بہت حمد کے لائق۔

مجتبیٰ ۔مقبول۔برگزیدہ۔

مصطفےٰ ۔صاف کیا گیا۔برگزیدہ۔

صلّی اللہ علیہ وسلّم ۔اُن پر خدا کی رحمت اور سلام ہو۔

شفیع ۔گناہ بخشانیوالا۔سفارش کرنیوالا۔

مُطاع ۔اطاعت کیا گیا۔آقا۔

قسیم ۔خوبصورت تقسیم کرنے والا۔

جسیم ۔بڑے مرتبہ والا۔

وسیم ۔حسین۔نشان کیا گیا۔کیونکہ آپ کی پُشت پر مُہرِ نبوت کا نشان تھا۔

صفحہ ۳

اُمّت ۔گروہ۔کسی مذہب کا ماننے والا گروہ۔اُمم جمع۔

پشتیبان ۔مددگار۔طرفدار۔سہارا دینے والا۔

نوح ۔ایک پیغمبر صاحب کا اسم شریف ہے۔

بلغ ۔پہنچا وہ۔

علیٰ ۔بلند مرتبہ۔بزرگی۔

بکمالہٖ ۔اپنے کمال کے سبب سے۔

کشف ۔دُور کر دیا۔ہٹا دیا۔

دُجےٰ ۔سخت تاریکی۔اندھیرا۔

بجمالہٖ ۔اپنی خوبصورتی کے سبب سے۔

معنیٰ ۔وہ اپنے کمال کے سبب سے بلند مرتبہ پر پہنچے۔اور اُنہوں نے اپنے حُسنِ ظاہر وباطن سے تاریکی کو دُور کر دیا۔

حسُنت ۔اچھی ہو گئیں۔

خصالہٖ ۔اُنکی عادتیں۔

صلُّوا ۔درود بھیجو۔

عَلَیْہِ - اُس پر -

آل - اولاد - پیروی کرنے والے -

معنی - اُن کی تمام عادتین اچھّی ہین - اُن پر اور اُن کے گروہ پر درود بھیجو -

انابت - توبہ کرنا - دُعا مانگنا -

اجابت - قبول کرنا - قبولیت - جواب دینا -

جل و علیٰ - بزرگ و برتر -

تعالیٰ - بلند - برتر -

نظر کردن - دیکھنا - مہربانی کرنا - انظار جمع

[illegible] - بُلاتا [illegible] تا ہے -

[illegible] - [illegible] - توجہ نہ کرنا -

تضرّع - عاجزی کرنا - گڑگڑانا -

سبحانہٗ تعالیٰ - پاک و برتر -

یا ملائکتی - اے میرے فرشتو -

قد [illegible] (یہ حرف جب ماضی پر آتا ہے تو تحقیق [illegible] دیتا ہے) -

اِستحییت - مین نے شرم کی -

مِنْ عَبْدِی - اپنے بندہ سے -

لَیْسَ - نہین ہے -

لَہٗ - اُس کے واسطے -

غَیْرِی - میرے سوا (کوئی وسیلہ) -

فَقَدْ - پس تحقیق -

غَفَرْتُ - مین نے بخش دیا -

دعوت - دُعا - پُکارنا - بُلانا -

عاکفان - گوشہ نشین - عاکف کی فارسی جمع -

مُعترف - اقرار کرنے والا - معترفین جمع -

ما عَبَدْناک - ہم نے تیری عبادت نہین کی -

حَقَّ عِبَادَتِکَ - جیسا کہ تیری عبادت کا حق ہے -

واصفان - تعریف کرنیوالے - واصف کی فارسی جمع - واصفین عربی جمع -

حِلیہ - شکل - صورت - حُلیہ - زیور - آرایش حُلّی جمع -

تحیّر - حیرت - حیرانی -

ما عرفناک - ہم نے تجھکو نہین پہچانا۔

حق معرفتک - جیسا کہ تجھ کو پہچاننا چاہئے

مطلب یہ کہ انبیاء اولیا بھی اُسکی حقیقت جاننے مین حیران وعاجز ہین۔

بیدل - عاشق - بے قابو۔

مطلب یہ کہ بیچین عاشقانِ خُدا نہ تو اُسکی تعریف کرسکتے ہین اور نہ اُسکا پتا بتا سکتے ہین۔ کیونکہ جب وہ اُسکے جلوہ سے قتل (حیران) ہوگئے تو پھر اُنکے مُنہ سے کیا آواز نکلے۔

صفحہ ۴

صاحبدل - صوفی - خدا شناس (بفکِ اضافت)

جَیب - گریبان - جُیُوب جمع۔

مُراقبہ - گردن جُھکانا - حفاظت کرنا - اُمیدوار ہونا - خدا کی یاد مین اور اُس کے جلوہ کی اُمید مین گردن جُھکا کر اُسکے خیال اور اُسکی یاد مین محو ہونا۔

سر بجیبِ مراقبہ فرو بُردہ بود - خدا کی یاد اور اُسکے جلوہ کی اُمید مین گردن جُھکا رکھی تھی۔

مکاشفہ - ظاہر ہونا - خدا کے بھیدون کا دل پر ظاہر ہونا - مکاشفات جمع۔

مستغرِق - غرق - ڈوبنے والا مجازاً ڈوبا ہُوا۔

اصحاب - احباب - دوست - صاحب کی جمع۔

انبساط - خوشی - خوش طبعی۔

کرامت - بزرگی - ولی کا باطنی فیض عطا کرنا۔

تحفۂ کرامت - بزرگی کا تحفہ - ولی ہونے کا تحفہ۔

بخاطر داشتم - مین نے دل مین یہ ارادہ کیا تھا۔

درختِ گُل - مراد ذاتِ خدا۔

دامنے - بڑا دامن - پورا دامن (برائے تعظیم)

ہدیہ - تحفہ - سوغات - ہدایا جمع۔

دامنم از دست برفت - میرے ہاتھ سے دامن چھوٹ گیا - مین بے اختیار ہوگیا۔

مُرغِ سحر - بُلبُل - مُراد راز ظاہر کردینے والے صوفی۔

پروانہ۔ پتنگا۔ مراد سچا عاشق۔

آواز نیامد۔ آواز نہ نکلی۔ کوئی بھید ظاہر نہین کیا۔

قیاس۔ اٹکل۔ اندازہ۔ قیاسات جمع۔

وہم۔ بغیر سوچے دل مین بات پیدا ہونا۔ اوہام جمع۔

مجلس۔ بیٹھنے کی جگہ۔ دُنیا۔ مجالس جمع۔

اوّلِ وصف۔ تعریف کا شروع۔

محامد۔ تعریفین۔ محمدت کی جمع۔

پادشاہ۔ رعیت کی حفاظت کرنیوالا۔ پاد اصل مین پاٹ یعنی تخت ہے اور شاہ یعنی مالک یعنی تخت کا مالک۔

اتابک۔ اُستاد۔ اتالیق۔ بزرگ۔ سردار۔

ذکر۔ بیان۔ یاد کرنا۔ اذکار جمع۔

جمیل۔ نیک۔ عمدہ۔

افواہ۔ مُنہ۔ فُوہ کی جمع۔

صیت۔ آوازہ۔ شہرت۔

بسیط۔ کشادگی۔ بسیط زمین = تمام دُنیا۔

قصب الجیب۔ نزکل۔ کانس۔ ایک قسم کا چھوارا۔ وہ نلکی جسمین کاغذ لپیٹ کر رکھتے ہین۔ قصب معنی نے۔ جیب معنی درمیان اور سینہ یعنی وہ چیز جو اندر سے خالی ہو۔ بعض کے نزدیک قصب الجیب ح سے ہے یعنی وہ نے جو محبوب و مرغوب ہے۔ مُراد گنا اس صورت میں ہیچو نیشکر کی جگہ شکر پڑھنا چاہئے۔

منشآت۔ مضامین۔ مسودے۔ عبارتین۔

کاغذِ زر۔ ہُنڈی۔ وہ کاغذ جسکے ذریعہ سے روپیہ ملے۔

فضل۔ علم کی زیادتی۔

بلاغت۔ گویائی۔ خوش بیانی۔ موقعہ کے موافق گفتگو کرنا۔ تھوڑے الفاظ مین بہت معنی بیان کرنا۔

حمل۔ گمان۔ حمل کردن۔ خیال کرنا۔ رائے قائم کرنا۔

قطب - کیلی - دُھری - دار و مدار - ہر چیز کی اصل - اقطاب جمع -

صفحہ

قائم مقامِ سلیمان - حضرت سلیمانؑ کا جانشین -

ناصر - مددگار - انصار جمع -

اہلِ ایمان - ایماندار لوگ - مسلمان -

شہنشاہ - بڑا بادشاہ - شاہِ شاہان کا مخفف ہے -

مظفر الدنیا والدین - دین اور دُنیا کا فتحمند -

ظلّ اللہ - خدا کا سایہ ہے -

فی ارضہٖ - اُسکی زمین مین -

ربُّ الارض - زمین کا مالک (خدا) رب کی جمع ارباب - ارض کی جمع اراضی -

عنہ راضٍ - اُس سے راضی ہو -

عین - آنکھ - عیُون جمع -

تحسین - تعریف کرنا - تحاسین جمع -

بلیغ - بہت - کامل -

ارادت - خواہش - اعتقاد - ارادات جمع

صادِق - سچّا -

لاجَرم - خواہ مخواہ - ناچار -

کافہ - گروہ - جماعت -

انام - خلقت - دُنیا کے لوگ -

خواص - خاص لوگ - مُراد اُمرا - عُلَما - خاص کی جمع -

گرائیدہ اند - راغب و مائل ہو گئے ہین -

النّاس - آدمی - مردمان -

عُلَمائے دینِ مُلوکہم - اپنے بادشاہون کے دین پر ہین - دین کی جمع ادیان مُلوک مَلِک کی جمع -

مسکین - غریب - عاجز - مساکین جمع -

آثار - نشانیان - مُراد کلامِ شیخ - اثر کی جمع

گرچہ خود - اگرچہ بیشک -

زانگہ.....نظرست اے بادشاہ جب سے مجھ پر
گرخود.....ہنرست تیری مہربانی ہے میرا کلام
آفتاب سے بھی زیادہ مشہور ہوگیا ہے۔ اگرچہ میرے
اندر بالکل عیب ہی عیب ہین لیکن جس عیب کو
بادشاہ پسند کرلے وہ بالکل ہنر ہے۔

گلِ خوشبو ۔ وہ مٹی جس سے گلاب کا عرق
کھینچتے وقت دیگ کا مُنہ بند کرتے ہین ۔ یہ مٹی
خوشبودار ہونے کے سبب مُلتانی کی طرح استعمال
کی جاتی ہے۔

حمّام ۔ غسلخانہ۔ حمّامات جمع۔

محبوب ۔ دوست۔ عزیز

مُشک ۔ کستوری (ہرن کی ناف سے نکلتا ہے)

عبیر ۔ ایک مرکّب خوشبو جو مُشک وزعفران و
صندل وگلاب وغیرہ سے بناتے ہین۔

دِل آویز ۔ دلپسند۔ دِل کو اچھی معلوم ہونیوالی۔

کمال ۔ ہُنر۔ خُوبی۔ کمالات جمع۔

گلِ خوشبوے.....مِن خاکم کہ ہستم اِس قطعہ سے مطلب یہ ہے کہ مجھ مین کچھ لیاقت
نہ تھی صِرف بادشاہ کی قُربت وقدردانی کے
سبب سے میری اس قدر شُہرت ہوگئی ہے۔

اللّٰھُمّ ۔ اے خدا (اصل مین یا اللہ تھا یائے ندا
کو گراکر آخر مین میم مشدّد مفتوحہ بڑھا دیا)۔

متّع ۔ پھل پانیوالا کر۔ فیضیاب کر۔

مسلمین ۔ مسلمانون کو (متّع کا مفعول)۔

بِطُولِ حَیاتِہٖ ۔ اُسکی عُمر بڑھنے کے سبب سے

ضاعِف ۔ دوچند کردے۔

جمیلہٖ ۔ اُسکے اچھے اعمال کا۔

حسناتِہٖ ۔ اُسکی نیکیون کا۔

اَرفع ۔ بلند کر (صیغۂ امر حاضر معروف)۔

دَرَجَۃ ۔ درجے۔ مرتبے۔ درجہ کی جمع۔

اولیائِہٖ ۔ اُسکے دوستون کے۔ اُس کے
نزدیکون کے۔

وُلاتِہٖ ۔ اُسکے حاکمون کے۔

دَمِّر ۔ ہلاکت لا۔ بربادی نازل کر۔

علےٰ اعدائہٖ - اُسکے دشمنون پر - اعدا عدو کی جمع ہے -

شُنَاتِہٖ - اُسکے بدخواہون پر - شانی کی جمع -

بِمَا - اُس چیز کی برکت سے -

تُلِیَ - جو پڑھی گئی ہین -

فِی القُرآنِ - قرآن شریف مین -

مِن آیَاتِہٖ - اُسکی آیتون مین سے -

آمِن - امن مین رکھ -

بَلدَہٗ - اُسکے شہر یعنی ولایت کو - بلاد جمع -

اَحفَظہَا - حفاظت کر - نگہبانی کر -

وَلَدَہٗ - اُسکے فرزند کی -

لَقَد - تحقیق (لام تاکید - قد حرف تحقیق) -

سَعِدَ - نیکبخت ہوگئی - سعادتمند بنگئی (ماضی معروف)

بِہٖ - اُسکی برکت سے (ضمیر کا مرجع ابوبکر) -

دَامَ - ہمیشہ رہے - دوام کی ماضی (دوم) -

سَعدُہٗ - اُسکی نیکبختی - اُسکا سعد (ابوبکر کے بیٹے کا نام بھی سعد ہے - اسلئے صنعتِ ایہام) -

اَیَّدَہٗ - اُسکی مدد کرے (تائید کی ماضی معروف) -

مَولیٰ - مالک - خدا - موالی جمع (ولی) -

بِاَلوِیَۃِ النَّصرِ - مدد کے جھنڈون سے - الویہ لوا کی جمع -

نَصر - فتحمندی - مدد کرنا -

صفحہ ۶

کَذَالِکَ - اُسیطرح (ک حرف تشبیہ - ذالک اشارہ بعید)

تَتَنَشَّاعُ - نشو ونما پائے - بڑھے (نشو) -

لِیدَۃٌ - پودا - درخت - کھجور کا تنہ -

ہُوَ عِرقُہَا - جسکی جڑ وہ (بادشاہ) ہے عرق جڑ - عُروق جمع -

حُسن - خوبی - عمدگی - محاسن جمع -

نَبَاتُ الاَرضِ - زمین کی روئیدگی -

مِن کَرمِ البَذرِ - بیج کی عمدگی سے - بذر کی جمع بُذور -

معنی - تحقیق دُنیا نیکبخت ہوگئی اُس (بادشاہ) کی برکت سے اُسکی نیکبختی ہمیشہ رہے اور خدا

فتح کے جھنڈون سے اُسکی مدد کرے اُسیطرح
بڑھے وہ درخت کہ جسکی جڑ وہ (بادشاہ) ہے
اور زمین کی روئیدگی کی خوبی تخم کی عمدگی کی
وجہ سے ہے۔ مطلب یہ کہ جیسا باپ نیک ہے
ویساہی بیٹا بھی نیک ہے۔

تقدّس ۔ پاک ہُوا۔ پاک ہے۔

خطّہ ۔ زمین یا مُلک۔

عامِل ۔ علم پر عمل کرنے والا۔

قیامت ۔ خدا کے سامنے کھڑے ہونیکا
دِن (قوم)۔

اقالیم ۔ اقلیم کی جمع۔ مُلک۔ ولایت۔ دُنیا
کا ساتوان حصّہ۔ کیونکہ کُل دُنیا کو سات حصّون
مین تقسیم کیا ہے۔

تُرک ۔ سپاہی جنگجو۔

نیک محضر ۔ نیک خصلت۔ اچھی عادت والا۔
وہ شخص جو لوگون کو غیبت مین نیکی سے یاد کرے۔

ہزبر ۔ شیرِ درندہ۔ ہزابر جمع۔

آشوب ۔ فتنہ۔ فساد۔

تشویش ۔ پریشانی۔ تشاویش جمع۔

دہر ۔ زمانہ۔ دُہور جمع۔

بسیط ۔ فرش۔ پھیلی ہوئی جگہ۔ بسائط جمع

مامنِ رضا ۔ خوشنی کی جاے پناہ۔

مامن ۔ امن کی جگہ۔ مآمن جمع (امن)۔

صفحہ

تالیف ۔ اکٹھا کرنا۔ دو چیزون کو آپسمین
ملانا۔ دوسرون کے مضامین کو ترتیب سے
جمع کرنا۔ تالیفات جمع۔

ایّام ۔ دِن۔ مُراد زمانہ۔ یوم کی جمع۔

تلف ۔ برباد ہونا۔

تاسّف ۔ افسوس کرنا۔ تاسفات جمع۔

سراچہ ۔ حجرہ۔ چھوٹا مکان۔

نگہ میکنم ۔ غور کرتا ہون۔ سوچتا ہون۔

پنجاہ ۔ پچاس برس۔ مُراد عُمر کا زیادہ حصّہ۔

پنج روز ۔ مُراد تھوڑی سی باقی عُمر۔

خجل - شرمندہ۔

رحلت - کوچ (رحل)۔

بارنساخت - بوجھ نہ لادا - سامان ٹھیک نہ کیا۔

رحیل - کوچ۔

بامدادِ رحیل - کوچ کی صبح - مُراد مُنہ اندھیرا۔

سبیل - راستہ - مُراد عبادت - سُبُل جمع۔

ہوس بختن - خام خیالی کرنا بہت لالچ کرنا۔

غدّار - بُرا بے وفا (غدر)۔

عیش - زندگی۔

بتدریج - آہستہ آہستہ - درجہ بدرجہ (درج)۔

دست از چیزے شستن - کسی چیز سے ناامید ہونا۔

چار طبع - چار مزاج - چار طبیعتیں - اربعہ عناصر خشکی - تری - طبائع جمع۔

قالب - سانچہ - مُراد جسم - قوالب جمع۔

صفحہ ۸

لاجرم - ناچار - مجبور۔

عارف - خدا شناس - عُرفا جمع۔

برگ - سامان۔

تموز - سخت گرمی - ساون کا مہینہ (چونکہ اس مہینہ مین سورج برجِ سرطان مین رہتا ہے اسلئے سخت گرمی ہوتی ہے اور ساون کے مہینے کو تموز کہتے ہین - یہ لفظ رومی زبان کا ہے)۔

مغرور - غافل - فریفتہ۔

مزروع - بویا ہُوا - کھیت - مُراد عمر۔

مزروعات جمع - (زرع)۔

خوید - کچا غلّہ - گیہون اور جَو کی کچّی بالین

بگوشِ دل - بہت توجّہ سے۔

تامّل - سوچنا۔

مصلحت - بہتری - مصالح جمع۔

نشیمن - گوشہ - خلوتخانہ - گھونسلا۔

عُزلت - تنہائی - بیکاری (عزل)۔

دامن فراچیدن - دامن سمیٹ لینا۔ ترک کر دینا۔

دفتر - کاغذوں کا مجموعہ۔ مُراد نامۂ اعمال۔ (دفاتر جمع۔

صُمّ - بہرا۔ اصم کی جمع (صمم)۔

بُکم - گونگا۔ ابکم کی جمع۔

انیس - غمخوار۔ مصاحب۔ اُنَسا جمع (انس)

ہمّ - غم۔ ہموم جمع (ہمم)۔

جلیس - ہمنشین۔ جُلَسا جمع (جلس)۔

مراغبت - باہم رغبت و خواہش کرنا (رغب)۔

بساط - بچھونا (بسط)۔

ملاعبت - آپس میں کھیلنا (لعب)۔

تعبّد - عبادت کرنا۔

زانوئے تعبّد - مُراد مراقبہ۔

زبان درکشیدن - خاموش ہو جانا۔

صفحہ ۹

متعلقان - تعلق رکھنے والے رشتہ دار (علق)

واقعہ - حالتِ گذشتہ۔ یعنی ارادۂ گوشہ نشینی و ترکِ صحبت۔

فُلان - وہ آدمی۔ مُراد شیخ سعدی (اسم کنایہ)۔

عزم - پکّا ارادہ۔

جزم - مضبوط۔ پکّا۔

معتکف - گوشہ نشین۔ معتکفین جمع (عکف)۔

سرِ خویش گیر - اپنی فکر کر۔ عبادت میں مشغول ہو۔

مجانبت - یکسوئی۔ الگ رہنا۔ مُراد ترکِ صحبت۔

بعزّتِ عظیم - خدا کی بزرگی کی قسم۔

مالوف - اُلفت کیا گیا (الف)۔

عادتِ مالوف - اُلفت کی گئی عادت۔

معروف - مشہور۔

طریقِ معروف - یعنی اُس طریقہ کے موافق جو میرے اور شیخ کے درمیان لوگوں

مین مشہور ہے۔

کفارت ۔قسم اور روزہ توڑنے کا بدلہ۔

یمین ۔قسم ۔ایمان جمع۔

صواب ۔درست ۔راست۔

نقض ۔توڑنا۔

اولی الالباب ۔عقلا ۔صاحبانِ عقل۔ (اولی معنی صاحبان ۔ الباب معنی عقلین۔ لُب کی جمع)۔

ذوالفقار ۔وہ تلوار جو حضرت محمد صلعم نے حضرت علیؑ کو دی تھی ۔ ذو بمعنی صاحب۔ فقار مُہرہاے پُشت ۔ چونکہ اس تلوار کی پُشت مُہرہاے پُشت کی مانند تھی لہذا یہ نام رکھا گیا۔

پیلہ ور ۔ریشم فروش ۔ پیلہ ریشم کا گولا۔ ریشم کا کیڑا۔

طیرہ ۔عیب ۔ ہلکاپن ۔ شرم۔

دم فرو بستن ۔چُپ رہنا۔

مکالمت ۔باہم باتین کرنا (کلم)۔

درکشیدن ۔روکنا ۔ بند کرنا۔

فتوّت ۔جوانمردی ۔ آدمیت (فتی)۔

محادثت ۔باہم باتین کرنا (حدث)۔

ارادت ۔اعتقاد ۔ارادات جمع (رود)۔

جنگ آوردن ۔ لڑنا ۔ مقابلہ کرنا۔

صفحہ ۱۰

بحکمِ ضرورت ۔مجبوری کے حکم کے موافق۔

تفرّج ۔ سیر و تماشا ۔ دل خوش کرنا۔

ربیع ۔بہار ۔ موسم بہار (ربع)۔

آثار ۔ نشانیان ۔ اثر کی جمع۔

صولت ۔شدت ۔غلبہ ۔حملہ (صول)۔

بَرد ۔جاڑا۔

وَرد ۔گُلاب کا پھول۔

اُردی بہشت ۔فصلِ بہار کا دوسرا مہینہ اُرد بمعنی مانند یعنی بہشت کی مانند چونکہ اس مہینہ مین بہار کا زور ہوتا ہے لہذا یہ نام

رکھا گیا۔

جلالی۔ جلال الدین ملک شاہ سلجوقی کا سال شمسی جو شیخ کے زمانہ مین رائج تھا۔

منابر۔ واعظ کے بیٹھنے کی بلند جگہ۔ منبر کی کی جمع (نبر)۔

قضبان۔ شاخین۔ قضبہ کی جمع۔

آلی۔ موتی۔ لؤلؤ کی جمع۔

غضبان۔ غصہ مین بھرا ہوا (غضب)

مَبیت۔ رات بسر کرنا۔ رات کو ٹھیرنا (بیت)

موضع۔ جگہ۔ مواضع جمع (وضع)۔

عقد۔ ہار۔ موتیون کی لڑی۔ عقود جمع۔

ثُریّا۔ جھمکا۔ پروین۔ سات ستارے جو انگور کے گچھے کی طرح ایک جگہ جمع ہین مُراد خوشۂ انگور (ثرو)۔

روضہ۔ باغ۔ ریاض جمع (روض)۔

ماء۔ پانی۔ میاہ جمع (موہ)۔

سلسال۔ سرو۔ میٹھا۔ خوشگوار (سلل)۔

دَوْحَۃٌ۔ بڑا درخت۔ دوح جمع (دوح)۔

سجع۔ راگ۔ گیت۔ چہچہے۔ اسجاع جمع۔

طَیر۔ پرند۔ طیور جمع (طَیر مفرد و جمع دونون مین مستعمل ہے)۔

معنی۔ وہ ایسا باغ ہے کہ اُسکی نہر کا پانی میٹھا ہے وہ ایسا درخت ہے کہ اُسکے پرندون کی آواز سُریلی ہے۔

بوقلمون۔ رنگ برنگ رومی دیبا۔

سُنبُل۔ بالچھڑ۔ سنابل جمع۔

ضَمیران۔ گُلِ نادبو۔

صفحہ ۱۱

نُزہت۔ تازگی۔ خوشحالی (نُزہ)۔

فُسحت۔ کشادگی۔ دِل کھلنا (فُسح)

تصنیف۔ اپنی طرف سے کوئی کتاب بنانا۔ تصنیفات۔ تصانیف جمع (صنف)۔

اوراق۔ ورق کی جمع۔ مُراد پتّے۔

تطاول۔ زیادتی۔ دست درازی (طول)۔

عیشِ ربیع۔ فصل بہار کی خوشی۔

خریف - فصلِ خزان (خرف) -

طبق - تھالی - ٹوکری - اطباق جمع -

اَلکَرِیمُ اِذَا وَعَدَ وَفٰی - بزرگ آدمی جب وعدہ کرتا ہے تو پورا کرتا ہے یعنی ایفائے وعدہ مین دیر نہین کرتا -

اتفاقِ بیاض اُفتاد - بیاض مین لکھنے کا موقعہ ہُوا -

حسنِ معاشرت - اچھی طرح مِل جُلکر زندگی بسر کرنا -

آدابِ مجاورت ہمنشینی کے قاعدے - مِلنے جُلنے کے طریقے -

مترسلان - منشی - خط لکھنے والے - مترسلین جمع (رسل)

بلاغت - گویائی - خوش بیانی (بلغ)

کہف - غار - کہفِ امان - امن کی جگہ - کہوف جمع -

المویّد من السماءِ - آسمان کی طرف سے مدد کیا گیا -

سما - آسمان - سمٰوات جمع (سمو) -

المنصور علی الاعداءِ - دشمنون پر فتحمند -

عضدالدولۃ القاہرۃ - زبردست سلطنت کا بازو -

عضد - بازو - اعضاد جمع -

سراج الملۃ الباہرۃ - روشن مذہب کا چراغ -

سراج - چراغ - سُرُج جمع -

جمال الانام - خلقت کا حُسن -

مفخر الاسلام - اسلام کا جاے فخر -

سعد بن اتابک الاعظم - سب سے بڑے اُستاد (ابوبکر) کا بیٹا جسکا نام سعد ہے -

شہنشاہ المعظم - بادشاہون کا بڑا بادشاہ -

مالک رقاب الامم - گروہون کی گردنون کا مالک -

رقاب - گردنین - رقبہ کی جمع (رقب) -

مولی ملوک العرب والعجم - فارس و عرب کے بادشاہون کا آقا۔

مولی - آقا۔ مالک۔ موالی جمع (ولی)۔

عجم - عرب کے سوا اور تمام ولایتین۔

سلطان البر والبحر - خشک زمین اور دریا کا بادشاہ۔

بر - خشک زمین۔ جنگل۔ براری جمع (بر)۔

بحر - دریا۔ بحار جمع۔

مظفر الدنیا والدین - دین و دُنیا کا فتحمند۔

ادام اللہ - خدا تعالیٰ ہمیشہ رکھے۔

اقبالہما - اُن دونون کا اقبال۔

وضاعف اجلالہما - اور اُن دونون کی بزرگی کو دوچند کردے۔

صفحہ ۱۲

وجعل الی کل خیر مآلہما - اور اُن دونون کا انجام ہر ایک نیکی کی طرف کرے۔

مآل - انجام (مول)۔

نگارخانہ - تصویر خانہ۔ چین کی خصوصیت اسلئے ہے کہ وہ مُلک نقاشی و مصوّری مین مشہور ہے۔

نقشِ ارژنگ - ارژنگ کی بنائی ہوئی تصویر۔ ارژنگ چین کا ایک مشہور مصوّر جو مانی کا مقابل تھا۔

مکارم - بزرگان۔ مکرمت کی جمع (کرم)

عُلو - بلندی۔ مجازاً بلند رتبہ۔

بِکر - کنواری لڑکی۔ ابکار جمع۔

عروس - دُلہن۔ عرائس جمع (عرس)۔

یاس - ناامیدی (ی عرس)۔

زُمرہ - آدمیون کا گروہ (زمر)۔

متجلّی - روشن۔ جلوہ گر (جلاء)۔

متحلّی - آراستہ۔ زیور پہننے والی (حلی)

قبول - پسندیدگی (قبل)۔

ظہیر - پشتیبان۔ مددگار۔

سریر - تخت۔ اسرّہ جمع (سرر)۔

مشیر۔ مشورہ دینے والا (مشور)۔

کہف الفقرا۔ فقیروں کی جائے پناہ۔

ملاذ الغربا۔ غریبوں کی جائے پناہ۔ ملاوذ جمع (لوذ)۔

مربّی الفضلا۔ فاضلوں کا پالنے والا (ربی)

محب الاتقیا۔ پرہیزگاروں کا دوست رکھنے والا (حبب)۔

اتقیا۔ تقی کی جمع۔

افتخارِ آلِ پارس۔ اہلِ فارس کا فخر۔

یمین الملک۔ ملک کی قوت۔ ملک کا دایاں ہاتھ۔

بار بک۔ وزیرِ اعظم (بار معنی دخل۔ بک بیگ کا مخفف۔

فخر الدولہ والدین۔ دین اور سلطنت کا فخر۔

غیاث الاسلام والمسلمین اسلام اور مسلمانوں کا فریادرس (غوث)۔

عمدۃ الملوک والسلاطین۔ بادشاہوں اور سلطانوں کا معتبر۔

اطال اللہ عمرہ۔ خدا اُسکی عمر دراز کرے۔

اجلّ قدرہ۔ اُس کے مرتبہ کو بزرگ کرے۔

وشرح صدرہ۔ اور اُسکا سینہ کشادہ رکھے۔

وضاعف اجرہ۔ اور اُسکا ثواب دُگنا کرے۔

ممدوح۔ تعریف کیا گیا (مدح)۔

اکابر۔ بزرگان۔ اکبر کی جمع (کبر)

آفاق۔ دُنیا۔ افق کی جمع۔ افق آسمان کا کنارہ۔

مجموعۂ مکارمِ اخلاق۔ بزرگ عادتوں کا مجموعہ۔

صفحہ ۱۳

حواشی۔ خدمتگار۔ نوکر چاکر۔ حاشیہ کی جمع (حشو)۔

تہاون۔ سُستی کرنا۔ ڈھیل ڈالنا (ہونا)

تکاسُل۔ کاہلی کرنا۔ سُستی ظاہر کرنا (کسل)

معرض - جگہ۔ ظاہر کرنے کی جگہ۔ معارض جمع (عرض)۔

خطاب - غصہ۔ بازپرس۔ خطابات جمع (خطب)۔

عتاب - غصہ کرنا۔ ملامت کرنا (عتب)۔

اولیٰ - بہت اچھا۔ اوالی جمع (ولی)۔

حضور - سامنے۔ حاضر ہونا (حضر)۔

تصنّع - بناوٹ۔ تصنّعات جمع (صنع)۔

تکلّف - دکھاوا۔ بناوٹ۔ تکلفات جمع (کلف)۔

مقرون - ملا ہُوا۔ نزدیک کیا گیا (قرن)۔

مادرِ ایام - زمانہ۔ دُنیا (باضافتِ تشبیہی)۔

حکمت - دانائی۔ ہر چیز کی حقیقت جاننا۔ حِکَم جمع (حکم)۔

جاوید - ہمیشگی۔ ہمیشہ۔

عقب - پیچھے۔ مُراد مرنے کے بعد۔ اعقاب جمع (عقب)۔

اہلِ فضل - فاضل لوگ۔ فضیلت والے۔

مشّاطہ - نائن۔ عورتوں کی نہلانے دُھلانے اور سجانیوالی خادمہ۔

تقاعد - بیٹھ رہنا۔ کسی کام سے باز رہنا۔ (قعد)۔

مواظبت - پابندی کسی کام کو ہمیشہ کرنا (ضبط)۔

فضائل - خوبیاں۔ عمدہ عادتیں۔ فضیلت واحد (فضل)۔

بزرجمہر - بڑی محبّت والا۔ نوشیروان کا وزیر اعظم (بزرگ مہر کا معرب ہے)۔

بطی - سُست۔ دیر کرنے والا (ب ط ء)۔

مستمع - سُننے والا۔ مستمعین جمع (سمع)۔

تقریر - بیان کرنا۔ تقریرات۔ تقاریر جمع (قرر)۔

صفحہ ۱۴

پرورده - کامل۔ پالا ہُوا۔

دم بگفتار زدن - بولنا۔ بات کہنا۔

نفس برآوردن - بات کرنا - بولنا -
بنطق - گویائی کے سبب -
دواب - چوپایہ - دابّہ واحد (دب) -
فکیف - پھر کیونکر - یعنی جبکہ بزرجمہر جیسے حکیم کا یہ حال ہے تو پھر مین فضلا کے سامنے کس طرح بات کرسکتا ہون ؟
اعیان - اشراف - سردار لوگ - عین واحد -
حضرت - دربار - حضرات جمع (حضر)
عزّ نصرہ - اُسکا مدد کرنا غالب ہے اُسکی فتح غالب رہے -
اہلِ دل - صوفی - خداشناس لوگ -
مرکز - ٹھیرنیکی جگہ - نقطۂ دائرہ - مراکز جمع (رکز) -
قلزم - علم کے سمندر والا - بہت بڑا عالم -
سیاقت - روان کرنا (سوق) -
بضاعت - پونجی - مال و اسباب - بضاعات جمع (بضع) -

مزجات - کم اور تھوڑی چیز (زجو) -
شبہ - پوت - مراد کلام شیخ -
جوے نیرزد - ایک جو بھر قیمت نہین رکھتا - بے قدر ہے -
منارہ - روشنی کی لاٹ جس پر مسافرون کے لئے رات کو روشنی کرتے ہین (نور) -
الوند - ملک فارس کا سب سے بلند پہاڑ -
نخلبند - مالی کیونکہ پیوند لگاکر درخت کو باندھا کرتا ہے - مراد شاعر -
کنعان - حضرت یوسف کا وطن -
لقمان - ایک مشہور حکیم کا نام ہے جسکو بعض لوگ نبی بھی مانتے ہین -

قدم - مقدم رکھنا
خروج - باہر نکلنا - داخل ہونے سے پہلے باہر نکلنے کی فکر کر -
قبل - پہلے -
ولوج - اندر آنا

صفحہ ۱۵

شاطر۔ چست و چالاک (شطر)

روئین۔ کانسا۔

روئین چنگ۔ مضبوط پنجے والا۔

مصاف۔ جنگ۔ میدانِ جنگ صف بندی کی جگہ (صفف)۔

اعتماد۔ اطمینان۔ بھروسا (عمد)۔

وُسعت۔ کُشادگی۔ فراخی (وسع)۔

عوائب۔ بُرائیاں عیب کی جمع۔

افشا۔ ظاہر کرنا (فشو)۔

جرائم۔ گناہان۔ جریمہ واحد (جرم)۔

نوادرِ امثال۔ نادر نادر کہاوتیں۔ (نادر مثل واحد)۔

سِیَر۔ عادتیں۔ سیرت کی جمع (سیر)۔

مُلُوک۔ بادشاہان۔ مَلِک واحد۔

ماضیہ۔ گذرے ہوئے۔ پچھلے (مضی)۔

وباللہ التوفیق۔ اور مدد خدا کی طرف سے ہے۔

توفیق۔ خدا کا کسی نیک کام کے سبھون کو موجود کر دینا۔ توفیقات جمع (وفق)۔

اِمعان۔ غور سے دیکھنا (معن)۔

تہذیب۔ آراستہ کرنا (ہذب)۔

ابواب۔ کتاب کے حصّے۔ باب واحد (بوب)۔

ایجاز۔ مختصر کرنا (وجز)۔

ایجازِ سخن را مصلحت دید۔ را اضافی یعنی مصلحتِ ایجازِ سخن (دید کا فاعل امعانِ نظر)

غنّا۔ کسی چیز کی کثرت کی جگہ (غنن)۔

روضۂ غنّا۔ وہ باغ جسمیں بہت درخت ہون۔

حدیقہ۔ وہ باغ جو چار دیواری سے گھرا ہو۔ حدائق جمع (حدق)۔

غُلبا۔ جہان بہت گنجان درخت ہون۔ غُلبہ جمع (غلب)۔

چون بہشت بہشت باب اثمار۔ یعنی جس طرح بہشت کے آٹھ حصّے ہیں

اسیطرح اسکو بھی آٹھ بابون مین لکھنے کا اتفاق ہُوا۔

ملالت تھکن۔ اُداسی (ملل)۔

وَاللہ الموفق لاتمامہ اور اُسکے پورا کرنے کے لئے خدا مدد دینے والا ہے۔

موفق توفیق دینے والا۔ مددگار۔

اِتمام تمام کرنا۔ پورا کرنا (تم)

صفحہ ۱۶

بابِ اوّل

حکایت ۱

اسیر قیدی۔ اُسارٰی جمع (اسر)۔

بزبانیکہ داشت جو بولی جانتا تھا۔

جس زبان مین بولتا تھا۔

سقط بیہودہ۔ بُرا۔ اسقاط جمع۔

دست از جان شستن جان سے ناامید ہونا۔

اِذا جبکہ (کلمۂ شرط)۔

یَئِس ناامید ہوگیا (فعل ماضی)۔

طَالَ دراز ہوگئی (فعل ماضی)۔

لِسَانُہٗ اُس کی زبان۔ (ہ ضمیر غائب مذکر راجع بطرف انسان)۔

ک جیسے (حرف تشبیہ)۔

سِنَّور بلّی (مُشبّہ بہ وموصوف)۔

یَصُولُ حملہ کرتی ہے۔

علیٰ اوپر۔ پر۔

کلب کُتّا۔ کِلاب جمع۔

وُزَرا وزیر کی جمع۔ وزیر کے معنی بوجھ اُٹھانیوالا۔ (وزر)۔

محضر عادت۔ خصلت۔

صفحہ ۱۷

الکاظمین جو لوگ کہ پی جانے والے ہین۔ کاظم واحد (کظم)۔

غَیظ غصہ۔ جھونجل۔ غیوظ جمع۔

عَافِیْن معاف کرنیوالے۔ عافی واحد (عفو)

عَنِ النّاس - لوگوں سے۔

وَاللّٰہُ یُحِبُّ الْمُحْسِنِیْن - اور خدا احسان کرنیوالوں کو دوست رکھتا ہے۔

ضِدّ - مخالف - دشمن - اضداد جمع (ضدد)۔

اَجناس - جنس کی جمع۔

روے در ہم کشید - منہ پھیر لیا - ناراض ہو گیا۔

بِنا - بنیاد - جڑ - ابنیہ جمع (بنی)۔

خباثت - برائی - بدباطنی - ناپاکی (خُبث)

حَیف - ظلم - افسوس - حُیُوف جمع۔

طاق - محراب - طیقان جمع (طوق)۔

ایوان - دربار - محلسرا - اوابین جمع (اون)

تکیہ - سرہانے رکھنے کی چیز - مجازاً بھروسا (رک ع)۔

پشت کردن - اطمینان کرنا - بھروسا کرنا۔

حکایت ۲

وُجُود - جسم - بدن (وجد)

ریختہ بود - بکھر گیا تھا - الگ الگ ہو گیا تھا۔

چشمخانہ - آنکھ کا گھر - یعنی کاسۂ چشم۔

صفحہ ۱۸

سائر - تمام - سب - سائرین جمع (سیر)۔

تاویل - تعبیر - کلام کو ظاہری معنی سے دوسرے معنوں کی طرف پھیرنا - تاویلات جمع (ول)۔

بجا آورد - پورا کیا - بیان کیا۔

زیرِ خاک سپردن - گاڑنا - دابنا۔

فُرّخ - مبارک (مرکب ہے فر بمعنی خوبی اور رُخ بمعنی چہرہ سے)۔

بانگ برآید - مشہور ہو۔

حکایت ۳

حقیر - دُبلا پتلا - کمزور (حقر)۔

بلند بالا - لمبے تڑنگے - اونچے قد کے - بالا بمعنی قد۔

کراہیت - نفرت (کرہ)۔

استحقار۔ ذلّت۔ حقارت (حقر)۔
فِراست۔ دانائی۔ ذہانت (فرس)۔
استبصار۔ بینائی۔ یقین سے جاننا (بصر)
اَلشّاۃُ۔ بکری۔ شیاہ جمع (شوہ)۔
نظیفہ۔ پاک۔ حلال (نظف)۔
جیفہ۔ مُردار۔ ناپاک۔ اَجیاف جمع (جیف)۔
اَقلّ۔ بہت چھوٹا۔ اسم تفضیل (قلل)۔
جِبال۔ کوہہا۔ جَبَل واحد۔
وَاِنّہٗ۔ اور بیشک وہ (ضمیر کا جمع طور)
لَاَعظَمُ۔ ہر طرح بزرگ ہے۔ اعاظم جمع اعظم (عظم)۔
عِندَ اللہ۔ خدا کے نزدیک۔
قدراً و منزلاً۔ عزت اور مرتبہ کے لحاظ سے
طویلہ۔ اصطبل۔ گلّہ۔ طویلہ اُس رسّی کو کہتے ہیں جسمیں کئی گدھے یا کئی گھوڑے باندھے جائیں (طول)۔

صفحہ ۱۹

ارکانِ دولت۔ سلطنت کے وزیر امیر۔ ارکان رُکن کی جمع۔ رُکن کے معنی ستون۔ دولت کی جمع دُول۔
صَعب۔ سخت۔ موذی۔ قوی۔
روے درہم آورند۔ ایک دوسرے کے مقابل ہوے۔
مُبارزت۔ لشکر کے درمیان مین سے نکلنا۔ لڑنا (برز)
مردانِ کاری۔ جنگ آزمودہ سپاہی۔ کار بمعنی جنگ۔ ی نسبتی۔
زمینِ خدمت ببوسید۔ آداب بجالایا۔
شخص۔ جسم۔ بدن۔ اشخاص جمع۔
تا۔ ہرگز۔ زنہار (کلمۂ تحذیر)۔
تا درشتی ہنرۂ پنداری۔ موٹائی کو ہرگز ہنر نہ سمجھنا۔
گاوِ پروار۔ موٹا بیل۔
پروار۔ اُس مکان کو کہتے ہین جسکے اندر

چوپایون کو موٹا ہونے کے لئے باندھتے ہین۔

صفحہ ۲۰

تہوّر۔ دلیری۔ بہادری (ہوس)۔

ولی عہد۔ جانشین۔ قائم مقام۔

حسد۔ دیکھ کر جلنا۔ کسی کا زوالِ نعمت چاہنا۔

غُرفہ۔ بالاخانہ۔ جھروکہ۔ غُرُفات جمع (غرف)۔

برہم زد۔ کھٹکھٹائی۔

مُحال۔ ناممکن۔ جو نہ ہوسکے (حول)۔

بقدرِ واجب۔ جس قدر مناسب اور ضروری تھی۔

بلاد۔ ممالک۔ شہرہا۔ بلد واحد۔

نزاع۔ جھگڑا (نزع)۔

بذل۔ خرچ بخشش۔

بند۔ فکر۔ خیال۔

حکایت ۴

طائفہ۔ گروہ۔ جماعت۔ طوائف جمع۔ (طوف)۔

منفذ۔ راستہ۔ گذرگاہ۔ منافذ جمع (نفذ)

بُلدان۔ شہر۔ قصبہ۔ بلد کی جمع۔

مکائد۔ مکر۔ فریب۔ مکیدۃ کی جمع (کید)

مرعوب۔ خوف زدہ۔ ڈری ہوئی (رعب)

مرہوب۔ ڈرا ہُوا۔

بحکمِ آنکہ۔ اس وجہ سے۔ اسواسطے۔

مَنیع۔ مضبوط۔ دشوار گذار۔ جہان کوئی جانہ سکے (منع)۔

صفحہ ۲۱

قُلّہ۔ پہاڑ کی چوٹی۔ قُلَل جمع۔

مَلجاء۔ پناہ کی جگہ (ل ج ء)

مأوی۔ واپس آنے کی جگہ۔ گھر (اوی)

مُدبّر۔ تدبیر کرنے والا۔ حاکم۔ مُدبّرین جمع۔ (دبر)

مضرت۔ نقصان۔ ضرر (ضرر)۔

نسق۔ طور۔ طریقہ۔ طرح۔

مداومت۔ ہمیشگی۔ قیام (دوم)۔

مُقاوَمت - مقابلہ (قوم)۔
مُمتنع - مشکل - دشوار - ناممکن (منع)۔
گردون - چرخی جس سے درخت کو اُکھاڑتے ہین۔
مِیل - سَلائی - امیال جمع (میل)۔
تجسُّس - جاسوسی - تلاش (جس)
فرصت نگاہ داشتن - موقع اور قابو کا خیال رکھنا۔
بُقعہ - گھر - جگہ - بُقاع جمع (بقع)۔
شِعب - گھاٹی - شعاب جمع۔
غارت - لوٹ کا مال - غارات جمع (غور)
رخت - مال - اسباب۔
قُرص - ٹکیا - گردہ - اقراص - قروص جمع
یونس - ایک پیغمبر صاحب کا اسم شریف ہے
کمین گاہ - گھات کی جگہ (کمن)۔
یگان یگان - جُدا جُدا - ایک ایک کا (اصل مین یک گان تھا کاف کو حذف کر دیا - لفظ گان تعیینِ عدد کے لئے آتا ہے)
کتف - کندھا - مونڈھا - اکتاف جمع۔

صفحہ ۲۲

عُنفوان - آغاز - شروع (عنف)۔
شباب - جوانی (شبب)۔
عِذار - رُخسار - چہرہ۔
شفاعت - بخشوانا - سفارش کرنا۔ شفاعاۃ جمع (شفع)
روے شفاعت بر زمین نہاد - بڑی عاجزی سے سفارش کی۔
رُیعان - باغ اور کھیت کا حاصل - آغاز بالیدگی۔
تمتُّع - فائدہ حاصل کرنا - تمتعات جمع (متع)۔
نااہل - نالائق - کمینہ۔
گردگان - اخروٹ - جوز۔
منقطع - خارج - کاٹا ہوا (قطع)۔
تبار - خاندان - گھرانا (تبر)۔

عینِ مصلحت - بالکل مناسب - نہایت درست۔

اخگر - چنگاری - آگ کا ٹکڑا۔

اَفعی - کالا زہریلا سانپ - اَفاعی جمع (فعی)۔

بید - ایک بے پھل درخت کا نام ہے۔

نے بوریا - چٹائی کا نرکل - نالائق ذات۔

طوعاً - خوشی سے - اطاعت سے
کرہاً - ناراضی سے - نفرت سے } چارناچار

دامِ مُلکہٗ - اُسکا ٹلک ہمیشہ رہے۔

مسئلہ - بات - مسائل جمع (س ء ل)۔

سِلک - لڑی - تاگا - اَسلاک جمع۔

طینت - عادت - خصلت (طین)۔

صفحہ ۲۳

صالح - نیک آدمی صُلحا جمع (صلح)۔

بَغی - بغاوت - نافرمانی (بغی)۔

عِناد - دشمنی - لڑائی (عند)۔

نہاد - پیدایش - طبیعت۔

متمکّن - جاگزین - ٹھیرنیوالی (مکن)

حدیث - حضرت محمدؐ صلعم کے اقوال و احکام - احادیث جمع (حدث)۔

مامِن مَولُودٍ - نہین ہے کوئی بچہ۔

اِلّا وَقد یُولَدُ - لیکن تحقیق وہ پیدا ہوتا ہے۔

عَلَی الفِطرۃِ - فطرت پر۔

فابَواہُ - پھر اُسکے مان باپ۔

یُہَوِّدانِہٖ - اُسکو یہودی بناتے ہین۔

اَو یُنَصِّرانِہٖ - یا اُسکو عیسائی بناتے ہین۔

اَو یُمَجِّسانِہٖ - یا اُسکو مجوسی بناتے ہین۔

مجوس - معرب - آتش پرست لوگ - مجوسی واحد - اصل مین منجگوش تھا یعنی چھوٹے چھوٹے کانون والا - چونکہ مذہب آتش پرستی کا موجد خُرد گوش تھا اسلئے اُسکا یہ نام رکھا گیا۔

نبوّت - پیغمبری (نبو)۔

اصحابِ کہف - غار والے - یہ سات ولی تھے جو دقیانوس بادشاہ کے زمانہ مین گذرے

ہین۔ ظالم بادشاہ کے خوف سے ایک غار مین پناہ گزین ہوئے تھے اسلئے اِن کو اصحاب کہف کہتے ہین۔

زال۔ رستم کا باپ۔ چونکہ اسکی پیدایش کے وقت اسکے جسم پر بوڑھون کے سے بال تھے اسلئے یہ نام رکھا۔

گرد۔ پہلوان۔ بہادر۔

ادیب۔ ادب سکھانے والا۔ اتالیق۔ ادباء جمع (ادب)۔

نصب۔ مقرر۔ قائم۔

حُسنِ خطاب۔ اچھّی طرح بات چیت کرنا۔ عمدہ گفتگو۔

ردِّ جواب۔ جواب دینے کا قاعدہ۔ جواب کا جواب دینا۔ اَجوبہ۔ جوابات جمع (جوب)۔

شمائل۔ عادتین۔ خصلتین۔ شمیلہ و شمال کی جمع (شمل)۔

شمّہ۔ تھوڑا سا۔ کچھ۔

جبلّت۔ پیدایش۔ عادت (جبل)۔

تبسُّم۔ مسکرانا۔ تبسّمات جمع (بسم)۔

صفحہ ۲۴

عاقبت۔ آخرکار۔ عواقب جمع (عقب)۔

مغارہ۔ غارت کرنے کی جگہ۔ یعنی لوٹ مار کرنے کی جگہ۔ مُراد وہی غار۔

عاصی۔ نافرمان۔ گنہگار۔ عُصاۃ جمع (عصی)

غُذِیتَ۔ تجکو غذا دی گئی (ماضی مجہول مذکر واحد مخاطب)۔

بِدَرِّنا۔ ہمارے دودھ سے۔

نَشَأتَ۔ تونے نشو و نما پایا۔

فِینَا۔ ہمارے درمیان۔

فَمَن۔ پھر کسنے۔

اَنبَاکَ۔ تجھ کو خبر دی۔

اَنَّکَ۔ کہ تحقیق تو۔

اِبنُ ذئبٍ۔ بھیڑئے کا بیٹا ہے۔

اِذَا کَانَ - جبکہ ہوتی ہے (اذا حرف شرط۔ کانَ ماضی)۔

طِباع - سرشت۔ طبیعت۔

سُوء - بُری۔ بد۔

فَلَیْسَ - پس نہیں ہے۔

نافِع - نفع دینے والا۔

اَدَبُ الْاَدِیبِ - ادب سکھانے والے کا ادب (ادیب کی جمع ادبا)۔

کَس - لائق۔

خِلاف - فرق۔ ناموافقت۔ اختلاف (خلف)۔

شورہ - کھاری۔ خراب۔

بُوم - زمین۔ بن بوئی زمین۔ بنجر۔

خَس - گھاس۔ جھاڑ۔ جھنکاڑ۔

حکایت ۵

اَغلمش - ترکستان کا ایک بادشاہ۔

کیاست - ذہن۔ ہوشیاری۔ دانائی (کیس)۔

زائدُ الوصف - تعریف سے زیادہ۔ بہت زیادہ۔ زائد کی جمع زوائد۔ وصف کی اوصاف۔

عہد - زمانہ۔ عہود جمع

ناصیہ - پیشانی۔ ماتھا۔ نواصی جمع (نصو)

لمعان - چمک۔ روشنی۔ جھلک (لمع)۔

مُبین - ظاہر (بین)۔

صفحہ ۲۵

جمالِ صورت - ظاہری حُسن صُوَر جمع صورت۔

کمالِ معنی - باطنی کمال۔

سال - عمر۔

منصب - عہدہ۔ مرتبہ۔ مناصب جمع (نصب)

خیانت - بددیانتی۔ چوری (خَوْن)۔

مُتَّہَم - تہمت لگا ہُوا (تہم)

خصمی - دشمنی کرنا (ی مصدری)۔

حُسُود - بدخواہ۔ حسد کرنے والے۔

مشقّت - تکلیف۔ سختی۔ مشاق جمع (شقّ)

مُقبِل - اقبالمند۔ خوش نصیب۔ سعادتمند۔ مقبلین جمع (قبل)۔

جاہ - منصب - مرتبہ (جوہ)۔

حکایت ۶

صفحہ ۲۶

تطاوُل - ظلم - زیادتی (طول)۔

بجان آمدن - تنگ ہونا - مجبور ہونا۔

کربت - سختی - تکلیف - رنج - کُرَب جمع (کرب)۔

غُربت - مسافری - سفر اختیار کرنا (غرب)۔

ارتفاع - محصول - خراج (رفع)۔

بندۂ حلقہ بگوش - زرخرید غلام (پہلے زمانہ مین زرخرید غلامون کے کان مین ایک حلقہ ڈالدیا کرتے تھے)۔

ضحّاک - بہت ہنسنے والا - یہ مُلک عرب کا رہنے والا تھا - اس نے جمشید کا مُلک وغیرہ لے لیا تھا - یہ ظلم وستم مین مشہور ہے۔

فریدون - خاندان پیشدادیان مین سے فارس کا ساتوان بادشاہ جو کاوہ لوہار کی مدد سے ضحاک کو مار کر بادشاہ ہوا تھا۔

حشم - لشکر - نوکر چاکر - احشام جمع۔

تعصّب - حمایت - طرفداری - تعصّبات جمع (عصب)۔

تقویت - مدد کرنا - قوت دینا (قود)

صفحہ ۲۷

طرح - بنیاد۔

بنی عم - چچا کے لڑکے (بنی ابن کی جمع عم کی جمع اعمام)۔

منازعت - لڑائی - جھگڑا (نزع)

تصرف - قبضہ - قابو (صرف)۔

حکایت ۷

محنت - رنج - سختی - بلا - محن جمع۔

اندام - جسم - بدن۔

ملاطفت - نرمی - مہربانی (لطف)

مُنغّص - خراب - گدلا - تلخ (غصص)۔

صفحہ ۲۸

سُکّان۔ پتوار۔ کشتی کا پچھلا حصّہ (سکن)۔

حُور۔ وہ خوبصورت عورتین جنکا رنگ سفید اور بالون اور آنکھون مین سیاہی زیادہ ہو۔ یہ حَورا کی جمع ہے۔

اَعراف۔ دوزخ اور بہشت کے درمیان کا مقام۔ اَعرف کی جمع ہے۔

حکایت ۸

ہُرمُز۔ نوشیروان کا بیٹا۔

مہابت۔ خوف۔ دہشت (ہیبت)۔

کار بستن۔ عمل کرنا۔ کام مین لانا۔

بجنگ برآمدن۔ لڑائی مین غالب ہونا۔

صفحہ ۲۹

راعی۔ گڈریا۔ چرواہا۔ رُعاۃ جمع (رعی)

حکایت ۹

رنجور۔ بیمار (مرکب ہے رنج اور ور کلمۂ صاحبیت سے)۔

بشارت۔ خوشخبری۔ بشارات جمع (بشر)

جملگی۔ تمام۔ سب۔

نفسے سرد۔ ٹھنڈی سانس۔ آہِ سرد۔

بسر شدن۔ ختم ہونا۔ تمام ہونا۔

دریغ۔ افسوس۔ حسرت۔

کوس۔ نقارہ۔

ساعد۔ کلائی۔ پہنچا۔ سواعد جمع۔

تودیع۔ رخصت کرنا (ودع)۔

دشمن کام (بلا اضافت) وہ شخص جو دشمن کی مُراد کے موافق برباد ہوجائے۔

گذر بکنید۔ مجھے معاف کرو۔ میرا حال دیکھو۔

حذر۔ پرہیز کرنا۔ بچنا۔

حکایت ۱۰

بالین۔ سرہانہ۔

تُربت۔ مٹّی۔ مجازاً قبر۔ تُرَب جمع۔

یحییٰ۔ قوم بنی اسرائیل مین سے پیغمبر ہوئے ہین۔ حضرت عیسٰی کے عزیز اور

ہمزمانہ تھے۔ کُفّار نے ہرمُوس بادشاہ کو برانگیختہ کرکے انھیں قتل کرادیا۔

علیہ السلام - اُن پر سلام ہو (کلمۂ تعظیم جو انبیا و اولیا کے نامون کے ساتھ استعمال ہوا کرتا ہے)۔

جامع - جمع کرنے والا۔ بڑی مسجد جسمین جمعہ کی نماز کے لئے شہر کے آدمی جمع ہون۔ جوامع جمع۔

صفحہ ۳۰

زیارت - مزار کو دیکھنا۔ مجازاً ملاقات کرنا۔ زیارات جمع (زور)۔

ہمّت - دعا۔

صدقِ معاملۂ ایشان - انکے کامون کی سچّائی یعنی فقیرون کا کام خدا اور بندون کے ساتھ سچّا ہے۔

توجہِ خاطر - دلی توجہ۔

از پاے در آمدن - گر پڑنا۔ عاجز ہوجانا۔

دست گرفتن - مدد کرنا۔

چشم داشتن - اُمید رکھنا۔ متوقع ہونا۔

دماغِ بیہودہ پختن - بے نتیجہ فکر کرنا خام خیال کرنا۔

باطل - جھوٹھ۔ اباطیل۔ باطلین جمع (بطل)۔

پنبہ از گوش برآوردن - غفلت چھوڑنا۔ متوجہ ہونا۔

روزِ داد - انصاف کا دن۔ قیامت۔

آفرینش - پیدایش۔

جوہر - اصل۔ مادہ۔ جواہر جمع (جہر)۔

حکایت ۱۱

مستجاب الدّعوات - جسکی دعائین اکثر قبول ہون۔

مستجاب - قبول کیا گیا (جوب)۔

دَعَوات - دعائین دینا۔ دعوت واحد (دعو)۔

صفحہ ۳۱

حکایت ۱۲

خوابش بُردہ بہ - اُسکا سونا ہی اچھا ہے۔

بدزندگانی - بُری زندگی والا۔ بداعمال۔ ظالم۔

حکایت ۱۳

پایان - انتہا۔ نہایت۔

صفحہ ۳۲

باقبالِ تو - تیرے اقبال کے ساتھ۔

گیرم - مَیں فرض کرتا ہوں۔ مانتا ہوں۔

صُرّہ - تھیلی۔ صُرر جمع۔

دامن بدار - دامن پھیلا۔

ضعفِ حال - خراب حالت۔

پریشان کرد - لُٹا دیا۔ خرچ کر ڈالا۔

غربال - چھلنی۔ غرابیل جمع۔

بہم برآمدن - خفا ہونا۔

فطنت - دانائی۔ ذہن کی تیزی (فطن)

خبرت - ہوشیاری۔ آگاہی۔

حِدّت - تیزی۔ سختی (حدد)۔

صولت - قہر و دبدبہ (صول)۔

ہمّت - دلی توجّہ۔

معظّمات - بڑے بڑے معظّمہ واحد (عظم)

ازدحام - ہجوم۔ بھیڑ بھاڑ (زحم)۔

صفحہ ۳۳

مجال - موقعہ۔ طاقت۔

مبر قدرِ خویش - اپنی عزّت و مرتبہ نہ کھو۔

مُبذّر - فضول خرچ۔ مبذّرین جمع (بذر)

براندانخت - ضائع کردی۔ اُڑا دی۔

بیت المال - وہ شاہی خزانہ جسمیں لاوارث اور غنیمت کا مال محتاجوں کے لئے رکھا جائے۔ بیوت اموال جمع۔

مساکین - مسکین کی جمع۔ وہ محتاج جسکے پاس کچھ نہو (سکن)۔

طُعمہ - غذا۔ خوراک۔ طُعَم جمع۔

اخوان الشیاطین - شیطانوں کے بھائی (قرآن شریف کی اِس آیت کا اقتباس ہے کہ "فضول خرچ لوگ شیطانوں کے بھائی ہیں"۔ اخوان اخ کی جمع۔

وجہ - مال - سبب - وجوہ جمع۔

کفاف - روزینہ - اتنا کھانا جو ایک دن کے لئے کافی ہو (کفف)۔

تفاریق - تھوڑا تھوڑا - تفریق واحد (فرق)

مُجری - جاری - قائم (جری)۔

نَفَقہ - روزمرہ کا خرچ - روزی - نَفَقات جمع (نفق)۔

اِسراف - فضول خرچ کرنا (سرف)۔

زجر - جھڑکنا - گھُڑکنا - زجور جمع۔

اطماع - لالچ دلانا (بعض نسخوں میں طُمّاع طامع کی جمع لکھا ہے)۔

دُرشتی - سختی۔

چی نہ بُود - چی چیز کا مخفف ہے۔

حجاز - ملک عرب کا درمیانی حصّہ جسمیں بڑے بڑے ریگستان اور مکّہ معظّمہ - مدینہ منوّرہ داخل ہیں - یہاں میٹھا پانی بڑی دقّت اور قیمت سے ملتا ہے۔

حکایت ۱۴

رعایت - حفاظت کرنا - رعایات جمع (رعی)

صفحہ ۳۴

غدر - بیوفائی - نافرمانی۔

ناسپاس - احسان فراموش - ناشکرگذار

باندک تغیرِ حال - ذرا سا حال بدل جانے پر۔

مخدوم - آقا - مالک - مخادیم جمع (خدم)

درنوردد - لپیٹ دے - بھول جائے۔

معذور - عذر کیا گیا - معذورین جمع (عذر)

نمدزین - گھوڑے کا خوے گیر۔

سر بنہد در عالم - دُنیا میں کہیں کا سفر اختیار کرے گا - تیرے یہاں سے چلا جائے گا۔

شَبِع - شکم سیر ہوتا ہے۔
کمی - ہتھیار بند بہادر یعنی سپاہی کُماۃ جمع (کمی)
یَصُول - حملہ کرتا ہے - جھپٹتا ہے (صول)
بَطْشاً - سخت پکڑنے کے لئے۔
خاوی البطن - خالی پیٹ والا - بھوکا۔
یَبْطِشُ - سخت پکڑتا ہے } بھاگنے کے لئے
یعنی کوشش کرتا ہے۔ } سخت کوشش
بالفرار - بھاگنے کو۔ } کرتا ہے۔

حکایت ۱۵

معزول - موقوف کیا ہوا - بیکار (عزل)
جمعیت - دلجمعی - اطمینان جمع۔
باوے دل خوش کرد - اُس سے خوش ہو گیا۔
عمل - حکومت - مُراد وزارت - اعمال جمع۔
معزولی بہ کہ مشغولی - کام مین پھنسنے سے بیکار رہنا اچھا ہے۔

صفحہ ۳۵

حرف گیر - نکتہ چین - اعتراض کرنے والا۔
کافی - کامل - پورا - کُفاۃ جمع (کفی)۔
تن دادن - راضی ہونا - قبول کرنا۔

حکایت ۱۶

سیاہ گوش - ایک درندہ جسکے دونون کان سیاہ ہوتے ہین - بلّی سے بڑا کُتّے سے چھوٹا۔ گلابی رنگ سیاہی مائل۔
ملازمت - ہمیشہ ساتھ رہنا (لزم)
اختیار اُفتاد - پسند آئی۔
فُضلہ - بچا ہُوا - جو کھانے سے بچ رہے فضلات جمع۔
شر - فتنہ و فساد - شرور جمع (شرر)۔
حمایت - حفاظت - طرفداری (ح م ی)۔
اعتراف - اقرار کرنا (عرف)
گاہ اُفتد - کبھی ایسا اتفاق ہوتا ہے۔
ندیم - ہمنشین - مصاحب - ندماء جمع (ندم)
تلوّن - طرح بطرح ہو جانا - بدل جانا - (لون)

پُرحذر - بہت خوفناک - حذر بمعنی خوف -

صفحہ ۳۶

ظرافت - خوش طبعی - ہنسی مذاق (ظرف)

حکایت ۱۷

رفیق - دوست - سفر کا ساتھی - رفقاء جمع (رفق) -

نامساعد - ناموافق نامددگار - خلاف (سعد)

عیال - بال بچّے -

نقل - ایک جگہ سے دوسری جگہ لے جانا یا چلے جانا -

شماتت - طعنہ مارنا - کسی کی مصیبت پر خوش ہونا (شمت) -

قفا - گردن - گدی - پیٹھ پیچھے - اقفیہ جمع (قفو)

حمل - گمان کرنا - قیاس کرنا - احمال جمع

حمیّت - شرم - غیرت (ح م ی) -

تن آسانی - آرام وراحت -

محاسبہ - باہم حساب کرنا - یہاں محض بمعنی حساب کرنا (حسب)

چنانکہ معلوم است - جیسا کہ تجھ کو معلوم ہے -

مَعُونت - امداد - مدد کرنا (عون) -

صفحہ ۳۷

تشویش - پریشانی - فکر تشاویش جمع (شوش) -

غصّہ - تکلیف - رنج وغم غُصص جمع

جگربند - سارا کلیجہ مع اُن چیزوں کے جو جگر سے بندھی ہوئی ہیں - جگربند فرزند کو بھی کہتے ہیں -

جگربند پیشِ زاغ نہادن - اپنے آپ کو مصیبت و ہلاکت میں ڈالنا -

زاغ - مُراد سپاہی - چپراسی -

خراجی - خراجگذار - محصول ادا کرنیوالا -

فاسق - بدکار - فُسّاق جمع (فسق) -

غمّاز چُغل۔ آنکھ سے اشارہ کرنے والا (غمز)

روپیہی ۔بدکار عورت۔ فاحشہ۔

محتسب ۔خلاف شرع باتوں سے روکنے والا حاکم (حسب)۔

فراخ روی ۔فضول خرچی کرنا۔

رفع ۔دُور کرنا۔ موقوف کرنا۔

گاذر ۔دھوبی۔

صفحہ ۳۸

مخافت ۔خوف کرنا۔ ڈرنا (خوف)۔

سُخرہ ۔بیگار۔ مفت کام کرانا (سخر)

سفیہ ۔نادان۔ کم عقل سُفہاء جمع (سفہ)

مناسبت ۔نسبت تعلق مناسبات جمع (نسب)۔

تخلیص ۔رہائی چھڑانا تخالیص جمع (خلص)۔

تریاق ۔ہر قسم کے زہر کا اثر دُور کرنیوالی مرکب معجون۔ تریاقات جمع (معرب تریاک)۔

تقویٰ ۔پرہیزگاری (وقی)۔

امانت ۔امین ہونا۔ ایمانداری۔ امانات جمع (امن)۔

مُتعنّد ۔دشمنی کرنے والے مُتعنّدین جمع (عند)

کمین ۔گھات کی جگہ۔ کُمناء جمع (کمن)

مقال ۔بات کرنا۔ گفتگو (قول)۔

حراست ۔نگہبانی۔ حفاظت (حرس)۔

ریاست ۔سرداری۔ حکومت (رءس)۔

درایت ۔دانائی عقلمندی۔ درایات جمع

سُفرہ ۔دسترخوان (سفر)۔

صفحہ ۳۹

دست گیرد ۔مدد کرے۔

متغیّر ۔بدلنے والا۔ مُراد ناراض (غیر)۔

غرض ۔رنجیدگی۔ مطلب۔ اغراض جمع۔ (میری نصیحت کو سُنکر رنجیدہ ہوتا ہے یا میرے سفارش کرنے سے بچنے کی غرض سمجھتا ہے۔

صاحبِ دیوان ۔دفتر کا مہتمم۔

معرفت ۔جان پہچان۔ ملاقات (عرف)

اہلیّت ۔لیاقت۔ سزاوار ہونا (اہل)۔

استحقاق - حقدار ہونا (حقق)۔
متمکن - قائم - جگہ پکڑنے والا (مکن)۔
نجم - تارا - نجوم - انجم جمع۔
سعادت - خوش نصیبی - سعادات جمع (سعد)
ارادت - خواہش - آرزو۔
مقرب - مصاحب - مقربین جمع (قرب)۔
مشارٌ الیہ - جسکی طرف اشارہ کیا جائے۔
معتمدٌ علیہ - جس پر کام کا بھروسہ کیا گیا ہو - معتبر (عمد)۔
حیوان - زندگی (حیو)۔
الا - خبردار ہو (حرف تنبیہ)۔
لا تحزنّ - ہرگز غمگین مت ہو (نہی واحد مذکر مخاطب)۔
اخا البلیۃ - اے صاحبِ مصیبت۔
فللہ حمد - کیونکہ خدا کے واسطے۔
الطافٌ - مہربانیاں۔
خفیہ - پوشیدہ۔
ترش نشستن - رنجیدہ ہونا۔
ہیأت - شکل وصورت - ہیآت جمع (ہ ی ء)
منسوب - نسبت کیا گیا (نسب)
کشف - کھولنا - مراد تحقیقات کرنا۔
استقصا - انتہا کو پہنچنا - کوشش کرنا (قصو)
صمیم - سچے - پکے۔

صفحہ ۴۰

عقوبت - عذاب - سختی (عقب)۔
حجّاج - حج کرنے والے - حاج واحد (حج)
ملک - جاگیر - مالک ہونا - املاک جمع۔
موروث - میراث میں ملی ہوئی چیز - موارث جمع (ارث)
موعظت - نصیحت - مواعظ جمع (وعظ)
تلاطم - تھپیڑے مارنا - ٹکرانا (لطم)۔
امواج - لہریں - موج واحد۔
دگرہ - دوسری دفعہ - بارِ دیگر۔

حکایت ۱۸

تنے چند - کچھ آدمی۔

فلاح - بہتری - کامیابی (فلح)۔

صفحہ ۴۱

بلیغ - پہنچنے والا - کامل - بُلغا جمع (بلغ)۔

ادرار - روزینہ - وظیفہ - ادرارات جمع (درر)

فاسد - خراب - تباہ - فسدیٰ جمع (فسد)

کاسد - کھوٹا - بے رونق (کسد)۔

بازارِ ایشان کاسد - انکا بازار بے رونق ہوگیا - یعنی ان کی وہ پہلی قدر و منزلت نہ رہی۔

مُستخلص - رہا کیا گیا - چھڑایا گیا (خلص)

وقوف - خبر - واقفیت (وقف)۔

اکرام - عزّت کرنا - اکرامات جمع (کرم)

تواضع - عاجزی - فروتنی (وضع)۔

کمین - ادنےٰ درجے کا - کم رتبہ (منسوب بہ کم)۔

اللہ اللہ - خدا کی پناہ خدا کی پناہ (کلمۂ تعجب و تعظیم)۔

اللہ اللہ چہ جائے ایں سخن است - توبہ توبہ آپ کو اس قدر عاجزی نہیں کرنی چاہئے۔

ناز - شوخی - گستاخی - ادا۔

از ہر درے سخن در پیوستم - ہر قسم کی باتیں کرتا رہا - ہر طرح کی باتیں ملاتا رہا۔

ذِلّت - رسوائی - بے عزّتی (ذلل)

صفحہ ۴۲

سابق الانام - پُرانا مہربان - قدیمی احسان کرنے والا۔

مُسلّم - مانا ہوا - تسلیم کیا گیا (سلم)

اسباب - ذریعے - سبب واحد۔

معاش - روزی - زندگی بسر کرنا - جس چیز سے زندگی بسر کریں (عیش)۔

مُؤنت - ضروری خرچ (مؤن)۔

تعطیل - خالی چھوڑنا - بیکار رہنا تعطیلات جمع (عطل)۔

وفا۔ پورا کرنا (وفی)۔

جسارت۔ دلیری۔ حد سے گذرنا (جسر)۔

عذرِ جسارت خواستم۔ مین نے اپنی دلیری کی معافی مانگی۔

درحال۔ اُسی وقت۔ فوراً (حول)

قبلہ نماز پڑھنے مین جو چیز مقابل ہو اور جسکی طرف مُنہ کرکے نماز پڑھین (قبل)

دیار۔ ملک۔ دار بمعنی گھر کی جمع (دور)۔

فرسنگ۔ تین کوس کی مسافت۔

امثال۔ مثل کی جمع۔

امثال ما۔ ہم جیسے لوگ۔

حکایت ۱۹

میراث۔ ترکہ۔ مُردہ کا مال جو اُس کے وارث کو ملے۔ موارث جمع۔

دادِ سخاوت بداد۔ خوب جی کھول کے داد و دہش کی۔

نعمتِ بیدریغ۔ بیحد نعمت۔

بربخیت۔ کٹائی تقسیم کی۔

مشام۔ دماغ۔ قوتِ شامّہ کی جگہ (شمم)

طبلہ۔ ڈبّہ۔ صندوقچہ۔ طبول۔ اطبال جمع (طبل)۔

عود۔ اگر کی لکڑی۔ عیدان اور اعواد جمع

طبلۂ عود۔ وہ ڈبّہ جسمین عود رکھا ہو۔ یا جو عود کی لکڑی سے بنا ہو۔

عنبر۔ ایک مشہور خوشبو۔

جُلَسا۔ ہمنشینان۔ جلیس واحد (جلس)

صفحہ ۴۳

واقعہ۔ لڑائی۔ تکلیف سختی۔ واقعات جمع (وقع)۔

برنجے۔ ایک چاول کے برابر مُراد بہت تھوڑا

جوے سیم۔ ایک جو برابر چاندی (تھوڑی تھوڑی)۔

حکایت ۲۰

روستا۔ گاؤن۔

بے رسمی - بیقاعدگی - مُراد ظلم وستم خلافِ قانون

صفحہ ۴۴

بَیضہ - انڈا - بیوض جمع (بیض)۔

حکایت ۲۱

دل بدست آوردن - دل خوش کرنا۔

دَمار - ہلاکت - بربادی - موت (دمر)۔

نِہاد - ذات - بُنیاد - طبیعت۔

سپند - کالا دانہ جو آگ پر بہت چٹختا ہے اور نظرِ بد کے دُور کرنے کے اعتقاد سے جلاتے ہیں۔

دُودِ دل - دل کا دُھواں - مُراد آہ۔

مردُم آزار - آدمیوں کا ستانیوالا - ظالم۔

طرفے - کچھ تھوڑی سی۔

ذَمائم - بُرائیاں - خرابیاں - ذمیمہ واحد (ذمم)

اخلاق - عادتیں - خُلق واحد۔

قرائن - اندازے - نسبتیں - قرینہ واحد (قرن)

شکنجہ - ایک قسم کی سزا - سزا کا ایک آلہ۔

در شکنجہ کشیدن - کاٹھ میں ٹھوک دینا۔

انواع - قسم قسم - نوع واحد۔

صفحہ ۴۵

عقوبت - سزا - عذاب۔

خاطر جُستن - رضامندی طلب کرنا۔

ستمدیدہ - مظلوم - ستایا ہوا۔

سلطنت - قہر - غلبہ۔

گزاف - شیخی - بیہودہ بات۔

فرو بُردن - نگل جانا۔

دُرُشت - سخت

بگیرد - بند ہو جائے - رُک جائے - اٹک جائے۔

حکایت ۲۲

انتقام - بدلہ لینا (نقم)

خشم - غُصّہ۔

تاریخ - وقت - کسی چیز کا وقت ظاہر کرنا۔

تواریخ جمع (ارخ)

ناسزا - نالائق (ناحرف نفی - سزا = لائق)۔

بختیار - خوش نصیب - دولتمند۔

تسلیم - سر جھکانا - سلام کرنا - مُراد اطاعت (سلم)

صفحہ ۴۶

ستیز - لڑائی - دشمنی -

پولادبازو - سخت بازو والا - زبردست - طاقتور -

پنجہ کردن - لڑنا - مقابلہ کرنا -

رنجہ - آزردہ -

بکامِ دوستان - دوستوں کی خواہش کے موافق -

مغز برآوردن - ہلاک کرنا -

حکایت ۲۳

مرض - بیماری - روگ - امراض جمع -

ہائل - خوفناک - سخت (ہول) -

اِعادہ - لوٹانا - دوہرانا -

اَولیٰ - بہت مناسب - اَوالی جمع (ولی) -

مُتّفِق (اتفاق کرنے والے - متفقین جمع (وفق) -

زَہرہ - پتہ - زرد کڑوے پانی کی تھیلی جو پیٹ میں ہوتی ہے -

بیکران - بیحد - بیحساب -

خوشنود - رضامند -

قاضی - مذہبی حاکم - قُضاۃ جمع (قضو) -

فتویٰ - مذہبی حکم - فتاوی جمع (فتو) -

خون ریختن - قتل کرنا - مار ڈالنا -

نَفس - جان - ذات - نفوس جمع -

جلّاد - قتل کرنیوالا - جلّادین جمع (جلد) -

قصدِ او کرد - اُسکے قتل کا ارادہ کیا -

دعویٰ - خواہش - فریاد - نالش - دعاوی جمع (دعو)

عِلّت - وجہ - سبب - علل جمع -

حُطام - گھاس کے ریزے - ہر چیز کی بھاڑن - مُراد دُنیا کا تھوڑا سامال (حطم)

بخون در سپردند - قتل کرنیکے واسطے حوالہ کر دیا -

مصالح - بھلائیان۔ مصلحت واحد۔

صفحہ ۴۷

دل بہم برآمد - دل بھر آیا۔ غم سے جوش مین آیا۔

آب در دیدہ بگردانید - آنکھون مین آنسو بھر لایا۔

در کنار گرفت - بغل مین لیا۔

شفا - صحت - تندرستی - اَشفیہ جمع (شفی)

حکایت ۲۴

عمرولیث - ایک ایرانی بادشاہ کا نام ہے۔

عقب - پیچھے - در پے - اعقاب جمع۔

غرض - مطلب - عداوت - اغراض جمع۔

حرکت - کام - حرکات جمع (حرک)۔

سر بر زمین نہاد - بہت عاجزی کی۔

شرعی - مذہبی - شرع = راہِ راست کی نسبتی۔

ماخوذ - پکڑا گیا - گرفتار (اخذ)۔

اجازت - حکم دینا (جوز)۔

قِصاص - خون کا بدلہ - مقتول کے عوض قاتل کو مار ڈالنا (قصص)

شوخ دیدہ - گستاخ - بے شرم۔

صَدَقہ - خیرات - خدا کے واسطے فقیرون کو دینا - صدقات جمع۔

صفحہ ۴۸

مُعتبَر - اعتبار کیا گیا - ٹھیک سمجھا گیا (عبر)۔

گلُوخ - ڈھیلا - پتھر۔

گلُوخ انداز - نشانہ مارنیوالا - گوپھن سے پتھر مارنے والا۔

حَذَر - خوف - بچنا - اَحذار جمع۔

آماج - نشانہ - چاند ماری - مٹی کا وہ ڈھیر جس پر نشانہ کی مشق کرتے ہین۔

حکایت ۲۵

زوزن - ولایت فارس کا ایک مُلک - بعض کے نزدیک ایک بادشاہ کا نام (بوزنِ سوزن)۔

خواجہ - سردار - حاکم - وزیر -

کریم النفس - بزرگ ذات - اچھی عادت والا -

نیک محضر - اچھا برتاؤ کرنیوالا - جو لوگوں کو اُن کے پیٹھ پیچھے نیکی کے ساتھ یاد کرے - محضر بمعنی طبیعت -

مُواجہہ - سامنے - روبرو (وجہ) -

حُرمت - عزّت - تعظیم - حُرُمات جمع (حرم)

غیبت - پیٹھ پیچھے - بعد مین (غیب) -

صادِر - واقع - سرزد - ظاہر (صدر) -

مُصادرہ - جرمانہ - تاوان - مواخذہ - مصادرات جمع (صدر)

سوابق - پہلے - اگلے - سابق واحد (سبق)

مُعترف - اقرار کرنیوالے - معترفین جمع (عرف) -

مُرتہَن - رہن کئے گئے - گرو رکھے گئے (رہن) -

توکیل - سپردگی - حوالہ کرنا (وکل) -

رِفق - نرمی - ملائیت -

مُعاتبت - ستانا - دُکھ دینا - غصّہ ہونا (عتب) -

قفا - پیچھے - اَقفیہ جمع -

بدہان میگذرد - مُنہ سے نکلتی ہے - مُنہ پر آتی ہے -

مُوذی - تکلیف دینے والا (اذی) -

بدر آمد - بری ہوگیا - رہا ہوگیا -

نَواحی - اطراف - جوانب - ناحیہ واحد (نحی)

اَحسَنَ اللہُ خَلاصَہٗ - اللہ اُسکی رہائی اچھی کرے -

صفحہ ۴۹

التفات - توجہ - مہربانی -

مُفلِس - حاجتمند -

برملا اُفتد - لوگوں پر ظاہر ہوجائے -

اِعلام - خبر دینا - اطلاع کرنا -

حبس - قید کرنا -

مراسلت - باہم خط و کتابت کرنا۔
کشف - کھولنا۔ ظاہر کرنا۔ تحقیقات۔
رسالہ - خط۔ رقعہ۔ مکتوب۔
تشریف - بزرگی دینا۔ خلعت (شرف)۔
قبولی - قبولیت۔ پسندیدگی۔
اجابت - قبول کرنا۔ جواب دینا۔
ولی نعمت - آقا۔ مربّی۔ صاحبِ نعمت۔
بعمرے - ساری عمر میں۔ زندگی بھر میں۔
ستمے - ذرا سا ظلم۔ ادنیٰ تکلیف۔
تقدیر - اندازہ۔ خدا کا حکم۔ تقادیر جمع (قدر)
مکروہ - بُری بات۔ تکلیف۔ مصیبت۔ مکارہ جمع (کرہ)۔
حقوقِ سوابقِ نعمت - پہلی نعمتوں کے حق۔
اَیادِی - نعمتیں۔ ایادی ید کی جمع الجمع ہے۔ ید کی جمع ایدی اور ایدی کی جمع ایادی۔
اَیادِیِ منت - وہ نعمتیں جو احسان رکھنے کا سبب ہیں۔

صفحہ ۵۰

تصرّف - قبضہ۔ اختیار۔ تصرفات جمع (صرف)۔

حکایت ۲۶

مُتعلقانِ دیوان - دربار کے ملازم۔ کچہری کے منشی۔
مرسُوم - نشان کیا ہوا۔ لکھا ہوا۔ ماہانہ۔ وظیفہ۔ مراسیم جمع۔
مضاعَف - دُگنا۔ دوچند۔
مترصّد - منتظر۔ اُمیدوار۔ مترصدین جمع (رصد)۔
لَہو - کھیل جو چیز نیکی سے روکے ملاہی جمع۔
لَعِب - کھیلنا۔ بچّوں کا کھیل۔ ملاعب جمع۔
} عیش و عشرت

مُتہاوِن سُستی کرنے والا۔

جَلَّ و علا بزرگ و برتر۔

مِثال نظیر۔ مشابہت۔ امثلہ جمع (مثل)۔

مُخلص سچی محبت رکھنے والا۔

پرستندگانِ مُخلص سچے دل سے عبادت کرنے والے۔

مہتری بزرگی۔ سرداری۔

حِرمان محرومی۔ بے نصیبی (حرم)۔

سیما نشانی۔ علامت۔ مجازاً پیشانی۔

حکایت ۲۷

صفحہ ۵۱

ہیزم ایندھن۔ جلانے کی لکڑیاں۔

طَرح قیمت بڑھانا۔ اُدھار دیکر تھوڑے دنوں بعد زیادہ قیمت لینا۔

بزنی ڈستا ہے (یعنی میگزی)۔

بکنی اُجاڑتا ہے۔ ویران کرتا ہے۔

اَخَذَتہُ العِزَّتُ بالاِثمِ اُسکے غرور نے اُس کو گناہ میں پکڑ لیا۔

اِثم گناہ۔ آثام جمع۔

مطبخ باورچیخانہ۔ مطابخ جمع (طبخ)۔

انبار ڈھیر۔ نبر واحد۔

درون دل۔ باطن۔

عاقبت آخرکار۔ عواقب جمع (عقب)۔

بہم کردن پریشان کرنا۔

بہم برکند اُکھاڑ ڈالیگی۔ تباہ کردیگی۔

کیخسرو فارس کا ایک عظیم الشان عادل بادشاہ۔ جس نے ساٹھ سال تک بادشاہت کی۔

صفحہ ۵۲

حکایت ۲۸

صَنعت ہنر۔ پیشہ۔ کام۔ صنائع جمع (صنا)

بسر آمدن کامل ہوجانا۔

فاخِر عمدہ۔ خوب۔ قابلِ فخر (فخر)

فی الجملہ حاصل کلام۔

مُصارعت آپسمیں کشتی لڑنا (صرع)۔

مُتَّسِع - وسیع - کشادہ (وسع)۔

صَدمت - باہم دو چیز کا ٹکرانا - زور و قوت حملہ - صدمات جمع۔

غریب - عجیب - نادر - انوکھا۔

صفحہ ۵۳

غزلو - شور و غل۔

بسر نبردی - پورا نہیں کیا۔

دست یافتن - غالب آنا - قابو پانا۔

دقیقہ - نکتہ - باریکی - دقائق جمع (دقت)

دریغ داشتن - باز رکھنا - روک رکھنا - نہ دینا۔

اُعلِّمُہٗ - میں نے اُسکو سکھائی۔

الرّمایۃ - تیراندازی۔

کُلَّ یَوم - ہر روز۔

فَلمّا - پس جبکہ - جس وقت۔

اشتدّ - سخت ہو گئی۔

سَاعِدُہٗ - اُسکی کلائی - اُسکا بازو۔

رَمانی - اُس نے مجھکو تیر مارا۔

حکایت ۲۹

مُجرّد - آزاد - تارکِ دُنیا۔

سر برنیاورد - مراقبہ سے سر نہ اُٹھایا۔

خِرقہ - گدڑی - کفنی - خِرَق جمع۔

بہائم - چوپائے - بَہیمہ واحد (بہم)۔

صفحہ ۵۴

فرّ - شان و شوکت - دبدبہ۔

مجاہدہ - کوشش - محنت - مشقّت - مجاہدات جمع (جہد)۔

خیال اندیش - مغرور - متکبر۔

قضا - موت - حکمِ خدا - اقتضیہ جمع (قضی)۔

خاکِ مُردہ - مردہ کی قبر۔

اُستوار - مضبوط - پسندیدہ

دریاب - حاصل کر - یعنی ثواب حاصل کر۔

حکایت ۳۰

ذوالنّون - ایک ولی اللہ کا لقب ہے

جنکا نام ثوبان اور کُنیت ابوالفیض ہے۔ ذو معنی صاحب۔ نون بمعنی مچھلی یعنی صاحبِ ماہیان۔ اس لقب کی وجہ یہ ہے کہ ایک دن یہ کشتی مین بیٹھے تھے۔ ایک شخص کا موتی دریا مین گر گیا۔ ان پر شبہ کیا تو اُنھون نے خدا سے دُعا کی فوراً ایک مچھلی وہ موتی مُنہ مین لئے کشتی کے کنارے آموجود ہوئی۔ اُنھون نے اُس شخص سے کہا کہ اپنا موتی لے لے۔ وہ شخص شرمندہ ہوا اور معافی مانگی۔ ۲۴۵ھ مین وفات پائی۔

بخیرش اُمیدوار - اُسکی نیکی کا اُمیدوار۔

صفحہ ۵۵

صِدّیق - بہت سچّا - مُراد ولی اللہ۔

اُمید راحت و رنج - جنّت کے آرام کی اُمید اور دوزخ کی تکلیف کا خوف۔

حکایت ۳۱

بیک نفس - ایک سانس مین - ذراسی دیر مین۔

سر آید - ختم ہو جائے گی۔

بزہ - گناہ - جُرم۔

بقا - زندگی (بقی)۔

از سرِ خونِ او در گذشت - اُس کے قتل کے ارادہ سے باز رہا۔

حکایت ۳۲

مُہم - سخت مشکل کام - رنج و فکر مین ڈالنے والا۔ کیونکہ ہم کے معنی رنج و غم کے ہین۔ مہام مہمات جمع (ہم)۔

وَفق - موافق - مطابق (وفق)۔

صفحہ ۵۶

مَزیّت - زیادتی - افزونی - مَزایا جمع (مزو)

مشیّت - خواہشِ خدا - مرضیِ الٰہی (ش ی ء)

صواب - درست - ٹھیک - اصوبہ جمع (صوب)

متابعت - پیروی - فرمانبرداری (تبع) (صفتِ قلب)

معاتبت - عتاب غضب و غصّہ (عتب) (صفتِ قلب)

دست بخونِ خویش شستن - قتل ہونا - خود ہلاک ہونا -

پروین - ثُریّا - وہ سات ستارے جو انگور کے گچھے کی طرح ایک جگہ جمع ہین -

حکایت ۳۳

سیّاح - بہت سفر کرنے والا - سیاحین جمع (سیح) -

علوی - حضرت علیؓ کی اولاد -

قافلہ - سفر مین چلنے والا گروہ - قوافل جمع (قفل) -

قصیدہ - وہ نظم جسکے پہلے شعر کے دونون مصرعون مین قافیہ ہو اور باقی شعرون کے آخر مصرعون مین اور اس نظم مین کسی کی مدح یا مذمّت کا قصد کیا گیا ہو - قصائد جمع (قصد) -

اُضحی - جو چیز قربانی کرین - بھیڑ بکری وغیرہ اَضحَاۃ واحد (ضحو) -

عیدِ اضحیٰ - عیدِ قربان - وہ عید جسمین قربانی کرین -

نصرانی - عیسائی -

الوری - فارس کے ملک خراسان کا ایک مشہور شاعر تھا جسکے قصائد نہایت ہی مقبول ہین - اُسکا نام اوحدالدین ہے -

نفی - دُور کرنا - شہر بدر کرنا -

صفحہ ۵۷

غریب - مسافر - مفلس - غُربا جمع (غرب)

ماست - دہی -

دوغ - مٹھا - چھاچھ - مسکہ نکلا ہوا دودھ -

مامول - اُمید رکھی ہوئی چیز - انعام واکرام وغیرہ (امل) -

مُہیّا - موجود - تیّار (ہ ی ء) -

حکایت ۳۴

توسُّط - ذریعہ بننا - قاصدی - ایلچیگری -

استخلاص - رہائی چاہنا - چھڑانا -

مُوکّل - محافظ - سپاہی - قید خانہ کا

دارو غہ (وکل)۔

معاقبتہ ۔عقوبت کرنا۔سزا دینا۔ستانا (عقب)۔

افواہ ۔مُنہ۔جمع فوہ۔

بافواہ گفتند۔مشہور کرتے تھے۔عام طور پر کہتے تھے۔

بوستانِ پدر۔میراث مین ملا ہُوا باپ کا باغ۔چونکہ باپ دادون کی چیز کو بیچنے مین بدنامی ہوتی ہے اسلئے ایسا کہا ہے کہ دوستون کی مدد کرنے مین اس بدنامی کو بھی گوارا کرلینا چاہیئے۔

رختِ سرا۔گھر کا مال واسباب۔

بداندیش۔بُرائی سوچنے والا۔دشمن۔

حکایت ۳۵

ہارون الرشید۔خلفاے عباسیہ مین سے پانچوین خلیفہ کا نام ہے جو اور خلفا کے برعکس نہایت عادل۔علم دوست اور بڑا فیاض تھا۔شعرا کو بڑے بڑے انعام دیتا کرتا تھا۔سنہ ۱۴۸ھ مین پیدا ہوا۔سنہ ۱۷۰ھ مین بغداد مین تختِ سلطنت پر بیٹھا۔سنہ ۱۹۳ھ مین شہر طوس مین وفات پائی۔

خشم آلودہ۔غصہ سے بھرا ہُوا۔

سرہنگ زادہ۔سردار کا بیٹا۔

صفحہ ۵۸

قبل۔طرف۔جانب۔

خصم۔دشمن۔خُصُوم جمع۔

دمان۔تیز و تند۔غضبناک۔

نیک فرجام۔اچھے انجام والا۔

بتر۔بہت بُرا (مخفف بدتر)۔

حکایت ۳۶

زورق۔چھوٹی کشتی۔ڈونگا۔زوارق جمع (زرق)۔

گرداب۔بھنور۔

مَلّاح۔کشتی بان۔مَلّاحین جمع (ملح)۔

غریق - ڈوبا ہُوا (غرق)۔
جان بحق تسلیم کرد - جان خدا کو سونپی۔ مرگیا۔
تسلیم - سونپنا (سلم)۔
صَدَقَ اللّٰہُ العَظِیم - سچ فرمایا ہے بزرگ خدا نے۔

صفحہ ۵۹

مَنْ عَمِلَ صَالِحًا - جس نے نیک کام کیا۔
فَلِنَفْسِہٖ - پس وہ اُسی کی ذات کے لئے ہے۔
وَمَنْ اَسَاءَ - اور جس نے بُرا کام کیا۔
فَعَلَیْھَا - اُسکا نقصان اُسی کی ذات پر ہے۔
مستمند - غمگین۔ حاجتمند۔

حکایت ۳۷

بسعیِ بازو - محنت ومشقت سے۔
آہک - سفید چونہ جس سے قلعی بنتی ہے۔
صَیف - گرمی کا موسم۔ اصیاف جمع۔
شتا - جاڑے کا موسم (شتو)۔
ذخیرہ - بے شرم۔ بے حیا۔ شوخ۔
بساز - موافقت کر۔ قناعت کر۔

صفحہ ۶۰

حکایت ۳۹

کِسریٰ - نوشیروان کا نام ہے۔ مجازاً فارس کے اور بادشاہوں کو بھی کہتے ہیں اکاسرہ جمع۔
بحث - کھودنا۔ کُریدنا تحقیق۔ ابحاث جمع۔
اَطِبّا - علاج کرنے والے طبیب واحد (طبب)
سقیم - مریض۔ بیمار۔ سِقام جمع (سقم)۔

حکایت ۴۰

مُسَلَّم - سپرد کیا گیا۔ یعنی خدا نے سپرد کیا۔
طاغی - سرکش۔ نافرمان۔ فرعون۔ طُغاۃ جمع (طغو)
خسیس - کمینہ۔ ادنیٰ۔ نالائق۔ خساس۔ (خسس)
ارزانی داشتن - عطا فرمانا۔ دینا بخشنا۔

فراست - دانائی عقلمندی (فرس)۔

حُرّاث - کسان لوگ - کاشتکار - حارث واحد (حرث)۔

صفحہ ۶۱

تائید - مدد کرنا - تائید آسمانی - خدا کی مدد۔

اتفاق افتاده است - اتفاق ہُوا ہے - واقع ہُوا ہے۔

ارجمند - مرتبہ والا - عزّت والا۔

کیمیاگر - ناقص دھات کو کامل بنانیوالا - جیسے رانگ کی چاندی - تانبے کا سونا بنالینا۔

حکایت ۴۱

مُیَسَّر - آسان کیا گیا - مجازاً بمعنی حاصل (یسر)۔

بعونِ اللہ تعالےٰ - برتر خدا کی مدد سے۔

عون - مدد - دوست - اعوان جمع۔

رفتگان - گذرے ہوئے لوگ۔

صفحہ ۶۲

باب چہارم

حکایت ۱

امتناع - باز رہنا - رُکنا (منع)۔

غالب اوقات - اکثر اوقات۔

دشمن آن بہ کہ نیکی نہ بیند - یہی اچھا ہے کہ دشمن نیکی نہ دیکھے - یعنی بُرائی ہی دیکھتا رہے - کیونکہ اگر نیکی کو دیکھے گا تو حسد کرے گا اور بُرائی کو دیکھے گا تو خوش ہوگا اور ہم اُسکے نقصان سے محفوظ رہینگے۔

اخو العداوۃ - برادرِ دشمنی یعنی دشمن۔

لَا یَمُرُّ - گزرتا نہیں ہے۔

بِصَالِحٍ - نیک آدمی کی طرف۔

وَیَلْمِزُہٗ - اس حالت میں کہ اُسکو عیب لگاتا ہے۔

بِکَذَّابٍ اَشِرٍ - یہ بڑا جھوٹا اور بدکار ہے۔

ہور - آفتاب - سورج۔

موشک - چھچھوندر (کاف تحقیر)۔

حکایت ۲

خسارت - نقصان - گھاٹا (خسر)۔

سخن در میان نہادن - بات ظاہر کرنا۔

صفحہ ۶۳

لاحول گویند - لاحول پڑھینگے - یہ کلمہ اکثر نفرت کرنے اور برائی دیکھنے کے موقع پر بولا کرتے ہین - پورا جملہ یہ ہے۔ لَاحَوْلَ وَلَاقُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْمِ - یعنی بزرگ خدا کی مدد کے سوا گناہون سے بچنے کی قوت نہین ہے۔

حَوَل - بچنا - پھرنا۔

حکایت ۳

فنون - قسمین - فن واحد (فنن)۔

حظ - حصہ - حظوظ جمع (حظظ)۔

نافذ - پہنچنے والا - مراد تیز (نفذ)۔

طبع نافذ داشت - بہت تیز طبیعت رکھتا تھا - یعنی ہر ایک بات کو فوراً سمجھ لیتا تھا۔

محافل - محفلین مجلسین محفل واحد (حفل)

صوفی - فقیر جو اپنے دل کو پاک صاف رکھے۔

تعلین - جوتیان - نعل کا تثنیہ - نعال جمع (نعل)۔

ستور - چوپایہ - گھوڑا۔

حکایت ۴

مناظرہ - آپسمین بحث کرنا - باہم نظر کرنا۔ وہ بحث جو سچ اور جھوٹ کے ظاہر کرنے کے لئے کی جائے (نظر)۔

ملاحدہ - دین سے پھرے ہوئے لوگ ملحد واحد (لحد)۔

حجت - دلیل - حجج جمع۔

برنیامد - غالب نہ آیا - مقابلہ نہ کرسکا۔

سپر بینداخت - ڈھال پھینکدی - عاجز ہوگیا۔

صفحہ ۶۴

مشائخ - بزرگانِ دین شیخ واحد (شیخ)۔

مُعتقد۔ ماننے والا۔ اعتقاد رکھنے والا۔ معتقدین جمع (عقد)۔

بقرآن و خبر۔ قرآن و حدیث کے وسیلے سے۔

حکایت ۵

جالینوس۔ ایک مشہور یونانی حکیم کا نام جو سنہ عیسوی کی دوسری صدی میں پیدا ہوا۔ (گالینوس کا معرّب ہے)

بے حرمتی۔ بے عزّتی۔ رُسوائی۔

سبکسار۔ نالائق۔ چھچھورا۔ ذلیل (مرکب ہے سبک بمعنی ہلکا اور سر سے۔ الف زاید ہے)

دِل جُستن۔ دِل خوش کرنا۔ نرمی کرنا۔

موئے نگاہداشتن۔ ذرا ذرا سی بات کا خیال رکھنا۔

ہمیدون۔ اسیطرح۔ اسیوقت۔

آزرم۔ صلح۔ میل۔ ملاپ۔

حکایت ۶

سحبانِ وائل۔ وائل کا بیٹا سحبان (باضافتِ ابنی) مُلک عرب کا ایک فصیح و بلیغ شخص تھا۔

فصاحت۔ خوش بیانی (فصیح)

نہادہ اند۔ مانا ہے۔ تسلیم کیا ہے۔

بحکمِ آنکہ۔ اس وجہ سے۔

بر سرِ جمعے۔ ایک مجمع کے سامنے۔

مکرر۔ دوبارہ۔ دُہرایا گیا (کرر)

صفحہ ۶۵

تصدیق۔ مان لینا۔ سچائی بیان کرنا۔

تحسین۔ تعریف کرنا۔ تحاسین جمع (حسن)

حکایت ۷

جہل۔ بیوقوفی۔ جہالت۔ نادانی۔

سر۔ ابتدا۔ آغاز۔

بُن۔ جڑ۔ انجام۔ انتہا۔

حکایت ۸

حسنِ میمندی۔ سلطان محمود کے ایک وزیر کا نام جو میمند کا رہنے والا تھا۔ میمند

غزنی کے قریب ایک شہر ہے۔

صفحہ ۶۶

حکایت ۹

بیع - خرید نا۔ مول لینا (یہ لفظ خرید و فروخت دونوں معنوں میں آتا ہے یہاں بمعنی خریدنا ہے)

مُتَرَدِّد - فکرمند (رود)۔

کدخدا - صاحب خانہ۔ مُراد معزز و معتبر۔

کم عیار - ناقص۔ کھوٹی۔

حکایت ۱۰

ثنا - تعریف۔ اثنیہ جمع (ثنی)۔

یخ گرفتہ بود - زمین پر برف جمی ہوئی تھی۔

رَضِینَا - ہم راضی ہوئے۔

مِن نوالِک - تیری بخشش سے۔

بالرَّحیل - کوچ کرنے سے۔

صفحہ ۶۷

حکایت ۱۱

خطیب - خُطبہ پڑھنے والا۔ خُطبہ وہ نصیحت آمیز تقریر جو ہر جمعہ اور عیدین کو امام مسجد سُنایا کرتا ہے۔ خُطباء جمع (خطب)

کریہ الصوت - بدآواز۔ اصوات جمع صوت۔

نعیق - کائیں کائیں (نعق)۔

غُرابُ البَین - وہ کوّا جسکے سامنے پڑجانے سے مطلب و مقصد سے فراق ہو جاتا ہے کیونکہ بَین کے معنی فراق کے ہیں۔ غراب = کوّا۔ غربان جمع۔

الحان - آوازیں۔ گانا۔ لحن واحد۔

آیت - قرآن کا ایک فقرہ۔ آیات جمع (ای ای)۔

اَنکَرَ - بہت بُری (اسم تفضیل)۔

نَصوت - تحقیق آواز (لام تاکید)۔

حَمیر - گدہے۔ حمار واحد (حمر)۔

نَہَق - ہیچوں ہیچوں کیا۔

ابوالفوارس - جسکی کُنیت ابوالفوارس ہے

لہ صوتٌ - اُسکی آواز ایسی ہے -

یہدُّ - ڈھا دیتی ہے - ہلا دیتی ہے -

اِصطخر - فارس کا ایک نہایت مشہور اور مضبوط قلعہ ہے -

معنی وہ خطیب جسکی کُنیت ابوالفوارس ہے جس وقت گدھے کی طرح بولتا ہے - تو اُسکی آواز ایسی ہے کہ ملکِ فارس کے قلعۂ اِصطخر کو ہلا دیتی ہے -

قریہ - گاؤن - قریٰ جمع (قری) -

بلیّت - بلا - مصیبت - بلیّات جمع (بلو) -

اذیّت - تکلیف - دُکھ - اذایا جمع (اذی)

لختے - کچھ - ذراسی دیر -

صفحہ ۶۸

حکایت ۱۲

مُستمع - سُننے والا - مستمعین جمع (سمع) -

مؤذّن - خبر دینے والا - اذان دینے والا (اذان) -

حکایت ۱۳

مشاہرہ - ماہانہ - تنخواہ - لفظ شہر بمعنی مہینہ سے مشتق ہے -

صفحہ ۶۹

نمط - طور - طریق -

بابِ ہشتم

گرد کردن - جوڑنا - جمع کرنا -

کِشت - بویا - مُراد خیرات کیا کیونکہ اسکا پھل آخرت مین ملے گا -

ہِشت - چھوڑ گیا - یعنی نہ آپ کھایا نہ اورون کو دیا -

مکن نماز - جنازہ کی نماز نہ پڑھ -

ہیچکس - نالائق - کمینہ -

اَحسن - نیکی کر -

کما - جیسی کہ - جس طرح کہ -

اَحسَنَ - نیکی کی -

اِلیک - تیری طرف - تیرے ساتھ -

صفحہ ۷۰

سر در سرِ چیزے کردن - کسی چیز کے خیال اور تلاش مین مر جانا -

مُتمتّع - پھل پانیوالا - فائدہ اُٹھانے والا - (متع) -

جُد - بخشش کر -

لا تمنُن - اِحسان مت جتا - (نہی حاضر معلوم از من) -

لِاَنّ - اِسلئے کہ -

عائدۃ - واپس آنیوالا ہے - پھر آنیوالا ہے - عوائد جمع (عود) -

بیخ کرد - جڑ پکڑی - جم گیا -

بالا - قد - مُراد تنہ

مُعطّل - خالی - بیکار (عطل) -

مُحقّق - تحقیق کرنے والا - دلیل سے ثابت کرنے والا - مُحقّقین جمع -

تہی مغز - جاہل - نادان -

صفحہ ۷۱

دُنیا خوردن - دُنیا حاصل کرنا - روپیہ کمانا -

زُہد - نفس کُشی - نفسانی خواہشات کو چھوڑنا -

پاک - بالکل - سب - سارا -

یُہدیٰ - ہدایت پائی جاتی ہے - راستہ پایا جاتا ہے -

بہ - اُسکے ساتھ - اُسکے سبب -

وَھُوَ - اور حال یہ کہ وہ (واو حالیہ) -

لا یہتدی - راستہ نہین پاتا -

در باخت - ہاردی - گنوادی - ضائع کردی -

بینداخت - کھودیا - برباد کردیا -

دفتر - کاغذات کا مجموعہ - مُراد کتابین - دفاتر جمع (دفتر) -

مفرما عمل - عُہدہ مت دے - حاکم نہ بنا - نوکر مت رکھ -

صفحہ ۷۲

مُدارا - رعایت کرنا - صلح کرنا -

بکمندِ قبول آوردن - مطیع بنانا۔ خوش کرنا۔

نبات - مصری (نبت)۔

حنظل - اندرائن - ایک نہایت ہی کڑوا پھل ہے۔

خبیث - ناپاک - کمینہ (خُبث)۔

تعہّد - ذمّہ داری - حمایت (عہد)۔

مُتبدّل - تبدیلی کیا گیا - بدلا گیا (بدل)

بجوابے - ایک ذرا سے جواب پر (بایے قلّت)۔

صفحہ ۳

ضمیر - دِل - راز - بھید - ضمائر جمع (ضمر)۔

سلیم - نیک مزاج - بھولا بھالا - بیوقوف - سُلماء جمع (سلم)۔

تملّق - خوشامد - چاپلوسی (ملق)۔

مُہمل - بیکار - فضول (ہمل)۔

زہ کردنِ کمان - کمان کا چلّہ درست کرنا - کمان کو تیر مارنے کے لئے تیار کرنا۔

صفحہ ۴

سخن چین - غمّاز - چُغل - مُعترض۔

ہیزم کش - لکڑہارا - ایندھن جمع کرنیوالا۔

دل خوش کردن - میل ملاپ کرلینا۔ راضی ہوجانا۔

گوش داشتن - سُننا - کان لگانا۔

اِمضا - جاری کرنا - چلتا کرنا (مضی)۔

سہل جوے - سہولت ڈھونڈنے والا۔

درِ صلح زند - صلح کا دروازہ کھٹکھٹائے۔ میل ملاپ چاہے۔

صفحہ ۵

عرب - اہلِ عرب۔

آخرُ الحیل السیف - سب تدبیروں کے بعد آخری تدبیر تلوار ہے - یعنی مجبوری کی حالت میں لڑنا جائز ہے۔

قادِر - طاقتور - قابو پانیوالا (قدر)۔

لاف از بُروت زدن - ڈھینگ مارنا۔

شیخی بگھارنا۔

بروت - مونچھ۔

مرہم نہادن - مرہم لگانا۔ غمخواری کرنا۔

صفحہ ۷۶

تغابن - نقصان اُٹھانا۔ افسوس کرنا (غبن)۔

سیر - بیزار۔ رنجیدہ۔ آزردہ۔

رگ زن - فصد کھولنے والا۔

جرّاح - زخم لگانیوالا۔ جرّاحین جمع (جرح)۔

زبونی - ذلت۔ رُسوائی۔

حِلم - بُردباری۔ سزا دینے میں دیر کرنا۔

صفحہ ۷۷

زبانہ - شُعلہ۔ لَو۔

خاکزاد - مٹّی سے بنا ہُوا۔ خاک کا پُتلا۔

کِبر - غرور۔ تکبّر۔

باد - غرور۔ خود بینی۔

بیلقان - بیلگان کا معرب۔ ایران کا ایک مشہور شہر ہے جو شروان و آذربایجان کے درمیان واقع ہے۔

فقیہ - علمِ دین کا عالم۔ فُقَہا جمع (فقہ)۔

مفارقت - جُدائی۔ مُراد اختلاف و نااتفاقی۔

جمع - مطمئن۔ بے خوف۔

صفحہ ۷۸

یکزبان - مُتّفق۔ ایک دِل۔

درماند - عاجز ہو جاتا ہے۔

سلسلۂ دوستی بجنباند - دوستی کا تعلّق پیدا کرتا ہے۔

اِحدَی الحُسنین - دو فائدوں میں سے ایک۔

احدیٰ - ایک۔ مؤنّثِ احد۔

حسنین - دو فائدے (صیغۂ تثنیہ از حسنیٰ)۔

دِل از جان برداشتن - جان سے ناامید ہو جانا۔

واثِق - اعتماد کرنے والا (وثق)۔

بر قبولِ کُلّی واثق - اُسکے مان لینے پر پورا بھروسہ ہو۔

صفحہ ۷۹

پیچ - قصد - ارادہ -

درکار گرفتن - اثر کرنا -

غرورِ مدّاحِ مخرّ - تعریف کرنیوالے کے دھوکہ مین نہ آ -

مدّاح - تعریف کرنیوالا - مدّاحین جمع (مدح) -

زرق - مکر و فریب -

دامِ زرق نہادن - مکر کا جال بچھانا -

کامِ طمع کشادہ - لالچ کا مُنہ کھول رکھا ہے -

کعب - ٹخنہ - کعوب جمع -

چون لاشۂ کہ در کعبش دمی فربہ نمایند - جیسے ٹخنے مین پھونکنے سے لاش پھول جاتی ہے (قصابون کا قاعدہ ہے کہ گوشت فربہ دکھانے کے لئے ذبح کئے ہوئے جانور کے ٹخنے مین پھونک مار کر اُسکو پھلا دیتے ہین) -

عیب گرفتن - اعتراض کرنا - عیب نکالنا -

پندار - خیال - گمان -

صفحہ ۸۰

جہود - یہودی -

قبالہ - بیعنامہ - دستاویز - وہ کاغذ جس مین کسی بات کی قبولیت کا اظہار ہو (قبل) -

توریت - شریعت - قانونِ دین - وہ آسمانی کتاب جو حضرت موسیٰؑ پر نازل ہوئی تھی -

بسیط - فرش - سطحِ زمین - بسائط جمع (البسط) -

متعدم - نیست و نابود (عدم) -

بجہانے گرسنہ - دُنیا مل جانے پر بھی بھوکا ہے -

قانع - قناعت کرنیوالا - تھوڑی چیز پر خوش رہنے والا -

بضاعت - پونجی - اسباب - بضاعات جمع (بضع) -

دیدۂ تنگ - لالچی کی آنکھ - زیادتی حرص -

منقضی - گذرنیوالا - ختم ہونیوالا (قضی) -

امروز - اِس وقت - اِسی زندگی مین -

صفحہ ۸۱

خاکِ مشرق - مُلکِ مشرق۔

کاسہ - پیالہ۔ اکوس و کوس و کیاس و کاسات جمع۔

مرد شت - شیراز کے قریب ایک مقام ہے جہاں مٹّی کے برتن بہت بنتے ہین۔

کے گشت - کوئی ہوگیا یعنی ہوشیار اور چونچال ہوگیا۔

بچیزے نرسید - کسی مرتبہ پر نہ پہنچا۔ وہی مُرغی کا بچّہ رہا۔

وین - اور یہ یعنی آدمی کا بچّہ۔

تمکین - عزّت و مرتبہ (مکن)۔

آبگینہ - شیشہ۔

عزیز - عزّت والا۔ قیمتی۔

مُستعجل - جلد باز (عجل)۔

بسر در آید - سر کے بل گرتا ہے۔

بیابان - سوکھا جنگل جس مین پانی نہ ملے۔ بے آب۔

سمند - زرد یا سُرخ رنگ کا گھوڑا۔ مجازاً ہر ایک گھوڑا۔

بادپا - ہوا کے سے قدم والا تیز رفتار گھوڑا۔

صفحہ ۸۲

فضیحت - ذلّت۔ بدنامی۔ فضائح جمع (فضح)۔

لوم - ملامت کرنا۔ بُرا بھلا کہنا۔

لائم - ملعنت ملامت کرنے والا۔ لوّام جمع (لوم)

ناصواب - غلط۔ نامناسب۔

مجادلہ - لڑائی۔ جھگڑا (جدل)۔

بہ سخن در آید - بات شروع کرے۔

صفحہ ۸۳

ریو - مکر و فریب۔ حیلہ۔

پیدا کردن - ظاہر کرنا۔ کھولنا۔

گاو راند - بیل چلائے
زمین جوتی۔ } بیفائدہ کوشش کی۔
تخم نیفشاند - بیج نہ بویا۔

تنِ بیدل - وُہ شخص جسمین ہمت اور

روحانی قوّت نہو۔

شبِ قدر - بزرگ رات - رمضان کی ستائیسوین رات جس مین قرآن شریف نازل ہوا تھا - اِس رات کی عبادت ہزار مہینون کی عبادت سے بہتر ہے۔

صفحہ ۸۴

بصورت - ظاہر مین - دیکھنے مین۔

پایگاہ - مرتبہ - درجہ۔

باطن - دِل - اندرونی حالت - بواطن جمع (بطن)۔

خُبث - بُرائی - بدی۔

لوچ - بھینگا - جسکو ایک چیز کی دو نظر آتی ہین۔

بازی بسر کردن - ٹکّر لڑانا۔

قوچ - مینڈھا - جنگلی مینڈھا۔

پنجہ افگندن - پنجہ لڑانا۔

سرپنجہ - طاقتور - پنجہ کا مشّاق۔

دست در بغل نہادن - بغل مین ہاتھ چھپالینا - مقابلہ نہ کرنا۔

صفحہ ۸۵

سایہ پروردہ - آرام و راحت مین پلا ہوا - نازک۔

مُبارز - لڑنے والا سپاہی - مُبارزین جمع (برز)۔

قتال - لڑنا - قتلگاہ - میدانِ جنگ۔

آہنین چنگال - لوہے کے سے پنجہ والا - طاقتور آدمی۔

درگوش آمدن - سُننا - توجّہ کرنا۔

مشغلہ برآرند - شور و غُل مچاتے ہین - بھونکتے ہین۔

در پوستین اُفتادن - عَیب ظاہر کرنا - غیبت کرنا۔

کوتہ دست - کمزور - کم طاقت۔

مقال - گفتگو - گویائی - مقالات جمع (قول)

بندِ دست - ہتکڑی۔

زنجیرِ پاے - بیڑی۔

شکم بندہ - پیٹ کا غلام - بہت کھانیوالا -

صفحہ ۸۶

سدّ - روکنا - روک (سدد) -

رَمَق - باقیماندہ سانس - ارماق جمع -

تا سدِّ رَمَق - جان باقی رہنے کے قابل -

تا طبق برگیرند - جب تک کہ اُنکے سامنے سے تھالی اُٹھائین - اطباق جمعِ طبق -

تا عرق کنند - جب تک کہ پسینہ آجائے -

قلندر - رند - آزاد مذہب - ملنگ -

اسیرِ بندِ شکم - پیٹ کی قید کا قیدی - کھاؤپیر

معدہ سنگی - پیٹ کا ٹھس ہوجانا - گرانی -

تَرحُّم - رحم کرنا - ترس کھانا (رحم) -

سنگ در دست - ہاتھ مین پتھر یعنی دشمن کی سرکوبی کی طاقت -

محتمل - اِحتمال کیا گیا - گمان - شبہ (حمل)

فوت - مرنا - مٹنا - گم ہونا -

تدارک - پانا - کھوئی ہوئی چیز کا پانا (درک) -

صفحہ ۸۷

ممتنع - منع کیا گیا - ناممکن (منع) -

نیک - بہت -

زبان آوری - مُنہ زوری - زبان درازی -

نفس فرو رفتن - دم بند ہونا - سانس گھٹنا -

عندلیب - بُلبُل - عنادِل جمع (عندل) -

غُراب - کوّا - غربان جمع -

اوباش - آوارہ - بدمعاش - وبش مفرد -

زُمرہ - آدمیون کا گروہ - زُمَر جمع -

سخن بستن - خاموش ہوجانا - بند ہوجانا -

شگفت - تعجب - اچنبھا -

بسیر - لہسن -

صفحہ ۸۸

آہنگ - راگ - سُر -

حجازی - حجاز کا -

فرومانند - دب جاتا ہے -

طبل۔ ڈھول۔ طبول جمع۔

غازی۔ نٹ۔ بازیگر۔

خلاب۔ کیچڑ۔

استعداد۔ لیاقت۔ سمجھنے کی طاقت (عدد)

استعدادِ بے تربیت دریغ۔ جس مین تحصیلِ علم کی قابلیت ہو اگر اُسکو تعلیم نہ دیجائے تو افسوس ہے۔

نامستعد۔ قابلیت نہ رکھنے والا۔

تربیتِ نامستعد ضایع۔ جسمین حصولِ علم کی قابلیت نہو اُسکو تعلیم دینا بیفائدہ ہے۔

نسبتے عالی۔ ایک بلند تعلق۔

عُلوی۔ بلند۔ اونچا (عُلو)۔

نفس۔ ذات۔ نفوس جمع۔

باخاک برابراست۔ بالکل بے قدر ہے۔

کنعان۔ حضرت نوح علیہ السلام کے بیٹے کا نام ہے جو کافر ہونے کے سبب سے طوفانِ نوح مین ہلاک ہُوا۔

جُہّال۔ جاہل لوگ۔ جاہل واحد (جہل)۔

مَثَل۔ کہاوت۔ مثال۔ امثال جمع (مثل)۔

صدیقان۔ بہت سچے لوگ۔ صدیق واحد (صدق)۔

مُصحف۔ قرآن شریف۔ مصاحف جمع۔ (صحف)۔

کُنِشت۔ بتخانہ۔ کافرون کا عبادتخانہ۔

زندیق۔ بے دین۔ زنادقہ جمع (زندق)۔ (زندیک کا معرب ہے۔ زند پارسیون یعنی آتش پرستون کی مذہبی کتاب کا نام ہے)۔

صفحہ ۸۹

فراچنگ آرند۔ حاصل کرین۔ قبضہ مین لائین۔

نفس۔ بُری خواہش۔

گُربُز۔ مکّار (مرکب ہے گرگ و بُز سے یعنی بکری کی شکل مین بھیڑیا)۔

بے قُوت۔ بے روزی۔ بھوکا مفلس و غریب۔

بے راے - جاہل - نادان - بے عقل -

صفحہ ۹۰

سنگ خردہ - کنکر - سنگ پارہ - سنگریزہ -

نگاہ میدارند - جمع کرتے ہین - حفاظت سے رکھتے ہین -

وَقَطرٌ عَلیٰ قَطرٍ - اور بوند بوند کے اوپر - قطرات جمع -

إِذَا تَفَقَتْ نَہرٌ - جب متفق ہوجاتی ہین تو نہر بنجاتی ہین -

وَنَہرٌ اِلیٰ نَہرٍ - اور ایک نہر دوسری نہر کی طرف -

إِذَا اجْتَمَعَتْ بَحرٌ - جب جمع ہوجاتی ہے تو دریا بنجاتا ہے -

سَفاہت - بیہودہ گوئی (سفہ)

عامی - جاہل - منسوب بہ عام (عمم) -

معصیت - گناہ - معاصی جمع (عصی) -

کہ علم سلاحِ جنگِ شیطان است کیونکہ علم سے شیطان کو مار سکتے ہین اور اُس کے حملون سے بچ سکتے ہین -

خداوندِ سلاح - ہتھیار بند آدمی ہتھیار کا مالک -

صفحہ ۹۱

از راہ اوفتاد - راستہ بھول گیا -

جان در حمایتِ یکدم است - جان ایک سانس کی حفاظت مین ہے -

دو عدم - ایک عدم سابق کہ کچھ نہ تھا - دوسرا عدم لاحق کہ کچھ نہ رہے گا - مطلب یہ کہ دُنیا کی ہستی کچھ بھی نہین -

اَلَمْ اَعْہَدْ اِلَیْکُمْ یَا بَنِیْ آدَمَ - اے آدم کی اولاد کیا مین نے تم سے عہد نہین لیا -

اَنْ لَّا تَعْبُدُوا الشَّیْطَانَ - کہ تم شیطان کی عبادت نکرو -

اِنَّہٗ لَکُمْ عَدُوٌّ مُّبِیْنٌ - تحقیق وہ تمہارا کھلا دشمن ہے -

پیمان شکستن - اقرار توڑ ڈالنا - قول سے پھر جانا -

وام - قرض - اُدھار -

دو مردہ - دو آدمی کا -

خداوندِ میوہ - دولتمند - بیحاجت -

خشک سال - قحط کا زمانہ -

صفحہ ۹۲

تنعّم - ناز و نعمت - امیری -

درماندگان - عاجز لوگ - غریب آدمی -

مرکب - سواری - گھوڑا - مراکب جمع (رکب)

خارکش - لکڑہارا - لکڑیاں ڈھونے والا -

آب و گل - کیچڑ - دلدل -

چونی - تو کیسا ہے - تیرا کیا حال ہے؟

درہم - ساڑھے تین ماشہ - چاندی کا سکّہ - دراہم جمع -

ذنب - دُم - اذناب جمع -

قضا - ارادۂ الٰہی - حکمِ خدا - اقضیہ جمع (قضو) -

صفحہ ۹۳

وکیل - ذمہ دار - وُکلا جمع (وکل) -

مطلوبِ اجل - موت رسیدہ آجال جمع اجل -

ہزبر - شیرِ درندہ - ہزابر جمع -

نانہادہ - نہ رکھی ہوئی چیز - وہ شے جو قسمت میں نہیں ہے -

ظُلمات - تاریکیاں - ظلمت واحد -

زراندود - سونے کا مُلمّع کیا ہُوا - (ظاہر اچھا باطن خراب) -

صفحہ ۹۴

دلق - گدڑی -

مُرقّع - پیوند پر پیوند لگائی ہوئی (رقع) -

مُرصّع - جڑاؤ -

ثروت - دولت - قدرت (ثرو) -

سرور نشیب - زوال پذیر -

خستہ - زخمی - محتاج - پریشان -

درنخواہد یافت - خدمت و مدد نکرے گا -

سرائے دگر - عالمِ آخرت -

خشک مغز - پاگل - بیوقوف - دیوانہ -

در پوستین رفتن - عیب جوئی اور غیبت کرنا -

بخت برگشتہ - بدنصیب -

تلمیذ - شاگرد - تلامذہ جمع (لمذ) -

بے ارادت - بے اعتقاد - جسکو سچی خواہش نہو - ارادات جمع (ردد) -

ترتیل - بنا بنا کر پڑھنا - حرفوں کو مخرجوں سے ادا کرنا (رتل) -

سورہ - قرآن شریف کا کوئی حصہ - سُوَر جمع -

مکتوب - لکھی ہوئی (کتب) -

متعبّد - تکلیف اُٹھا کر عبادت کرنے والا (عبد) -

صفحہ ۹۵

دست بردارد - توبہ کرے - دُعا کیلئے ہاتھ اُٹھائے -

عُجب - غرور - تکبّر -

لطیف خوے - پاکیزہ عادت - خوش مزاج -

زنبورِ بے عسل - بے فیض آدمی -

مُباح - جائز - روا (بوح) -

سبیل - راہ - سُبُل جمع -

صفحہ ۹۶

ازرق - نیلا (زرق) -

ازرق پیرہن - نیلے کپڑے پہننے والا - قلندر جنکا لباس نیلا ہوتا ہے -

خان ومان - گھر بار -

انگشت نیل کشیدن - نیل کی لکیر کھینچنا - مالی نشان کرنا - برباد اور تباہ کرنا -

خُلقان - پُرانا - خلق واحد -

خُردہ - ریزہ - ٹکڑا -

انبان - تھیلی - جھولی -

دست رنج - ہاتھ کی کمائی - محنت مزدوری -

تَرہ - ساگ پات - ترکاری -

دِہ خدا - زمیندار - گاؤں کا مالک -

ذُلّ - ذِلّت - رسوائی (ذلل) -

تعجیل - جلدی کرنا (عجل)

صفحہ ۹۷

مُعجز - عاجز کرنے والا - پیغمبروں کی وہ باطنی قوّت جس سے وہ ایسی بات دکھاتے تھے جو انسانی عادت سے برتر ہوتی تھی جس کو مُعجزہ کہتے ہیں -

لوازم - ضروری چیزیں - فرائض - لازمہ واحد (لزم) -

خانہ خدا - مالک مکان - (باضافتِ مقلوبہ یعنی خداوندِ خانہ) -

مزاج - خاصیّت - طبیعت - امزجہ جمع (مزج) -

برمزاج - مزاج کے موافق -

حدیث - بیان - ذِکر - بات - احادیث جمع (حدث) -

لیلیٰ - مجنون کی معشوقہ کا نام ہے -

خرابات - ویرانہ - مجازاً شراب خانہ -

خُمر - شراب -

رقم برخود بنادانی کشیدی - تو نے اپنے اوپر بیوقوفی کا عیب لگا لیا -

صفحہ ۹۸

مہار - نکیل - وہ رسّی جسمیں ایک لکڑی باندھکر اُونٹ کی ناک میں ڈالتے ہیں -

امہرہ جمع (مہر) -

متابعت - پیروی - فرمانبرداری (تبع) -

زِمام - لگام - باگ - ازمّہ جمع (زمم) -

درگسلاند - چھڑالے گا -

مطاوعت - فرمانبرداری - اطاعت (طوع)

مذموم - بُری - خراب (ذم)۔

خاکِ پایش باش - اُسکے پاؤن کی خاک بنجا - اُسکے ساتھ نہایت عاجزی کر۔

سوہن - ریتی۔

ہر کہ در پیشِ سخنِ دیگران - جو شخص اورون کی بات مین دخل دیتا ہے۔

تا مایۂ فضلش بدانند - تاکہ لوگ اُسکی فضیلت کا اندازہ کرلین۔

فراخ سخن - بکواسی - زیادہ بولنے والا۔

احتراز - بچنا - پرہیز کرنا (حرز)

صفحہ ۹۹

ضربت - چوٹ - مار پیٹ۔

لازب - چمٹنے والی - مُراد قائم و ثابت - وہ چوٹ جسکا نشان اچھے ہونے کے بعد بھی باقی رہے (لزب)۔

موسوم - نامزد - مشہور (وسم)۔

قال - کہا (حضرت یعقوب علیہ السّلام نے)۔

بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ - بلکہ آراستہ کیا ہے تمہارے لیے۔

اَنْفُسُكُمْ اَمْرًا - تمہارے نفسون نے ایک کام۔

یہ آیتِ شریف قرآن مجید مین دو جگہ آئی ہے ایک تو جب حضرت یوسف ؑ کو اُن کے بھائیون نے کوئین مین ڈال کر آکر حضرت یعقوب ؑ سے کہا تھا کہ یوسف ؑ کو بھیڑیا کھا گیا۔ دوم جب حضرت یوسف ؑ مصر کے مختار ہوئے اور سات سال کا قحط پڑا تو اُنکے وہی بھائی جنھون نے اُنکو کوئین مین ڈالدیا تھا حضرت یوسف ؑ کے پاس غلّہ لینے آئے آپ نے اُن کو پہچانکر بہت سا غلّہ دیا مگر اپنے چھوٹے بھائی بنیامین پر چاندی کے ایک پیمانہ کی چوری کا الزام لگاکر اور بھائیون سے الگ کرلیا اور روک لیا۔ اُنھون نے واپس آکر حضرت یعقوب ؑ سے

سچّا واقعہ بیان کیا مگر چونکہ پہلے واقعہ سے اُن کا جھوٹ ثابت ہو چکا تھا اسلئے اس مرتبہ بھی آپ نے وہی فرمایا جو پہلے فرمایا تھا (مطلب یہ کہ ایک دفعہ جھوٹ ظاہر ہونے کے بعد اعتبار نہین رہتا۔

دروغے نگیرند۔ کسی جھوٹ کا الزام نہین لگاتے۔

اَجَلّ۔ بہت بزرگ (جلل)

اَذَلّ۔ بہت ذلیل (ذلل)

صفحہ ۱۰۰

نفس پرور۔ پیٹ پالنے والا۔ عیش پسند۔

تن بجور دادن۔ ظلم سہنے اور تکلیف اُٹھانے پر راضی ہو جانا۔

اِنجیل۔ خوشخبری۔ اناجیل جمع۔

مُشتغِل شوی بمال از من۔ تو مجھکو چھوڑ کر مال مین مشغول ہو جائے گا۔

حلاوت۔ شیرینی۔ لذّت (حلو)۔

خستہ۔ زخمی۔ غمگین

سِرّاً۔ آرام و آسانی۔ امیری و خوشی۔
ضَرّاً۔ تکلیف و سختی۔ غریبی و غم۔
} راحت و رنج۔

بحق پردازی۔ خدا کی طرف مشغول ہو گا۔ خدا کی عبادت کرے گا۔

صفحہ ۱۰۱

مُونِس۔ غمخوار۔ مددگار (انس)۔

حُوت۔ مچھلی۔ حیتان جمع۔

غمزہ۔ آنکھ اور ابرو سے اشارہ کرنا۔ مہربانی کا اشارہ۔ غمزات جمع (غمز)۔

بہ نیکان در رساند۔ نیکون کے برابر کردے۔ نیکون کے مرتبہ پر پہنچا دے۔

محشر۔ اُٹھنے اور اکٹھے ہونے کی جگہ۔ میدانِ قیامت (حشر)۔

پردہ برداشتن۔ ظاہر کرنا۔ دکھانا۔

اشقیا۔ بدنصیب۔ کافر لوگ۔ شقی واحد

(شفقت)۔

مغفرت۔ بخشنا۔ معاف کرنا (غفر)۔

تادیب۔ ادب سکھانا۔ سزا دینا (ادب)۔

تعذیت۔ عذاب دینا۔ دُکھ دینا (عذب)۔

عُقبیٰ۔ آخرت (عقب)۔

وَلَنُذِیقَنَّھُم۔ اور بیشک ہم چکھائین گے اُن (کافرون) کو۔

مِنَ العَذَابِ الأَدنیٰ۔ چھوٹے چھوٹے عذابون مین سے یعنی دُنیا کی تکلیفون مین سے۔

دُونَ العَذَابِ الأَکبَرِ۔ بڑے بڑے عذابون کے سوا۔

مثل زنند۔ مثال دین۔

دست کوتہ نکنند۔ ہاتھ نہین کھینچتے یعنی چوری نہین چھوڑتے۔

تا دستِ شان کوتہ نکنند۔ جب تک کہ اُنکے ہاتھ نہ کاٹ ڈالین۔

فراز نرود۔ آگے نہ بڑھیگا۔ پاس نہ پھٹکیگا۔

صفحہ ۱۰۲

بد فرجام۔ جسکا انجام خراب ہو۔

صفحہ ۱۰۳

نثار۔ نچھاور کرنا۔ بارش۔

کُلُّ اِناءٍ۔ ہر ایک برتن۔

یَترَشَّحُ۔ ٹپکتا ہے۔

بِمَا فِیہِ۔ جو اُس مین ہے۔

نَعُوذُ بِاللہ۔ ہم خدا سے پناہ مانگتے ہین۔ خدا کی پناہ۔

کسے بحالِ خود از دستِ کس نیاسودے۔ کوئی شخص اپنے حال مین کسیکے ہاتھ سے چین نہ پاتا۔

معدن۔ کان۔ معادن جمع (عدن)۔

اُمید بہ کہ خوردہ۔ کھانے سے اُمید اچھی ہے (کہ بمعنی از)

بکامِ دشمن - دشمن کے مقصد کے موافق۔

صفحہ ۱۰۴

بجہد - کود جاتا ہے۔ الگ ہو جاتا ہے۔

لنگر نہادن - لنگر ڈالنا۔ ٹھہرنا۔

مُقامِر - قمار باز۔ جُواری (قمر)۔

سہ شش - تین چھکے یعنی اٹھارہ نقش چوسر کے یا چوسر کے اٹھارہ خانے۔ اٹھارہ کا داؤ جیت کی علامت ہے۔

سہ یک - تین کانے یعنی تین خالی ۱۱۱ = ۳ تین کانے پڑنا ہار کی علامت ہے۔

مناجات خُدا سے دعا مانگنا (نجو)

عَلَم بر جامہ کرد - کپڑے پر بیل بُوٹے بنائے۔

صفحہ ۱۰۵

خاتم - انگوٹھی۔ مُہر۔ خواتم جمع (ختم)۔

حظ - نصیبہ۔ حصّہ حظوظ جمع (حظظ)۔

مُوحِّد - خدا کو ایک جاننے اور ماننے والا موحدین جمع

توحید - خدا کو ایک جاننا اور ماننا (وحد)۔

شحنہ - کوتوال۔ نگہبان (شحن)۔

طرّار - گرہ کاٹنے والے۔ زبان دراز (طر)

صفحہ ۱۰۶

معاینہ - اپنی آنکھ سے دیکھنا۔ مُراد تحقیق

ویقین (عین)۔

طِیب - خوشی۔ خوش مزاجی۔

خیار - ککڑی۔ کھیرا (خیر)۔

وقتِ معلوم - مقرّرہ موسم۔

وجود - ہونا۔ موجودگی۔

زدست برآید - ہاتھ سے بن پڑے۔ ہو سکے۔

صفحہ ۱۰۷

خاتمۃُ الکتاب

مُستَغَان - مددگار۔ مدد مانگا گیا جس سے مدد مانگی جائے (عون)۔

باری - پیدا کرنیوالا۔ خدا تعالیٰ کا ایک نام ہے۔ بَرا جمع (برء)۔

عَزَّ اِسمُہٗ - اُس کا نام بزرگ ہوا۔

مُؤلّفان - مضامین جمع کرنیوالے۔ کتاب بنانیوالے۔

متقدِمان - اگلے لوگ۔ متقدم کی فارسی جمع متقدّمین عربی جمع (قدم)۔

استعارت - عاریت چاہنا۔ کوئی چیز مانگ کے طور پر لینا۔ استعارات جمع (عور)۔

تلفیق - جمع کرنا۔ ملانا۔ پیوند لگانا۔ سینا۔ (لفق)

طیبت - خوش طبعی۔ پاکیزگی۔ خوشبو (طیب)

دُودِ چراغ خوردن - راتوں کو چراغ کے سامنے لکھنے پڑھنے کی مصیبتیں اُٹھانا۔

صفحہ ۱۰۸

الحمدُ للّٰہِ ربِّ العالمین - ساری تعریفیں خدا ہی کو سزاوار ہیں جو سارے جہان کا پروردگار ہے۔

بلاغ - پیغام پہنچانا (بلغ)۔

یا ناظرًا فیہِ - اے اس کتاب (گلستان) کے دیکھنے والے۔

سَلْ باللّٰہِ مَرحَمَۃً - خدا تعالےٰ سے رحمت کا سوال کر۔

عَلَی المُصنّفِ - کتاب تصنیف کرنیوالے پر۔

وَاستَغفِر لِصَاحِبِہٖ - اور اُسکے صاحب کے لئے بخشش طلب کر۔

وَاطلُب لِنَفسِکَ - اور اپنی ذات کے لئے طلب کر۔

مِنَ خَیرٍ تُرِیدُہَا - جس نیکی کی تُو خواہش رکھتا ہے۔

مِن بَعدِ ذَالِکَ - اور اس کے بعد۔

غُفرَانًا لِکَاتِبِہٖ - اِسکے لکھنے والے کیلئے بخشش مانگ۔

فرہنگ ولغاتِ بوستان

صفحہ ۱

جہاندار (اسمِ فاعلِ ترکیبی) دارندۂ جہان۔ بادشاہ۔ خدا۔

بنامِ جہاندارِ جان آفرین (ابتدا سیکنم مقدر ہے) جان کے خالق خدا کے نام سے شروع کرتا ہون۔

پوزش ۔عذر۔ توبہ۔

نیگرد لبفور۔ فوراً سزا نہین دیتا۔

ماجرا در نوشت۔ (نوشت ماضی بمعنی مضارع از نوشتن و نوردیدن) جو گناہ سرزد ہوا معاف کردیتا ہے۔

صفحہ ۲

دو کون۔ دو جہان۔ دُنیا و آخرت۔

ادیم زمین۔ سطحِ زمین۔ رُوئے زمین۔

خوانِ یغما۔ تُرکستان مین یہ دستور ہے کہ سال مین ایک مرتبہ انواع و اقسام کے کھانے تیار کرکے صحرا مین لے جاتے ہین اور قوم کے سردار کے سپاہی اُنکو لُوٹ کر کھاتے ہین۔ لیکن یہان ایسی دعوتِ عام اور لنگر خانہ سے مُراد ہے جہان سے اپنے بیگانے کی تمیز کے بغیر سب کو مُفت کھانا ملے۔

بری ذاتش..... جنّ وانس۔ اُسکی ذات مخالف اور ہمجنس کے الزام سے پاک ہے

یعنی نہ کوئی اُسکی مانند ہے اور نہ کوئی اُسکا مخالف ہے۔ اُسکو اس بات کی بھی کچھ پروا نہیں کہ جن اور انسان اُسکی عبادت کریں۔

مراوار اسد - اُسی کو زیبا ہے۔

کبریا و منی - بزرگی اور عظمت۔

شقاوت - بدبختی - بدنصیبی۔

آلا (جمع الی) نعمتیں - برکتیں۔

بآلائے خود - اپنی نعمتوں اور برکتوں کے وسیلہ سے۔

تہدید - ڈرانا - سختی - عتاب۔

کرّوبیان - فرشتگان - فرشتے۔

صُمّ و بُکم (کر و گنگ) بہرے اور گونگے۔

صلا - دعوت دینا - کھانے کے لئے بُلانا۔

عزازیل - ابلیس - شیطان۔

تضرّع - عاجزی اور خاکساری سے رونا۔

دعوت - مناجات - دُعا - التجا۔

مجیب - جواب دینے والا - قبول کرنیوالا۔

صفحہ ۳

نابودہ - غیر موجود - جو کچھ ابھی ظہور میں نہیں آیا۔

حسیب - اِلٰہِ حساب - جیسے کتاب سے کتیب۔

خداوندِ دیوانِ روزِ حسیب - روزِ قیامت کی عدالت کا مالک - یہ مصرعہ سورۂ فاتحہ کے فقرۂ مٰلِکِ یَوْمِ الدِّیْنِ کا ترجمہ ہے۔

برحرفِ او - اُسکے کلام پر - اُسکے فرمان پر

جائے انگشت - اعتراض کی جگہ - اعتراض کا مقام۔

کتمِ عدم - پردۂ نیستی۔

محشر - جائے حشر - اِکٹھا ہونیکی جگہ - میدانِ قیامت۔

ماورائے جلال - جلال کی دوسری طرف۔

بشر..... نیافت - انسان اُس کے جلال کی دوسری طرف نہین پہنچ سکا یعنی انسان اُسکی بزرگی کی انتہا کو دریافت نہ کرسکا۔

قُم (صیغۂ امر حاضر از قوم) برخیز - اُٹھ۔

غَور - پایان - تہ - گہرائی۔

خاصان - خدا کے خاص لوگ - برگزیدگانِ الٰہی - نبی ولی وغیرہ۔

فرس (افراس وفروس جمع) گھوڑا۔

لا اُحصی - مَین گن نہین سکتا - مَین احاطہ نہین کرسکتا - یہ ایک حدیث کا شروع ہے جسمین عرفان وحمدِ الٰہی سے قاصر رہنے کا اقرار مندرج ہے۔

کہ خاصان ..... ماندہ اند - برگزیدگانِ الٰہی یعنی انبیا واولیا نے عرفانِ ذاتِ خدا کی راہ مین اپنے عقل وعلم کے گھوڑے دوڑائے ہین لیکن لا اُحصی کہتے ہوئے تھک کر بیٹھ گئے ہین۔

صفحہ ۴

کسے را..... دہند - اس عرفانِ الٰہی کی مجلس مین اُس شخص پر جلوۂ ذاتِ پاک ظاہر کرتے ہین جس کو بالکل بیہوش اور ازخود رفتہ بنا لیتے ہین۔ "کانرا کہ خبر شد خبرش باز نیامد"۔

گنجِ قارون - مجازاً بڑا خزانہ - یہان عرفانِ ذاتِ خدا مُراد ہے کیونکہ اہل اللہ کے نزدیک وہی سب سے بڑا خزانہ ہے۔

وگر یرود..... نبرد - اگر کوئی خدا تک پہنچ بھی جاتا ہے تو واپس نہین آسکتا۔ "ہر کہ در کانِ نمک رفت نمک شد"۔

دریاے خون - عرفانِ ذاتِ خدا۔

عہدِ اَلست - وہ عہد وپیمان جو لفظِ اَلستُ سے شروع ہوتا ہے - قرآن شریف مین مرقوم ہے کہ خداوند کریم نے ازل مین تمام ارواح کو حاضر کرکے پوچھا "اَلستُ بِرَبِّکُم"؟ کیا مین تمہارا رب نہین ہون؟ اور ارواح نے جواب دیا

"بلی" ہان بیشک۔

طلبگارِ عہدِ اَلست - اَزلی عہد و پیمان کا خیال کرنیوالا - وہ تائب اور نیکوکار انسان جو اُس عہد پر قائم رہنے کی کوشش کرے۔

صفحہ ۵

اقصائے عالم - اطرافِ جہان - ممالکِ دُور دست - دُور دُور کے مُلک۔

تولّا - دوستی - محبّت۔

برانگیختم خاطر از شام و روم - دلِ مرا از شام و روم برانگیخت - میرے دِل کو شام و روم کی طرف سے ہٹا دیا - برانگیخت کا فاعِل لفظِ تولّا مصرعۂ اوّل مین ہے۔

ارمغان - ہدیہ - تُحفہ۔

صفحہ ۶

این نام بردار گنج - یہ بڑا مشہور خزانہ یعنی کتابِ بوستان۔

پرنیان - ایک قسم کا منقّش چینی ریشم۔

حشو - لحاف و قبا یا تکیہ وغیرہ مین روئی یا پشم بھرنا - جو چیز لحاف و تکیہ وغیرہ مین بھری گئی ہو - کلامِ زائد - مجازاً عیب۔

روزِ اُمید و بیم - روزِ قیامت۔

بمردی (ب قسمیہ) تجھے اپنی جوانی کی قسم ہے - تجھے آدمیّت کی قسم ہے۔

تعنّت - عیب جوئی اور بدگوئی کرنا۔

عیبہ - چمڑے یا ٹاٹ کا بڑا تھیلا جسمین کپڑے وغیرہ رکھتے ہین۔

فلفل (پیپل کا معرب ہے) گول مرچ - کالی مرچ۔

صفحہ ۷

سیّد - سردار - سردارِ قوم - یہان حضرت محمدؐ مُراد ہین۔

سنرد..... نوشیروان - حضرت محمدؐ نوشیروان کے زمانہ مین پیدا ہوئے تھے اور اُنکو اُس عادل بادشاہ کے عہدِ سلطنت

مین پیدا ہونے پر فخر تھا۔ شیخ سعدی بوبکر بن سعد کے زمانہ مین پیدا ہوئے اور چونکہ یہ بادشاہ بھی عادل تھا اسلئے اِس شعر مین کہا ہے کہ اگر مین اپنے ممدوح کے عہدِ سلطنت پر فخر کرون جس طرح حضرت محمدؐ نے نوشیروان کے عہدِ سلطنت پر فخر کیا تو زیبا ہے۔ اِس شعر سے غرض بوبکر بن سعد کو عدل و انصاف مین نوشیروان کے برابر قرار دینا ہے۔

فطوبیٰ - پس خوشی ہو۔ شادمانی ہو۔

لِباب - (ل = براے۔ باب = دروازہ) اُس دروازہ کے لئے۔

کَبَیتِ - (ک = مانند۔ بیت = گھر)
اَلعَتِیق - پُرانا۔ بزرگ۔ لقب کعبہ۔
} جو کہ خانۂ کعبہ کی مانند ہے۔

حَوَالیہ { حوالی جمع حلیہ بمعنی آس پاس۔ ہ ضمیر واحد مذکر غائب } اُسکے آس پاس۔ گرداگرد۔

مِن - سے۔
کُلِّ - ہر ایک۔ تمام۔
فَجٍّ (فجاج جمع) گھاٹی۔ درّہ دو پہاڑ کے درمیان کا فراخ میدان
عَمِیق (عَمَائِق جمع) ژرف گہرا۔ مجازاً فراخ و وسیع۔
} ہر ایک وسیع گھاٹی سے

یاتِینَ (محذوف) آتے ہین۔

اس عربی شعر مین شیخ سعدی نے اپنے ممدوح کے دربار کی عظمت مین مبالغہ کرکے اُسے کعبہ سے تشبیہ دی ہے۔

وقف (اوقاف جمع) زر و زمین یا اور جو چیز کسی نیک کام کے لئے مخصوص کردیجائے۔

بِیُفتد (عاجزی کند) خاکساری اور تواضع اختیار کرے۔

چہ خاست - تو کیا ہوا۔ کونسی بڑی بات ہے؟

اُفتادہ - خاکسار۔ حلیم۔ متواضع۔

صفحہ ۸

زال (اسم پدر رستم) بوڑھا۔ کمزور۔

رستم۔ یہان زبردست و زور آور مُراد ہے۔

سَبَق بُردن۔ آگے بڑھ جانا۔ سبقت لے جانا۔

یاجُوج (یاجُوج و ماجُوج) ایک نہایت زبردست و قد آور قوم کا نام ہے۔ قرآن شریف مین لکھا ہے کہ یہ قوم دیگر اقوام کو بہت ستاتی تھی چنانچہ اُنہون نے تنگ آکر ذوالقرنین سے فریاد کی اور اُس نے ایک نہایت مضبوط دھاتی دیوار کھینچ کر اس قوم کو دو پہاڑون کے درمیان قید کر دیا۔ اِسی دیوار کو سدِّ سکندری کہتے ہین کیونکہ اکثر علمانے سکندر بن فیلقوس ہی کو ذوالقرنین قرار دیا ہے۔

یاجُوجِ کُفر (باضافتِ تشبیہی) کُفر جو کہ یاجُوج و ماجُوج کی طرح مضرت رسان اور تباہی خیز ہے۔

مُستظہر۔ مدد یافتہ۔ مدد پانیوالے۔

از وُجُودت۔ تیری ذات سے۔ تجھ سے۔

وُجُود۔ کائنات۔ مخلوقات۔

املا کند و انشا کند۔ بنویسد۔ لکھے۔

صفحہ ۹

فسانست و باد۔ افسانہ گوئی اور یاوہ گوئی ہے۔

رود (پور) فرزند۔ بیٹا۔

بدستِ کرم..... ثُرَیّا ببُرد سخاوت کے وسیلہ سے اُس نے سمندر کو بے آبرو کر دیا اور بزرگی کے ذریعہ سے ثریا کا رُتبہ چھین لیا یعنی ممدوح اِسقدر سخی ہے کہ سمندر اُس کے مقابلہ مین اپنی گہربریزی کو دیکھ کر شرمندہ و بے آبرو ہے اور اُس کی بلندیِ جاہ کے مقابلہ مین ثریّا بالکل پست ہے۔

صفحہ ۱۰

بپرہیز (نگہدار) بچائے رکھ۔

بابِ اوّل

زبانِ سپاس (باضافتِ اقترانی) شکرگذار زبان۔

صفحہ ۱۱

قزل ارسلان (شیرِ سُرخ) ایک بادشاہ کا لقب ہے جو کہ مشہور فارسی شاعر ظہیر فاریابی کا ممدوح تھا۔

چہ حاجت کہ نہ کرسیِ آسمان
نہی زیرِ پایۂ قزل ارسلان

اس بات کی کیا ضرورت ہے کہ قزل ارسلان کو نو آسمانون سے بھی اوپر چڑھا دیا جائے؟

ایک مرتبہ ظہیر نے قزل ارسلان کی مدح مین ایک قصیدہ لکھا تھا جس کا ایک شعر یہ تھا کہ

نہ کرسیِ فلک نہد اندیشہ زیرِ پا
تا بوسہ بر رکابِ قزل ارسلان دہد

جب کسی اونچی چیز تک ہاتھ نہین پہنچتا تو کسی دوسری چیز پر چڑھتے ہین۔ اسی بنا پر ظہیر قزل ارسلان کی رکاب کی بلندی کے مبالغہ مین کہتا ہے کہ اگر خیال چاہے کہ قزل ارسلان کی رکاب کو چومے تو اُسے نو آسمانون کے اوپر چڑھ کر کھڑا ہونا ہوگا۔ پس جب قزل ارسلان کی رکاب کی یہ بلندی قرار پائی تو وہ خود کسقدر نو بین آسمان سے بلند تر نہ ہوگا؟

سعدی کو اپنے ممدوح کی مدح کرتے کرتے ظہیر کے اِس شعر کا خیال آگیا۔ لہذا وہ کہتا ہے کہ اس قسم کے بے بُنیاد اور لغو مبالغون کی کیا ضرورت ہے کہ بادشاہ کو عرشِ الٰہی سے بھی اونچا بتایا جائے؟

صفحہ ۱۲

مدار مت خیال کر۔ مت سمجھ۔

شگفت - تعجب - تعجب کی بات -

صفحہ ۱۳

مُستکبران - تکبر کرنیوالے - گھمنڈی -

مُراعات - نگہبانی - حفاظت - دلجوئی -

چشمش زدیدن تخفت (بمعنی) مرگیا -

سَمَر (اسمار جمع) کہانی - افسانہ - مشہور -

بگیتی سَمر کند - جہان مین مشہور کرتی ہے -

پھیلاتی ہے -

دُودِ دل - آہین - آہ و نالہ -

صفحہ ۱۴

چو نوبت رسد - جب وقت آجائے گا -

عُربتش - اُسکے سفر کا - اُسکے مرنے کا -

ترحّم فرستند بر تربتش - لوگ اُسکی

قبر پر اُسکے حق مین رحمت و مغفرت الٰہی

کی دُعا کرین گے -

کہ از دستِ شان دستہا بر خدا ست

جنکے ہاتھ سے لوگ خدا کے حضور مین ہاتھ

اُٹھاتے ہین یعنی جنکے ظلم سے لوگ خدا کی

درگاہ مین فریاد کرتے ہین -

رسمِ بد - بدانتظامی - بدامنی -

رسُول - (رُسُل جمع) قاصد - ایلچی -

صفحہ ۱۵

جلّاب (صیغۂ مبالغہ از جلب) کھینچنے والا -

حاصل کرنے والا -

ضَیف (ضُیُوف جمع) مہمان -

زِی - لباس - بھیس -

ہرم - پیری - بڑھاپا -

تا بچاشت - کچھ عرصہ تک - کچھ وقت

کے لئے -

صفحہ ۱۶

مُشرِف - میر منشی - خزانچی -

ناظِر - نگہبان - محافظ -

عمل برگرفت - نوکری چھین لے - یعنی جب

مُشرِف اور ناظر دونون ملکر بے ایمانی و خیانت

کرنے لگیں تو دونوں کو موقوف کر دے۔

ہم قلم - ہم پیشہ۔

اَمَل (آمال جمع) اُمید۔

نویسندہ ..... اَمَل - اگر کسی اہلکار کی نوکری کا ستون گر جائے (یعنی اُسکی نوکری جاتی رہے) تو وہ اپنی اُمید کی رسّی کو قطع نہیں کرتا (یعنی پھر اپنی نوکری پر بحال ہونے کی اُمید رکھتا ہے)۔

صفحہ ۱۷

ایثار - اپنی حاجتوں پر دوسروں کی حاجتوں کو مقدم رکھنا۔ خود تکلیف و تنگی برداشت کرکے دوسروں کو دینا اور سخاوت کرنا۔

الحمد خواندن - فاتحہ پڑھنا۔ مُردوں کے حق میں دُعاے رحمت کرنا مغفرت چاہنا۔

بسمعِ رضا (باضافتِ اقترانی) خاوندی کے کان سے۔ خوشی سے۔

عُذر نہادن (معذور داشتن) معاف کرنا۔

صفحہ ۱۸

فتویٰ - (فتاوی جمع) حکمِ شرع شرعی فیصلہ۔

تبار - دُودمان - خاندان۔

تطاوُل - لوٹ مار - دست درازی۔

صفحہ ۱۹

ستر (پوشیدنِ تن) جسم کو چھپانا۔ لباس۔

آئین - آرایش - زیب و زینت۔

باجِ دہ یک - زمین کے حاصلات کا دسواں حصّہ جو زمینداروں سے بادشاہ لیتا ہے۔ دسواں حصّہ بطورِ خراج۔

بر اُفتادہ زور (بر اُفتادہ زور آوری کردن) عاجز کو ستانا۔ کسی بیکس پر جبر و زبردستی کرنا۔

حَیف (حُیُوف جمع) ظلم و ستم - بے انصافی۔

صفحہ ۲۰

دسترس - قابو - غلبہ و تسلط۔

تُغلُق - ایک قسم کا تیر - تیر۔

کیش - ترکش۔

سروش - نیکی کا فرشتہ - حضرت جبرائیل -

مرعیٰ (جائے رعایت و نگہبانی) چراگاہ -

صفحہ ۲۱

مہتری - سرداری - بادشاہی -

حضر - حضوری - دربار - سامنے -

خیل (خیول جمع) گھوڑا -

کلّہ - (سقفِ خانہ) چھت - چوٹی - خیمہ -

بکیوان ..... خوابگاہ - تو جس کی خوابگاہ کی چھت کیوان ستارے تک بلند ہے یعنی تو جو اونچے محلون مین عیش و عشرت مین غرق ہے تجھے داد خواہ کی کیا پروا ہے؟

صفحہ ۲۲

بدرِ سیماے مردم ہلال شد - لوگون کے چہرے جو فربہی کے سبب سے پورے چاند کی طرح گول اور چمکتے ہوئے تھے (فاقہ کشی کے سبب سے) ہلال کی طرح نحیف و نزار ہو گئے -

دمع - (دموع جمع) سرشک - اشک - آنسو -

صفحہ ۲۳

گزیند ..... خویشتن - اپنی آسایش پر ترجیح دیتا ہے - اپنے آرام پر مقدم رکھتا ہے -

دیر یاز - دراز -

مرا فتنہ خوانی ..... بیدار کس - تو مجھے فتنہ قرار دیتا ہے اور کہتا ہے کہ مت سو حالانکہ روشن ضمیر بادشاہ کے عہدِ سلطنت مین کسی کو فتنہ بیدار دکھائی نہین دیتا - اِن تینون مصرعون سے غرض یہ ہے کہ بادشاہ کے عدل و انصاف نے فتنہ کو ایسا بیکار کر دیا ہے کہ اُسے سوائے سو رہنے کے اور کوئی کام نہین یعنی فتنہ بمنزلۂ نیست و نابود ہے -

صفحہ ۲۴

یکرہ (یک بار - بارے) ایک مرتبہ - ایک دفعہ -

طامات و دعویٰ (لاف و گزاف در اظہارِ کراماتِ خود) اپنی کرامات کے اظہار مین لافزنی کرنا - جھوٹے دعوے کے وسیلہ سے اپنے آپ کو صاحبِ کرامات اور ولی قرار دینا۔

قدم - عملی طور سے خدا کی راہ پر چلنا۔ نیک اعمال۔

دم - دعویٰ۔

دمِ بے قدم - دعویٰ ہی دعویٰ - جھوٹا دعویٰ۔

صفحہ ۲۵

منازل - (جمع منزل) مرتبہ - رُتبہ - درجہ۔

حائن - نادان - بیوقوف - مصیبت زدہ۔

پُشتِ دست بدندان بُریدن - (بُریدن سے گزیدن اچھا محاورہ ہے) بہت افسوس کرنا۔

بہل تا ..... نان در نہ پست - اُسے افسوس کرنے دے کیونکہ تنور خوب گرم تھا اور اُسنے روٹی نہ پکائی - گرم تنور سے اچھا موقع مُراد ہے اور روٹی پکانے سے نیک اعمال - یعنی جس شخص کو نیکی کرنے کا اچھا موقع ملا اور اُسنے موقع کو غنیمت نہ جانا اور نیکی نہ کی اُسے قیامت کے روز رونے اور افسوس کرنے دو۔

صفحہ ۲۶

مرزبان - فرمانروا - بادشاہ۔

یدِ ظلم (باضافتِ اقترانی) دستِ ظلم - ظلم کا ہاتھ۔

صفحہ ۲۷

نخواہد شدن دُشمنِ دوست دوست (دُشمنِ دوست را دوست نخواہد شد) دوست کے دُشمن کا دوست نہین ہوسکتا - خدا دوست نے حاکم کو جواب دیا کہ مین خلقِ خُدا کا دوست ہون اور تو اُنکا دشمن ہے پس تو میرے دوستون کا دشمن ہے اسلیے مین تیرا دوست نہین بن سکتا۔

نمط - طور وطریقہ - وضع - ڈھنگ -

برآید نہیب - ذرا سی بات کے لئے تیری مخالفت کرے گا -

میندازد پائے (در پائے میندازد) حقیر ست جان -

بہمت - دُعا مین - دُعا کے وسیلہ سے -

صفحہ ۲۸

زرع ونخیل - کھیتی اور باغ - کھیت اور درخت -

بخوشید (خشک شد - واحد بجائے جمع) سوکھ گئے -

شخ - سخت پتھریلی زمین -

نہ برمی رود دود فریاد خوان نہ فریاد کرنے والون کی آہین اوپر جاتی ہین - یعنی بارش بھی نہین ہوتی اور مصیبت زدہ لوگون کی دُعائین بھی بے تاثیر ہین گویا وہ آسمان پر خدا کے حضور پہنچتی ہی نہین -

کشد زہر جائیکہ تریاک نیست زہر اُسوقت ہلاک کرتا ہے جبکہ تریاک نہ ہو - جس کے پاس تریاک ہو اُسے زہر کیا کرسکتا ہے؟ مطلب یہ کہ قحط سالی سے وہ ہلاک ہوگا جو کہ تہیدست ہے - آپ تو مالدار ہین - آپ کو کیا فکر ہے؟

صفحہ ۲۹

بطرا زطوفان چہ باک؟ (استفہام انکاری) بط کو طوفان سے کچھ خوف نہین - اسی طرح سے مالدار کو قحط سالی مین کچھ نقصان نہین پہنچتا -

کہ مردار چہ ..... در بوستان - ان سات اشعار مین شیخ سعدی کے دوست کا نہایت معقول جواب مندرج ہے - وہ طرح طرح کی مثالون سے سعدی کو سمجھاتا ہے کہ جب آدمی اپنے رشتہ دارون اور دوستون اور دیگر بنی آدم کو دُکھ درد مین دیکھتا ہے

تو اگرچہ وہ خود ذاتی طور پر اُس دُکھ درد سے بری ہو تو بھی ہمدردی کے سبب سے بےچین اور بے آرام ہو جاتا ہے۔ اگرچہ مین مالدار ہون لیکن جب دوسرے لوگ قحط کی وجہ سے مصیبت زدہ ہین تو مین کیونکر اندوہگین نہون؟

معدہ تنگ کردن (سیر خوردن) خوب پیٹ بھر کر کھانا۔

صفحہ ۳۰

لیسند است - کافی ہے۔

اگر خار..... ندروی - جو کچھ بوئے گا وہی کاٹے گا۔ "گندم از گندم بروید جو ز جو"۔

مظالم (جمعِ مظلمہ) ظلم و ستم۔

مقر (اسم ظرفِ مکان از قرر) جاے قرار۔ قرارگاہ۔

بارکش - مظلوم - ستم رسیدہ - رنجیدہ و آزردہ۔

صفحہ ۳۲

جَیش (جیوش جمع) سپاہ - لشکر۔

قارون - مجازاً بمعنی صاحبِ زر و سیم بےقیاس - بہت مالدار۔

گربزی - (مرکب از گرگ و بز و یاے مصدری) مکاری - دھوکہ - فریب۔

صفحہ ۳۳

کافِ کُن - (لفظِ کُن کا پہلا حرف یعنی ک) کُن کَون سے امرِ حاضر کا صیغہ ہے بمعنی "ہوجا"۔ خدا نے تمام کائنات کو کُن کہکر پیدا کیا اسلئے کافِ کُن سے ابتداے حکمِ الٰہی مُراد ہے۔

چو بخشش نگون بود در کافِ کُن - چونکہ ازل ہی سے اُسکا نصیبہ اُلٹا تھا۔ اِس شعر مین لفظِ کُن کے تکرار مین صنعتِ تجنیسِ تام ہے۔

کتف - (کتفہ و اکتاف جمع) شانہ - کندھا۔

صفحہ ۳۴

وفاق - موافقت - سازگاری۔

کرمان خورم - کرمان شہر کو لے لون کرمان اور کرمان مین تخنیس ناقص ہے۔

صفحہ ۳۵

شر انگیز..... کمتر رو - فساد برپا کرنیوالا خود اُسی فتنہ و فساد مین تباہ ہوجاتا ہے جیسے بچھو (اپنی بدی کے سبب سے) اپنے گھر تک نہین پہنچتا یعنی یونہی لوگ اُسے دیکھتے ہین فوراً مار ڈالتے ہین - موذی آدمی کا بھی یہی حال ہوتا ہے - جب لوگون کو موقع ملتا ہے تو اُسے زندہ نہین چھوڑتے

نہاد - دِل - ذات -

دواب (جمع دابہ) چوپائے -

گرو بُردن - سبقت لے جانا - بہتر ٹھہرنا -

گراز (خوک مجازاً مردِ موذی) سؤر - مردم آزار -

صفحہ ۳۶

گز - ایک قسم کی بے پھل جھاڑی ہے - جھاؤ -

زَقّوم (فارسی مین بے تشدید بھی جائز ہے) ایک قسم کی خار دار زہریلی جھاڑی ہے - دوزخ مین آتشی زقوم اہلِ دوزخ کی خوراک ہوگی - تھوہر -

خرزہرہ - درخت کیر -

نطع (اَنطاع و نُطُوع جمع) وہ چمڑا جو مجرمون کو قتل کرتے وقت اُن کے نیچے بچھا لیتے تھے -

صفحہ ۳۷

روزِ پسین (روزِ بازپسین یا روزِ اجل) مرنے کا دن - موت کے وقت - مجازاً قیامت کے روز -

پاک اندرون - پاک دِل - نیک آدمی -

برآر دیار بے (بیاے وحدت) یارب کہے - فریاد کرے - بددُعا دے -

صفحہ ۳۸

تا - زنہار - ہرگز -

نوم - نیند - خواب -

اَلَا یَا.....سالارِ قوم - خبردار اے ہرگز غفلت سے نہ سونا کیونکہ قوم کے سردار کی آنکھوں پر نیند حرام ہے - یعنی سردارِ قوم پر فرض و واجب ہے کہ قوم کی حفاظت و حراست کے لئے ہمیشہ ہوشیار و بیدار رہے -

دُوک - چرخے میں لوہے کی ایک باریک و دراز سیخ ہوتی ہے جس پر سوت لپیٹتے جاتے ہیں - اُردو میں تکلہ کہتے ہیں -

جَسَد (اجساد جمع) بَدَن - جسم -

ضُعفِ جَسَد - جسمانی کمزوری -

بَیدَق - پیادۂ شطرنج - مجازاً مردِ عاجز و لاچار -

در نَفَس - دم بھر میں - فی الفور - فوراً

صفحہ ۳۹

بخشایشِ حق نگر - خدا کی رحمت کی اُمید رکھ -

کجا دست گیرد (استفہامِ انکاری) - مدد نہیں کرے گی -

رَکعَت - نماز کی چوتھائی تہائی یا نصف بشرطیکہ اُسمیں رکوع واقع ہو -

دورِ رَکعَتِ نماز - خدا کی اس قدر عبادتِ ظاہری جس میں دو رکوع یعنی دو مرتبہ جھکنا اور چار مرتبہ سجدہ کرنا ہوتا ہے -

دستِ نیاز (باضافتِ اقترانی) دستِ نیازمندی - دستِ دُعا -

ولی (اولیا جمع) دوست - مردِ خدا - دوستِ خدا -

صفحہ ۴۰

مَرو با.....رشتہ سر پھر ایسا نہ کرنا - کہیں ایسا نہ ہو کہ تُو دوبارہ مُبتلا ہو جائے -

نہ بر باد رفتے (بیانِ استمرار و استفہامِ اقراری)

برباد نمی رفت؟ کیا ہوا پر نہین چلتا تھا؟ یعنی چلتا تھا

سریرِ سُلیمان علیہ السّلام - سلیمان علیہ السلام کا تخت۔

برباد رفت - نیست و نابود ہو گیا۔ "برباد رفت" کے تکرار مین صنعتِ تجنیسِ تام اور ایہام ہے۔ ازروئے عقائدِ اسلام سُلیمان کا تخت ہوا پر چلتا تھا۔ اِس امر کو پیش کرکے سعدی کہتا ہے کہ اگرچہ سلیمان کی شان و شوکت اسقدر تھی کہ اُسکے تخت کو ہوا اُڑائے پھرتی تھی تو بھی آخرکار اُسکی شان و شوکت جاتی رہی اور تخت و تخت سب کچھ نیست و نابود ہو گیا۔ اسی طرح سے ہر قسم کی دُنیاوی جاہ و حشمت بے قرار و ناپایدار ہے اور اُس پر دل لگانا سخت نادانی ہے۔

اَجَلّ - بڑا۔ بزرگ۔

لایزال زائل نہ ہونے والا ہمیشہ رہنے والا۔ خُدا۔

صفحہ ۴۱

ہمور (بروزنِ مور) آفتاب۔ سُورج۔

اَلوَند ایران کے ایک بلند پہاڑ کا نام ہے۔

چنان نادر ..... طبق بیضہ

وہ قلعہ باغ و سبزہ زار مین ایسا خوشنما تھا جیسا لاجوردی رنگ کی تھالی مین انڈا دھرا ہو۔

صفحہ ۴۲

بکُنجے نشاند - بیکار کر دیا۔ عاجز بنا دیا۔ قبر مین سُلا دیا۔

پشیز (سکّۂ حقیر از مس و آہن) پیسہ۔ کوڑی۔

کِسریٰ (معربِ خسرو) لقبِ نوشیروان و دیگر شاہانِ ایران۔ اکاسرہ جمع۔

اَلپ - دلیر۔ بہادر
اَرسلان - شیرِ درندہ
ایک بادشاہ کا لقب ہے

جان بجان بخش داد - بمرد۔ مر گیا۔

تُربت - خاک - مجازاً قبر -

دِہ خدا (باضافتِ مقلوب) خدائے دہ - گاؤن کا مالک -

صفحہ ۴۳

عَلَف - گھاس - چارا وغیرہ -

چو بام ..... بامِ پست

چون خود پرست راخانۂ بلند باشد خاک و خاشاک برخانۂ پست افگند - جب کوئی متکبر اونچا مکان بنا لیتا ہے تو اپنے گھر کا کوڑا کرکٹ اُس پاس کے نیچے مکانوں پر پھینکتا ہے یعنی جب کوئی گھمنڈی کسی بڑے رتبہ پر پہنچ جاتا ہے تو جو اُس سے چھوٹے درجہ کے لوگ ہین اُن کو بہت ستاتا ہے -

کُرد - ایک صحرانشین قوم کا نام ہے -

اُستخوان - زنگیون کے ایک ہتھیار کا نام ہے - لفظِ استخوان کے تکرار مین صنعتِ تجنیسِ تام ہے -

صفحہ ۴۴

مگر حالِ خضرت نیامد بگوش شاید

تو نے حضرت خضرؑ کا قصہ نہیں سُنا - قرآن شریف مین مندرج ہے کہ حضرت خضرؑ اور حضرت موسیٰؑ سمندر کے کنارے کنارے جارہے تھے - وہان ایک کشتی تھی جس مین خضرؑ نے ایک بڑا بھاری رخنہ کردیا اور حضرت موسیٰؑ نے اس پر اعتراض کیا اور کہا کہ آپ نے یہ کیا کیا؟ کسی کا ناحق نقصان کردیا لیکن خضرؑ نے کہا کہ ایک ظالم بادشاہ کشتیان بیگار مین پکڑ رہا ہے - وہ اس رخنہ کو دیکھکر اِس کشتی کو نہین پکڑے گا اور کشتی والے اُسکی مرمت کرکے اپنی روزی کما سکین گے - یہ سُنکر حضرت موسیٰؑ نے مان لیا کہ اُن کا اعتراض بیجا تھا - اسیطرح بہت سی باتین ہین جو بظاہر معیوب اور بُری معلوم ہوتی ہین لیکن حقیقت دریافت کرنے سے اُن کی

خوبی نظر آنے لگتی ہے۔ اسی بنا پر گدھے والا کردِ ظالم حاکم سے کہتا ہے کہ میرا گدھے کو مارنا تجھے اسلئے برا معلوم ہوتا ہے کہ تو اسکی پوشیدہ مصلحت سے ناواقف ہے۔ تو جو مجھکو مست اور دیوانہ کہتا ہے یہ تیری جہالت پر دلالت کرتا ہے کیونکہ جب خضر نے کشتی کو توڑا تو اُس مصلحت کے سبب سے جو توڑنے میں ملحوظ تھی خضر کو مست و دیوانہ کوئی نہیں کہتا۔ اسی طرح سے میرا گدھے کو مارنا مستی یا دیوانگی کے سبب سے نہیں بلکہ بنا بر مصلحت ہے۔

حرز۔ پناہ گاہ۔ تعویذ۔ قبضہ و تصرف۔ اُحراز جمع۔

متاع (ہتہ جمع) مال و اسباب۔ چیز۔

تفو (تف بمعنی آب دہن) کلمۂ حقارت و نفرت۔ تھو!

شنعت (شناعت) برائی طعن و تشنیع۔

فردا۔ کل۔ قیامت کے روز۔

دران محفلِ نام و ننگ۔ میدانِ قیامت میں۔

اوزار (جمع وزر) بوجھ۔ گناہ۔

صفحہ ۴۵

یزک قراول۔ فوج کا وہ دستہ جو باقی فوج سے آگے رہتا ہے تاکہ دشمن کے آنے سے آگاہ کرے۔

یزک تاختند۔ قراول کے طور پر پھرتے رہے۔ پھرا دیتے رہے۔

دوشینہ۔ گذشتہ رات والا۔ کل والا۔

شبِ گور۔ قبر کی رات۔ شبِ مرگ۔ جس رات کو موت آگئی ہو۔

صفحہ ۴۶

نفیر۔ فریاد و فغان۔ آہ و نالہ۔

نہ کردم ..... کشتہ گیر۔ تیرے ظلم کے ہاتھ سے فقط میں نے ہی فریاد

نہین کی بلکہ ایک جہان (فریادی ہے)۔
تُو (مجھے قتل کرنے سے) اُن مین سے ایک کو
مقتول خیال کرلے یعنی مجھے قتل کرنے سے
تیری بدنامی کم نہین ہوگی کیونکہ جب دُنیا
فریادی ہے تو ایک کا مُنہ بند کرنے سے کیا ہوگا؟

گرتوانی کُشت (ماضی بمعنی مصدر)
اگر کُشتن بتوانی۔

صفحہ ۴۷

برسر آید۔ غالب آتا ہے۔ غلبہ پاتا ہے۔
نہ زیرش کند عاقبت خاکِ گور؟
(استفہامِ اقراری) کیا خاکِ گور آخر کار اُسے
مغلوب نہین کرتی؟ یعنی مغلوب کرتی ہے۔

صفحہ ۴۸

عروسی بُود..... خاتمت (اگر ترا
خاتمۂ نیک روزی بُود وقتِ مرگِ تو زمانِ
شادمانی باشد) یعنی اگر آدمی ایمان کے
ساتھ مرے تو اُسکی موت بجاے ماتم وسوگواری

کے خوشی وخرمی کا وسیلہ ہے۔
شام (طعامِ شب) رات کا کھانا۔
چاشت (طعامِ صبح) سویرے کا کھانا۔
صبح کا کھانا۔
عِظام (جمعِ عظم) استخوانہا۔ ہڈیان۔

صفحہ ۴۹

عِقد (عُقُود جمع) سِلک۔ رشتۂ منظوم۔
ہار۔ لڑی۔
نہ اینست حالِ دہن زیرِ گل؟
(استفہامِ اقراری) کیا قبر مین سب کی یہی
حالت نہین ہے؟
دَیہیم۔ تاجِ مرصّع۔ وہ تاج جس پر
قیمتی جواہر جڑے ہون۔

صفحہ ۵۰

درخورو۔ (درخور) سزاوار۔ لائق۔
چودرو ے نگیرد۔ جب اُسمین میری
بات اثر نہین کرے گی۔

مُعَطّل - معزول - بیکار -

مَرفُوع (اسم مفعول از رفع) بلند کیا گیا - بلند -

صفحہ ۵۱

مدارا (در اصل مدارات بود از تصرفِ فارسیان مداراشد) صلح و آشتی -

تعویذ - پناہ دادن و در پناہ آوردن - مجازاً وہ چیز جس کو پناہ کا وسیلہ تصور کریں - چنانچہ اسی بنا پر جو دُعا وغیرہ لکھ کر گلے میں پہنتے یا بازو پر باندھتے ہیں اُسے بھی تعویذ کہتے ہیں -

بتعویذِ احسان (باضافتِ تشبیہی) تعویذ کا کام کرنے والے احسان کے وسیلہ سے -

خَسَک - گوکھرو - مجازاً خار و خاشاک -

لوس (بروزنِ نوش) خوشگوئی و خوشامد - چاپلوسی -

صفحہ ۵۲

سالخوردہ - پیر - بوڑھا -

ہَیجا - جنگ - لڑائی -

صفحہ ۵۳

برلشکرِ ماندہ زن - تھکے ہوئے لشکر پر حملہ کر -

میغ (بروزنِ تیغ) ابر - بادل -

بگیرند گِردت (گِرد گرفتن گھیر لینا) تجھے گھیر لیں گے -

ژوپین (بواوِ مجہول و یائے معروف) ایک قسم کا چھوٹا نیزہ -

تَہَوُّر - افراطِ قُوّتِ غضبی - دلیری -

مِقدار - قدر - رُتبہ - درجہ -

ببرگ - ساختہ و پرداختہ - با سامان -

صفحہ ۵۴

دستان - فن فریب - حیلہ بازی -

جوانانِ پیل افگن ..... روباہِ پیر

ہاتھیوں کے پچھاڑنے والے اور شیروں کو قید کرنے والے نوجوان بوڑھوں کی سی روباہ بازی اور حیلہ سازی نہیں جانتے۔

کارِ معظم - بڑا کام۔ بڑا رتبہ۔

نوخاستہ - نوجوان۔ نوخیز۔ ناتجربہ کار۔

نتابد سگِ صید..... نادیدہ جنگ

شکاری کتا چیتے سے منہ نہیں موڑتا اور جس شیر نے کبھی لڑائی نہیں دیکھی وہ لومڑی سے بھاگ جاتا ہے۔ یعنی تجربہ کار جنگ آزمودہ سپاہی خواہ کیسا ہی کمزور ہو بڑے بڑے پہلوانوں کے مقابلہ سے منہ نہیں موڑے گا اور ناتجربہ کار خواہ کتنا ہی موٹا تازہ اور مضبوط ہو کمزور سپاہی کے مقابل بھی کھڑا نہیں رہ سکیگا۔

صفحہ ۵۵

گرگین - ایک ایرانی پہلوان کا نام ہے

قُربان - کمانداران۔

آب ریختن - بے عزت کرنا۔ بےقدر کرنا۔

نہ مردیست ..... آوازِ چنگ

یہ مردی نہیں ہے کہ دشمن تو لڑائی کی تیاری کر رہا ہو اور تُو ساقی اور سارنگی کی آواز سے مدہوش ہو رہا ہو۔

صفحہ ۵۶

آیَت (آیات جمع) نشان۔ جملہ وفقرہ۔

سدِّ رویئن - دھاتی دیوار۔ پیتل یا کانسے کی دیوار۔

نیرنگ - مکروفریب - حیلہ - بہانہ۔

صفحہ ۵۷

مُشتغل - مشغول - کسی کام یا خیال میں لگا ہُوا۔

مِغفَر (اسمِ آلہ از غفر) سرپوش - ڈھکنا۔ مجازاً خود۔

مَصاف (جمعِ مصفّ بمعنی جائے صف کشیدن) مجازاً جنگ و میدانِ جنگ۔

وگر گشتی..... بندیِ خویش را

اگر تو نے اِس دل آزردہ قیدی کو قتل کرڈالا تو پھر تو اپنے قیدی کو نہین دیکھے گا یعنی تیری سپاہ سے جو سپاہی دشمن کے پاس قیدی ہین وہ بھی مار ڈالے جائین گے۔

سر بر خطت نہد - تیرا فرمانبردار اور مطیع بنجائے۔

تلبیس (لباس پوشیدن) مجازاً مکر و فریب۔

پیوند - رشتہ دار۔

صفحہ ۵۸

نگہدار مے..... کیسہ بُر - وہ ہوشیار آدمی تھیلی مین موتی سلامت رکھتا ہے جو تمام لوگون کو چور سمجھتا ہے یعنی جو شخص از روے احتیاط سب لوگون سے ایسا خبردار رہتا ہے گویا سب چور ہین اُسکے مال و اسباب کو کچھ نقصان نہین پہنچتا۔

درامیر (در حقِ آقاے خود) اپنے مالک کے حق مین۔

بخدمت مگیر - نوکر نہ رکھ۔

استوارش مدار - اُسکا یقین نہ کر۔ اُسے قابلِ اعتماد خیال نہ کر۔

ریسمان کن دراز (رسّی لمبی کر) مہلت دے۔ معاف کر۔

حلقوم - شاہرگ - گلو۔

عام - عام لوگ - رعایا - رعیت۔

صفحہ ۵۹

بزیرِ نگین - در قبضہ و تصرّف - قبضہ مین۔

ہمّت - دُعاے خیر - نیک دُعا۔

استعانت - (مدد و یاری خواستن) مجازاً مدد و یاری۔

زد (ماضی مطلق از زدن) مارا - مجازاً لڑائی کی۔

از پیش بُرد (غالب آمد و ظفر یافت)

جیت گیا۔ فتحمند ہوا۔

بابِ دُوُم

در زیرِ گِل (زیرِ خاک۔ تہ خاک) مجازاً قبر مین۔

غمِ خویش..... از حرصِ خویش

(لفظِ خویش دُوُم بمعنی رشتہ دار و در تکرار این لفظ صنعتِ حُسنِ تکرار و تجنیسِ تام است) تو اسی زندگی مین اپنی فکر کر کیونکہ رشتہ دار اپنی حرص کے سبب سے مُردون کا خیال نہین کرتے یعنی وہ اپنے کاروبار اور اپنی ضروریات کو پُورا کرنے مین ایسے مشغول رہتے ہین کہ مُردہ رشتہ دارون کے لئے نہ دُعا کرتے ہین اور نہ خیرات وغیرہ کے وسیلہ سے کچھ ثواب پہنچاتے ہین۔

پریشان کُن امروز گنجینہ چیست

آج اپنا خزانہ بے تامُل و بے درنگ لُٹا دے۔ یعنی جو زر و مال تیرے قبضہ مین ہے اِسی زندگی مین خیرات کر دے کیونکہ مرنے کے بعد اُس پر تیرا کچھ اختیار نہ ہوگا اور حسرت و پشیمانی کسی کام نہ آئے گی۔

صفحہ ۶۰

بپوشیدنِ ستر..... لُود پردہ پوش

(ستر اوّل بمعنی برہنگی و دُوُم بمعنی پردہ پوشی و در تکرارِ لفظِ ستر صنعتِ تجنیسِ تام است) تو درویشون کے ننگے پن کو چھپانے مین کوشش کر یعنی اُن کو کپڑے پہنا تاکہ قیامت کے روز خداوند کریم کی پردہ پوشی تیرے گناہون پر پردہ ڈالدے یعنی تیرے گناہ معاف کردے اور تو اُن کے ظاہر ہونے سے رُسوا نہو۔

یتیم (ایتام و یتامیٰ جمع) تنہا اکیلا۔ مجازاً وہ بچہ جس کا باپ مرگیا ہو۔

یتیم ار بگرید..... کہ بارش بَرَد؟

(در ہر دو مصرعہ استفہامِ انکاری است) اگر یتیم روئے تو اُسکی ناز برداری کون کرے گا؟ اور

اگر خشمناک ہو تو اُسکی برداشت کرنیوالا کون ہے؟
جن بچّون کے والدین زندہ ہین اُنکی نازبرداری
ہوتی ہے یہانتک کہ دوسرے لوگ بھی اُن سے
اچھا سلوک کرتے ہین لیکن بیچارے یتیم اگر
روتے ہین تو روتے رہین۔ کوئی نہین پُوچھتا
اور اگر کبھی غصّہ دِکھلائین تو والدین کے لاڈ پیار
کی جگہ لوگ تماچے مارتے ہین۔

صفحہ ۶۱

نصیر (انصار جمع) مددگار۔ محافظ۔
خُجَند۔ تُوران کے ایک شہر کا نام ہے۔
صدرِ خُجَند۔ ایک بزرگ کا لقب ہے۔
اگر تیغِ دوران.....ہنوز آختست
(در مصرعۂ دُوم استفہامِ اقراری است) اگر
اُس تہیدست کو زمانہ کی تلوار نے گرا دیا ہے
تو کیا ابھی زمانہ کی تلوار کھنچی ہوئی نہین ہے؟
یعنی اگر کوئی دوسرا تہیدست و محتاج ہو گیا ہے
تو کیا ممکن نہین کہ تو بھی ویسا ہی ہو جائے؟

چشم از تو دارند۔ تجھسے اُمید رکھتے ہین۔ تیرے
دست نگر ہین۔
ابنُ السّبیل (پسرِ راہ) کنایۃً مسافر۔ راہی۔

صفحہ ۶۲

نَعم (کلمۂ ایجاب) بلے۔ آرے۔ ہان۔
کہ دانست خُلقش عَلَیہِ السّلام۔
(دانست ماضی مطلق بمعنی ماضی استمراری و مرجعِ
ش خُلقش حضرت ابراہیم است) کیونکہ وہ
حضرت ابراہیم عَلَیہ السّلام کے خُلق کو جانتا تھا۔
رقیبان (جمعِ فارسی رقیب) نگہبان و
محافظ۔
خَلیل (خلیلُ اللہ) دوستِ خدا۔ حضرت
ابراہیم عَلَیہِ السّلام کا لقب ہے۔
بِسْمِ اللہِ (باسمِ اللہ) بنامِ خدا۔ خدا کے نام
کے ساتھ۔ ہر کام کو ان الفاظ سے شروع کرتے
ہین اور غرض یہ ہوتی ہے کہ خدا کی طرف سے
برکت نازل ہو۔

نہ شرط است (استفہام اقراری) کیا یہ بات ضروری نہیں ہے؟ یعنی ضروری ہے۔

آذر - آتش - آگ۔

پیر آذر پرست - آتش پرستوں کا پیشوا۔

مُنکر - مکروہ - ناپسند - ناگوار - بُرا۔

صفحہ ۶۳

زرق و شید - مکر و فریب۔

کہ محکم فرو ماندہ ام در گلے (دگفت مُقدر است) اور کہا کہ بہت بُری طرح سے کیچ مین پھنسا ہُوا ہون - یعنی ایک سخت مُشکل و مصیبت مین مُبتلا ہُون۔

وُنبالِ من (در پے من است) میرے پیچھے لگا رہتا ہے۔

پریش (پریشان) مصیبت زدہ - بے آرام۔

درونِ دلم چون درِ خانہ ریش - میرا دل اندر سے ایسا زخمی ہے جیسا کہ میرے گھر کا دروازہ - یعنی اُسکی باتون سے میرا دل زخمی ہے اور اُسکے بار بار آنے اور دروازہ پر بیٹھ رہنے سے دہلیز بھی ٹوٹ پھوٹ گئی ہے۔

نہ دانستہ از دفترِ دین اَلِف - دین کی کتاب سے تو وہ ایک اَلِف بھی نہین جانتا یعنی دین سے بالکل ناواقف ہے - دین کی اُسے کچھ بھی خبر نہین - وہ کیا جانے کہ غریبون کو قرض دینا اور نرمی و آہستگی سے صبر کے ساتھ وصول کرنا دینی خوبی کی بات ہے۔

لَایَنْصَرِف (نفی فعل مضارع معروف صیغہ واحد مذکر غائب) باز نمی گردد - وہ نہین پھرتا یا باز نہین آتا۔

نخواندہ بجز بابِ لَایَنْصَرِف اُسنے فقط یہی سیکھ رکھا ہے کہ تقاضا کئے جاؤ - اِس سے باز نہ آؤ۔

قلتبان - دیوث - بے غیرت - بے حیا۔

وُرسَت - سکۂ زر - مُہر - اشرفی۔

صفحہ ۶۴

برشیرِ نر زین نہد - شیرِ نر پر زین ڈالتا ہے یعنی سوار ہوتا ہے - مطلب یہ کہ بڑا ہی ہوشیار وعیار ہے - اُس سے کوئی نہیں بچ سکتا -

اَبُوزَید (زید کا باپ) ایک نہایت کامل شطرنج باز تھا -

اسپ و فرزین نہد - ہرا دیتا ہے -

سالوس - خوشگوئی و چرب زبانی - مکر و فریب -

افسوس - جور و جفا - ظلم و ستم -

بد و نیک را ..... دفع شر - بد و نیک کو سونا چاندی دے کیونکہ یہ (یعنی نیک کو دینا) نیکی کمانا ہے اور وہ (یعنی بد کو دینا) بُرائی کو دُور کرنا ہے - اِس شعر میں صنعتِ لف و نشرِ غیر مُرتّب ہے -

یکے رفت و دُنیا ازو یادگار - ایک شخص مر گیا اور دُنیا اُس سے یادگار رہی - یعنی بہت سا زر و مال چھوڑ گیا -

خَلَف (اَخلاف جمع) پیچھے آنیوالا - نیک فرزند -

مُمسِک - بخیل - کنجوس - مکھی چوس -

صفحہ ۶۵

باد دست (آنکہ دستِ باد دارد) ہوا کے ہاتھ والا - چونکہ ہوا جو کچھ سامنے آتا ہے اُڑا لیجانے کی کوشش کرتی ہے اسلئے کنایتہً فضول خرچ کو "باد دست" کہتے ہیں -

بانُو (مستورات کے لئے عزت کا لقب ہے) خاتون - کدبانو - گھر کی مالک -

روزِ نوا بر گِ سختی بِنہ - خوشحالی کے زمانہ میں تنگی کے دنوں کے لئے سامان جمع کر -

بدُنیا ..... یافتن (دُنیا بمعنی زر و مالِ دُنیا) دُنیاوی دولت کے وسیلہ سے عاقبتِ نیک حاصل کر سکتے ہیں یعنی دُنیاوی

مال کو خدا کی راہ مین اُسکی مرضی کے موافق خرچ کرنے سے اُسکی خوشنودی اور ثوابِ آخرت حاصل ہو سکتا ہے۔ تہیدست اِس سے محروم رہتے ہین۔

بزر..... تافتن۔ زر کے وسیلہ سے دیو کا پنجہ بھی مروڑ سکتے ہین۔ یعنی زردار اپنے سخت سے سخت دشمنون پر بھی غالب آتا ہے۔ اگر بیرونی دُشمن ہو تو اُسکے نوکر چاکر اُسے مار ہٹاتے ہین اور حرص و آز اور حسد وغیرہ اندرونی دشمن ہون تو غنی ہونے کے سبب سے اُسکی سیرچشمی دیوِ حرص کو منہزم کر دیتی ہے اور دُزدی و کُشت و خون کے گناہون سے محفوظ رہتا ہے۔

دیوِ سفید۔ ایک مازندرانی قوی ہیکل پہلوان تھا جسے رستم نے مار ڈالا تھا۔ یہان قوی دشمن مُراد ہے اور اِس شعر کا مطلب بھی بہت کچھ اِس سے پہلے شعر کا سا ہے۔

بکف برنہی۔ (برکف نہادن بمعنی بربادی را آمادہ داشتن) اگر تو خرچ کر ڈالے۔

مَنّاع (صیغۂ مبالغہ از منع) منع کرنیوالا۔ بہت روکنے والا۔

صفحہ ۶۶

بدُنیا توانی..... حسرت بری تو دُنیا کے وسیلہ سے عاقبت کو خرید سکتا ہے۔ اے عزیز خرید لے ورنہ افسوس کرے گا۔ اس شعر کا مطلب بخوبی سمجھنے کے لئے پینسٹھوین صفحہ کے چھٹے شعر کی تشریح دیکھو۔

شُوے۔ شوہر۔ خاوند۔ پتی۔

خَبّاز (صیغۂ مبالغہ از خُبز) نان پز۔ نانوائی۔ روٹی پکانے والا۔

واگرفت (ماضی بمعنی مصدر واگرفتن) باز رکھنا۔ روک لینا۔

خُطوہ۔ گام۔ قدم۔

صفحہ ۶۷

بتلبیسِ ابلیس ..... راہ رفت شیطان کے فریب سے گڑھے میں گر گیا (یعنی یہ خیال کرنے لگا) کہ اس سے بہتر طور پر عبادت نہیں ہو سکتی۔ یعنی اپنی عبادت پر مغرور ہو گیا۔

گر نہ رحمتِ حق نہ دریافتے ۔ اگر خدا کی رحمت اُسکی دستگیری نہ کرتی۔

ہاتف (اسمِ فاعل از ہتف) آواز دینے والا۔ وہ فرشتہ جو عالمِ غیب سے پکارتا ہے۔

نُزُل (ضیافت و طعام کہ پیشِ مہمان می آرند) مجازاً تحفہ و چیزے نادر۔

اُلف (آلاف والوف جمع) ہزار۔

درِ رزق زن (روزی کا دروازہ کھٹکھٹا) روزی تلاش کر۔

صائم (اسمِ فاعل از صَوم) روزہ رکھنے والا۔ روزہ دار۔

صائمُ الدّہر (روزہ دارِ زمانہ) ہمیشہ روزہ رکھنے والا۔

روزہ داشت (داشت ماضی بمعنی مصدر داشتن) روزہ رکھنا۔

بہم برکند (بہم آمیزد۔ واحد بمعنی جمع) باہم ملا دیتے ہیں۔

صفحہ ۶۸

ضمان ۔ ضمانت ۔ زرِ ضمانت ۔

صفحہ ۶۹

مُرغِ از قفس رفتہ ۔ مرورِ زندانی۔

زمانہا ۔ روزہا۔

رَمَق ۔ نَفَسِ اندک ۔ سسکنا۔

دَلو ۔ ڈول ۔ دِلیٌ و دِلاءٌ جمع۔

حَبل ۔ رسن ۔ رسّی ۔ حِبال جمع

دَم ۔ جرعۂ آب ۔ گھونٹ۔

صفحہ ۷۰

قِنطار ۔ بیل کی کھال کا ایک ظرف ہے۔ مُراد کثرتِ رزق ہے (قناطیر جمع)۔

دست رنج۔ محنت مشقت۔ ہاتھ کی کمائی۔

درخور د۔ لائق۔

کلخ۔ لٹڈی۔

از پا در آید۔ عاجز شود (اس فعل کی ضمیر کاف سر مصرع دوم کی طرف راجع ہے اور کاف بمعنی ہر کہ)۔

رہی۔ غلام۔

تمکین۔ قدر۔ مرتبہ۔ وقعت۔

عام مکن۔ بسیار مکن۔

اتفاق افتد۔ اتفاق افتد۔

بیذق۔ پیادہ (پیادہ کا معرب ہے) شطرنج کا کم اختیار مہرہ ہے۔ چلتے چلتے ساتوین خانہ مین پہنچکر فرزین ہوجاتا ہے۔

فرزین۔ شطرنج کا ایک ذی اختیار مہرہ ہے جسکو وزیر بھی کہتے ہین اس کا معرب فرزین بکسر فا ہے (فرازنہ جمع)۔

سرگران کردن۔ ناخوش ہونا جھنجھلانا۔

خداوند ..... نہد

کھلیان والا اپنا نقصان کر رہا ہے جو بال چننے والے پر ناخوش ہوتا ہے کیا اُس کو یہ خوف نہین ہے کہ خدا مسکین کو نعمت دیدیگا اور غم کا بوجھ اُس سے اُٹھاکر اسکے دل پر رکھے گا۔ یعنی جو دولتمند فقیر پر ناخوش ہوتا ہے اُس کو اس نقصان سے ڈرنا چاہیئے کہ ایسا نہ ہو کہ وہ فقیر ہو جائے اور فقیر غنی ہو جائے۔

صفحہ ۱۰

دینار۔ سونے کا سکہ۔ یہان کے ڈھائی روپیہ کے برابر (دنانیر جمع)۔

دانگ۔ چھ رتی کا وزن۔ یہان مراد کوڑی پیسہ جو کم مالیت ہے۔

سرباری۔ علاوہ تھوڑا بوجھ جو بھاری بوجھ کے اوپر ہو۔ پھٹکی۔

طیرہ - غُصّہ - غضب -

خون گرفتنِ دل - دل پر صدمہ پہنچنا - چوٹ لگنا -

بارے - بھلا - بہرحال - الغصّہ - یہ کلمۂ تقلیل وانحصار ہے -

خواست - سوال - مانگنا -

کوتہ نظر - کم عقل - مُراد خداوندِ مال -

زَجر - گھڑکی جھڑکی -

عُطارِد - بُدھ - یہ ستارہ دوسرے آسمان پر ہے - دبیرِ فلک ومنشیِ فلک کہلاتا ہے - علم وعقل اسکے متعلق ہیں -

قلم درسیاہی نہادن - بدبختی کے لکھنے کو آمادہ ہونا -

بارگیر - گھوڑا - اونٹ - بیل -

خاک برسر فشاندن - رسوا کرنا -

مُشَغبِد - بازیگر - بچان منی - شُعبدہ کرنے والا -

نہاد - طینت - سرشت - سَنِش - پیدائش - اصل - بُنیاد -

دِیباجہ - رُخسارہ - چہرہ (دیباج سے بنا ہے جو معرب دیباہ کا ہے) -

صفحہ ۲

مَملُوک - لونڈی - غلام - زرخرید -

اَملاک - جاگیر - مال (جمع مِلک کی) -

مُنعِم - مالدار - صاحبِ نعمت -

شِبلی - ایک کامل ولی کا نام ہے -

حانُوت - دُکان (حَوانیت جمع) -

اَنبان - چرمِ دباغت کردہ - زنبیلِ فقیران - مشکیزہ - گُون -

ماویٰ - ٹھکانا - گھر - جائے بازگشت - پناہ گاہ -

صفحہ ۳

تسخیرِ مردم - رام کردنِ مردم - لوگوں کو مطیع بنانا -

خُبث - بدباطنی - شرارت -

تخمِ بد - نکما بیج - ناقص دانہ -

(بُرائی کا ثمرہ اچھے دوست سے بھی بُرا ہی ہوتا ہے جیسا کہ خراب بیج سے اچھا پھل نہین ہوتا) -

نقش و رنگ - رونقِ کار - آب و رنگ - نمایش -

سُبک - فوراً - جلد - جھٹ پٹ -

صفحہ ۷۴

خَوِید - غلّہ کا ہرا درخت جو جانورون کو کھلایا جاتا ہے -

خِید - معرب خَوِید کا -

یُوز - چیتا - یہ درندہ پنیر شوق سے کھاتا ہے -

پنیر - دہی مین نمک چھڑک کر اُسکی رطوبت دُور کرتے ہین پھر اُسکو خُشک کر لیتے ہین یہی پنیر ہے -

پنیر بر زبانِ کسے مالیدن - پنیر کھلانا -

قُوت - غذا - روزی (اَقوات جمع) -

زنخدان - ٹھوڑی - مزید علیہ زنخ کا ہے جسکو ٹھوڑی کہتے ہین -

زنخدان بجیب فرو بردن - کسی چیز کی تاک مین بیٹھنا - کسی چیز کی اُمید رکھنا -

تیمار - غمخواری -

چنگ - ایک قسم کا باجا ہے - کجک آنکس -

صفحہ ۷۵

دَغَل - مکّار - فریبی - کھوٹا (خام عقل - ناتجربہ کار) -

شَل - لُنج - ہر چیز سُست و نرم -

فُضلہ - بچا ہُوا -

گوش کردن - نگاہ کرنا - تاکنا -

سعیِ تو در ترازوے تو بُود - تیری کوشش کا نتیجہ تیرے ہی پاس رہے -

دون ہمّت - پست ہمّت -

پوستِ بے مغز - بادامِ بیمغز کنایہ مردِ ناکامل سے

پاکیزہ بوم - پاک طینت۔
اقصا - نواح - اطراف۔
سالوک - راہرو۔
قاصد - ارادہ کرنے والے ہوکر۔
رز - انگور۔
زرع - کھیتی۔

صفحہ ۷۶

گرم رو - مستعد - آمادہ۔
قوی - سخت - بسیار۔
ہجوع - آرام - نیند۔
تہلیل - لا الٰہ الا اللہ کہنا۔
جوع - گرسنگی - بھوک۔
ربع - خانہ - گھر۔
تصحیف - لکھنے میں جانکر غلطی کرنا - یہاں الفاظ کے ہمشکل کرنے سے مراد ہے مثلاً بوسہ کو توشہ کرنا۔
توشہ - راہ کی روٹی - مرکب ہے توش بمعنی سینہ اور ہائے نسبت سے۔
مرا ..... بوسہ بہ
اُس نے کہا کہ میرے لئے بوسۂ تعظیمی کو بدل دیجئے اور توشہ دیجئے کیونکہ بھوکے کے واسطے توشہ بوسہ سے بہتر ہے۔
کفش - جوتی۔
ایثار - غیر کی حاجت کو اپنی حاجت پر مقدم رکھنا - کرم - بزرگی۔
سبق بردہ - سبقت لے گئے ہوئے۔
بایثار ..... مردہ انند
کرم میں بازی لے جانے والے جوانمرد ہیں نہ دل بجھے ہوئے شب بیدار۔
مقالات بیہودہ - گفتار ہائے ناحق - بڑبڑانا۔
دم بے قدم - قولِ بے عمل۔
خیل - گلۂ اسپان۔
بادپائے چوذود - ایک مشکی گھوڑا۔

اَدْہَم - سیاہ گھوڑا۔
پیش گرفتن - سبقت کرنا۔
تگ - دوڑ۔
ژالہ - اُولہ۔
تو گفتی - گویا۔
ہامون - جنگل۔

صفحہ ۷۷

ہمتا - مثل - نظیر - برابر - مانند۔
جولان - دوڑنا - گھوڑوں کا دوڑانا۔
گھوڑے کو کاوے پر لگانا۔
ناورد - جنگ - رن۔
دستور - وزیر۔
سماط - دسترخوان (سُمُط جمع)۔
دست بدندان کندن - افسوس کرنا۔
موبد - دانشمند - پیشوائے آتش پرستان۔
دُلدُل - سفید سیاہی مائل خچر جو حضرت علیؓ کی سواری میں تھا اور جسکو حاکمِ اسکندریہ نے پیغمبرِ خدا کی خدمت میں بھیجا تھا۔
دوش - گذشتہ رات۔

صفحہ ۷۸

فاش - پراگندہ - مشہور۔
تشریف - خلعت۔
کسے ..... سرش
جو شخص اُس کے قریب حاتم کا نام لیتا تو وہ ضرور اُس سے جھنجھلا اُٹھتا۔
بادسنج - مفلس - نادار - تہیدست۔
خون خوردن - قتل کرنا۔
پے گرفتن - سراغ لگانا۔

صفحہ ۷۹

پوزش - عذر۔
بپائے - قیام کیجئے۔
ایدر - اس جگہ - اب۔
مہمِ عظیم - اشد ضرورت - سخت کام۔
برپا جستن - اُچھل پڑنا۔

تَرکش - تیردان -
کَش - سینہ -

صفحہ ۸۰

فِتراک - شکار بند -
شاطِر - دلاور - چالاک - قاصد -
ازیں در - ازیں باب - اس قسم کی -
مُہر - اشرفی -
مَنشور - فرمان (مناشیر جمع) -
مولا - آقا -
بشیر - بشارت دینے والا - } القاب رسول
خوشخبری دینے والا -
نذیر - ڈرانے والا - نُذُر جمع

صفحہ ۸۱

تیغ نہادن در قومے - قتل کرنا اُس قوم کا -
بنگاہ - مکان جہاں نقد و جنس رکھتے ہیں - بھنڈار خانہ -

فانید - شکر سفید - مصری -
تُنگ - گون - برتن جس کا پیٹ بڑا گردن چھوٹی اور دہنہ تنگ ہو -
نَوال - بخشش -

صفحہ ۸۲

گِل - دلدل -
ظُلمَت - تاریکی -
ذَیل - دامن -
سَقَط - بیہودہ یا ذلیل - نامُلائم کلمات -
نفرین - بد دُعا - کوسنا -
یَزہ - خشکی - جنگل -
زان - ملکیت -
مُنکَر - بد - خراب -
عالی مَحَل - بلند مرتبہ -
وَحَل - کیچڑ - دلدل -

صفحہ ۸۳

اَحسِن اِلیٰ مَن اَساء - اُس شخص کے ساتھ

نیکی کرجس نے بدی کی۔

سائل ۔ مانگنے والا۔ بھکاری۔

پوشیدہ چشم ۔ اندھا۔

اِفطار ۔ روزہ کھولنا۔

نرگس ۔ آنکھ استعارۃً۔

دیدہ برکردن ۔ آنکھ کھولنا۔

صفحہ ۸۴

چُغد ۔ اُلّو۔ کھوسٹ۔

توتیا ۔ سرمہ۔

جُرّہ ۔ نرباز۔

کبخشک ۔ چڑی۔

حَمام ۔ کبوتر۔

چوبہ ۔ تیر۔

ہَدَف ۔ نشانہ۔

راحِلہ ۔ سواری کا جانور۔

صفحہ ۸۵

ساربان ۔ شتربان۔ مرکب ہے ساربمعنی اونٹ اور بان کلۂ محافظت سے (بجائے ساربان ساربان بہتر ہے کیونکہ اس مین لُطف روئے مضاعف کا ہے)

مَشائخ ۔ جمع شیخ کی ہے۔ بوڑھے۔ بزرگ۔ یہان صوفیون سے مُراد ہے۔

مردے ۔ اس مین یاے ایمائی ہے یعنی مردے کامل۔

مُلّاخ ۔ ایک شہر کا نام ہے۔ ایک جزیرہ ہے۔

سنگلاخ ۔ پتھریلا مقام۔ سخت زمین جہان کھودنے پر پتھر نکلین۔ اس مین لاخ کلمۂ ظرفیت ہے۔

اوباش ۔ لُچّے۔ بدمعاش۔ شہدے۔ کمینے۔ یہ جمع ہے وابش کی اور وبش مقلوبِ بعض بوش کا ہے۔

قاعدہ

بول چال مین کبھی کبھی بعض کلمہ کے حرفون کی جگہ مین تبدیلی ہوتی ہے۔ جب آخر سے

با ترتیب اولٹجاتا ہے تو اُسکو قلبِ مستوی
کہتے ہین جیسے روم و مور اور جب درمیان سے
کوئی کلمہ اُلٹتا ہے تو اُسکو قلبِ بعض کہتے ہین
جیسے قفلی کو بیچنے والے قُلفی پُکارتے ہین۔

شوریدہ رنگ۔ بگڑا رنگ۔ بگڑا حال۔
پریشان حال۔

بسر وقتِ کسے اُفتادن۔ بحالِ
کسے وارسیدن۔

کسے ..... چو نار
جس کو کسی دوست سے محبت ہو جاتی ہے
کیا نہین دیکھتے ہو کہ وہ دشمن کی اذیتین کیسے
سہتا ہے۔
وہ تو اپنے ہاتھون سے کپڑے پھاڑتا ہے
جیسے کانٹون سے پنکھڑیان پھٹ جاتی ہین
بلکہ خون در دل اُفتادہ یعنی عاشق انار کی طرح
کھل جاتا ہے۔

مراعات۔ سلوک۔ رعایت۔

شوریدہ سر۔ دیوانہ۔

صفحہ ۸۶

ظَنّ۔ گمان۔ تہمت (ظُنُون جمع)۔

وِلایت۔ ولی ہونا۔ صاحب کمال ہونا۔

فراز۔ بند کرنا۔ کھولنا۔ لغات اضداد سے ہے۔

در ..... فراز
خداشناسی کا دروازہ اُن لوگون کے لئے
کھُلا ہے جنکے مُنہ پر بہت سے دروازے بند ہین
یعنی جنکو کوئی پاس آنے نہین دیتا وہی باکمال
خداشناس ہین۔

خُلد۔ بہشت۔

نَواخانہ۔ بندیخانہ۔ قید خانہ۔

خَریف۔ خزان کا موسم۔ ساونی کی فصل
جس مین جوار۔ مکئی وغیرہ ہوتی ہے۔

طَریف۔ نادر۔ عجیب غریب۔ نوزاد۔ پُر میوہ۔

مُسرِف۔ خرّاج۔ بیجا خرچ کرنے والا۔
آمدنی سے زیادہ خرچ کرنے والا۔

زَہرہ - پتہ - طاقت -

فردا - آئیو الاکل - کنایہ قیامت سے ہے -

لئیم - کنجوس - ناکس -

(بخیل وہ ہے جو خود کھاوے اور دوسروں کو نہ کھلاوے - اور لئیم وہ ہے جو نہ خود کھائے اور نہ دوسروں کو کھلائے) -

کمین - گھات - تاک -

(در کمین حال ہے پسر کا یعنی تاک میں لگ کر)

مُمسِک - بخیل - کنجوس - روپیہ پیسے کا تھامنے والا -

کمزن - کم ہمت - عاجز - بے وقعت - حقیر - فرومایہ -

بیباک رَو - دلیرانہ روش رکھنے والا -

میزر - تہ بند - تہمد - چادر - شلوار - زیر جامہ - پایجامہ -

چنگ در نائے نہادن - نغمہ گلے سے اُترنے نہ دینا - بخل کرنا -

چنگی - چنگ نواز -

نائی - نے نواز -

صفحہ ۸۷

پر عیال - زن و فرزند و دیگر رشتہ دار جنکا نان و نفقہ صاحب عیال کے ذمہ ہو -

(۱) بدی مین یائے خطاب ہے یعنی بدہستی -

(۲) مَنال یعنی شکایت نہ کرنا -

چشمارو - اکثر کاشتکار کوّے کو مار کر ایک بانس مین باندھ دیتے ہین اور اُسکو کھیت مین گاڑ دیتے ہین - جسکے سبب سے کوئی چڑیا کھیت مین نہین جاتی - اسی کو چشمارو کہتے ہین - یہ دفعِ نظرِ بد اور حفاظت کے واسطے ہوتا ہے (ظاہر ہے کہ چشمارو کے گرجانے پر پرندے سیر ہوکر کھا سکتے ہین - اسی طرح بخیل کے مرجانے پر عیال اُسکے مال پر تصرف کر سکتے ہین) -

طلسم - ڈراونی صورتین جو خزانون پر حفاظت

کے خیال سے بنا دیجاتی ہین۔

صفحہ ۸۸

آہختہ۔ مخفف آہیختہ۔ کشیدہ۔ آویختہ۔

ہَوَل۔ خوف۔

بدِ مَرُوم۔ لوگون کی بُرائی کیونکہ سیر ارمنا لوگون کے حق مین بد ہے پس سیر ارمنا چاہنا لوگون کی بُرائی ہوئی۔

چارسو۔ حلقہ۔

قِصاص۔ بدلہ لینا۔ مقتول کے بدلے قاتل کو قتل کرنا۔

جانے۔ ایک زندہ دل۔

جَوے۔ کنایہ احسان اندک سے ہے۔

عُوج۔ ایک کافر کا نام ہے۔ اتنا لمبا آدمی تھا کہ طوفانِ نوح کا پانی اُس کی کمر تک تھا۔ حضرت موسیٰ نے اپنا عصا اُس کو مارا تو اُس کے ٹخنہ پر پڑا اور وہ مرگیا۔ دیکھئے عُوج کے قد و قامت دیکھتے ہوئے عصا کی کیا حقیقت اسی طرح بلا ہے سخت کے مقابلہ مین جو بھر خیرات کی کیا مقدار ہے مگر غلبہ اسی کو حاصل ہے۔

صفحہ ۸۹

بُقعہ۔ مکان۔ خانقاہ۔ مندر (بِقاع جمع)

رَحمَۃُ العالَمین۔ اہلِ جہان کے لئے رحمت (یہ لقب خدا کی جانب سے خاص پیغمبرِ خدا کا ہے)۔

عدو ..... ندانند ہم

اے سعدی تو اس سرزمین مین جہان ابوبکر سعد ایسا جہانگیر ہے دشمن کا قدم نہ دیکھے گا۔

اے بادشاہ کہ اہلِ جہان تیرے دیدار سے خوش ہین (احسان و کرم) سے سارا جہان لے لے خدا کرے تیرے چہرے پر خوشی بنی رہے۔ تیرے عہد مین کوئی کسی سے غمدیدہ نہین ہے۔

اور چمن مین کوئی پھول کسی کانٹے کا تم رسیدہ نہین ہے تو تو دُنیا مین خدا کی مہربانی آیا ہے جیسا کہ پیغمبرِ خُدا اہلِ عالم کے لئے رحمت ہیں۔ اگر آپ کی کوئی قدر نہ جانے تو کیا پروا کیونکہ لوگ شبِ قدر کی بھی قدر نہین جانتے۔

مِش ۔ تانبا۔

دادار ۔ حاکم۔ خدا۔

پایمرد ۔ مددگار۔

چہ گفتم ۔ چہ خوش گفتم مین نے بہت ہی خوب کہا۔

چو حل کردم ۔ جب مین نے اس راز کو حل کرلیا یعنی مین تاڑ گیا۔ مین بادشاہِ شیراز کو خوشخبری دیتا ہون۔

صفحہ ۹۰

حَطَب ۔ چوب ۔ لکڑی۔

جہانسوز ..... داغ

ظالم کا مرکر دوزخ مین جلنا اس سے بہتر ہے کہ لوگ اُس کے ظلم کے داغ مین جلین۔

کاروان زدن ۔ قافلے کا لوٹنا۔

سَقف ۔ چھت ۔ آسمان (سُقف و سُقُوف)

لانہ ۔ بھڑ کا چھتہ ۔ پرندون کا جھونسلا

صفحہ ۹۱

عَسَس ۔ شب گرد ۔ چوکیدار ۔ عَسّہ کی جمع ہے بطور مفرد مستعمل ہے۔

یُوسُف ۔ پسرِ یعقوبؑ ۔ یہان کسی عزیز سے مُراد ہے کیونکہ خاص یوسفؑ مُراد لیتے ہین ۔ چونکہ حضرت یوسفؑ بھائیون نے افترا کیا کہ یوسفؑ کو بھیڑیا کھا گیا اسلئے آج تک زبان زدِ خلائق ہے

مُحکم ۔ مضبوط۔

اَساس ۔ بُنیاد۔

یکرانِ توسن ۔ اصیل گھوڑا۔

صفحہ ۹۲

دیو در شیشہ ۔ جن و آسیب کو عامل لوگ بوتل مین بند کرتے ہین اور اُس کو کسی محفوظ جگہ

دن کردیئے ہیں ۔ سے سب بند کر دی
چنگا ہو جانا ۔
آزاد ۔ خود مختار
ظلم شوہر ۔ سختی ۔ زیادتی ۔ ستم ۔
بانہہ ۔
پھر ۔ دوبارہ ۔
کلیجہ ۔
ڈ ۔ ۔ ۔ ۔
ب ۔ ۔ ۔ ۔
ب ۔ ۔ ۔ ۔
ب ۔ ۔ ۔ ۔
ب ۔ ۔ ۔ ۔
ب ۔ ۔ ۔ ۔
ب ۔ ۔ ۔ ۔

جب اُن میں سے کوئی مر جاتا ہے تو اُن کی
بدلا لیتے ۔ دشمنی ہوتا ہے ای وہ
اُن کو ایذا دیتے ہیں ۔
مشغول ۔ لگے ہوئے ۔
مشغول ۔ نظر کئے ۔
عین الحق ۔ خدا کی آنکھ ۔
ڈالنا ۔ ۔ ۔

آیا۔ کھولا تو ایک پیارا بچہ پایا اور اُسکو بیٹا بنا کر پالا۔ اس طرح اللہ تعالیٰ نے حضرت موسیٰ کو بچایا۔

صفحہ ۹۴

چو ..... گشد ..... جب سلطانِ عزت یعنی خدا تعالیٰ اپنا جلال ظاہر کرے تو تمام جہان نابود ہو جائے۔

چاؤش ۔ نقیب لشکر و قافلہ۔

یل ۔ بہادران۔

نخچیر ۔ شکار۔

پیغولہ ۔ گوشہ۔

صفحہ ۹۵

راغ ۔ جنگل۔

کرمک ۔ کیڑے پتنگے ۔ یہاں جگنوؤں مُراد ہے۔

حاصل حکایت

خدائے ذوالجلال کے دربار میں مقرب فرشتوں اور اولوالعزم نبیوں اور ولیوں کی شان یوں ہی ہے جیسے جگنو کا حال آفتاب کے سامنے۔

اللہ و بس ۔ خدا ہے اور وہی کافی ہے (یہ کلمہ بادشاہ کی زرّیں پوشاک میں نقش کیا ہوا تھا)۔

سہ جا بوسہ دادن ۔ آدابِ شاہی بجا لانا۔

پشت پازدن ۔ ترک کرنا۔

حاصل حکایت

کسی نے سعد زنگی کی تعریف کی خدا کرے اُسکی قبر پر رحمت نازل ہو۔ بادشاہ نے اُس کے لائق قدر کی اور انعام دیا اور ایک خلعت عطا فرمایا اُس خلعت میں اللہ و بس لکھا تھا۔ اس کلمے کو دیکھکر اُس نے جاتے رہے۔ اپنے جامے سے باہر ہو کر اُس خلعت کو اُتار کر پھینکدیا اور بیقرار ہو کر

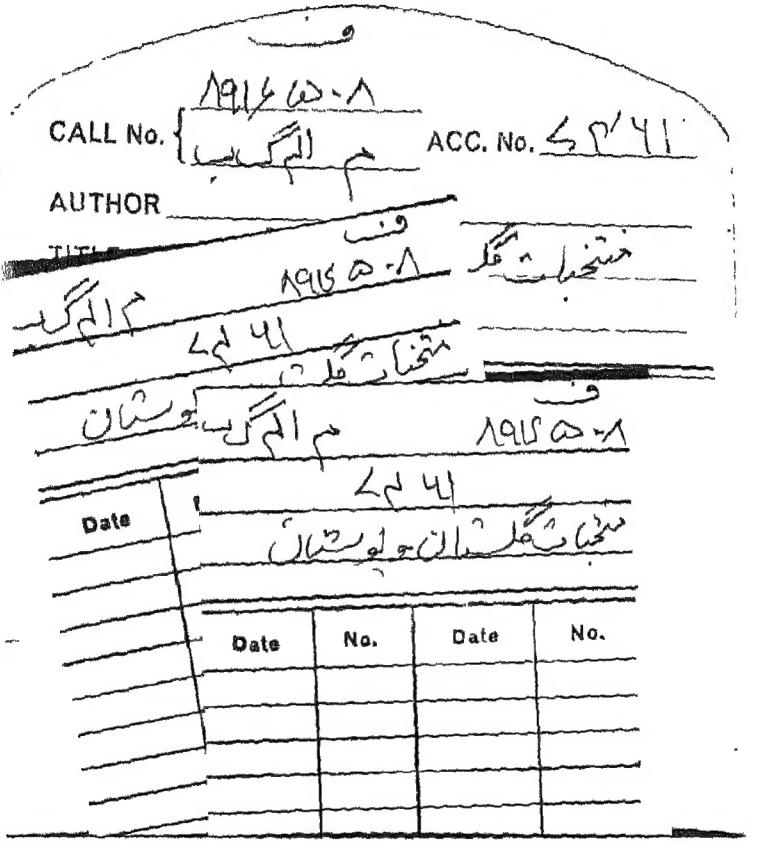

MAULANA AZAD LIBRARY
ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY

RULES:—

1. The book must be returned on the date stamped above.
2. A fine of Re. 1-00 per volume per day shall be charged for text-books and 10 Paise per volume per day for general books kept over - due.